

Nyirkos István

**Az inetimologikus magánhangzók
a magyarban**

© *Nyirkos István, 1993*

Technikai szerkesztő: Kis Tamás

ISBN 963 471 939 2

Debrecen, 1993

TARTALOM

Előszó

Az inetimologikus magánhangzók kérdésköre

1. Bevezetés

- 1.1. A feldolgozás módszeréről
- 1.2. A téma kiválasztásának indoklása
- 1.3. Az inetimologikus magánhangzók kutatásának előzményeiről
- 1.4. A huszadik századi magyar kutatásokról
- 1.5. A rokon nyelvek inetimologikus magánhangzóiról
2. A h a n g s ú l y o s h e l y z e t b e n előforduló inetimologikus magánhangzók: az előtét hangok
- 2.2. A m a g a s (p a l a t á l i s) m a g á n h a n g z ó k mint előtét hangok
- 2.3. Az abszolút szóeleji helyzetben levő szervesetlen magánhangzók keletkezésének okairól

3. A hangsúlyos helyzetben előforduló inetimologikus magánhangzók: a b o n t ó h a n g o k

- 3.1. A m é l y m a g á n h a n g z ó k mint bontóhangok
- 3.2. Az e l ő l k é p z e t t m a g á n h a n g z ó k mint bontóhangok
- 3.3. A hangsúlyos helyzetben előforduló b o n t ó h a n g o k keletkezéséről.
- 3.4. A bontóhangok keletkezésének koráról.
- 3.5. A hangsúlyos szótagbeli bontóhangok keletkezésének története
- 3.6. A szláv *trbt*, *tlbt*, *trbt*, *tlbt*-típusú torlódások feloldása
- 3.7. A látszólag hangátvetéssel történő feloldás
- 3.8. A β + m á s s a l h a n g z ó kezdetű szavakról
- 3.9. A n é p e t i m o l ó g i a szerepe

4. A h a n g s ú l y t a l a n s z ó b e l s e j i h e l y z e t b e n előforduló inetimologikus magánhangzók

- 4.1. A m é l y m a g á n h a n g z ó k
- 4.2. E l ő l k é p z e t t m a g á n h a n g z ó k szóbelseji bontóhangként
- 4.3. A szóbelseji inetimologikus magánhangzók keletkezéséről
- 4.4. Összefoglalás

5. A s z ó v é g i m á s s a l h a n g z ó - t o r l ó d á s inetimologikus magánhangzóval történő feloldása

- 5.1. A m é l y m a g á n h a n g z ó k
- 5.2. A palatális magánhangzók
- 5.3. A szóvégi mássalhangzó-torlódásokat feloldó inetimologikus magánhangzók keletkezéséről
- 5.4. Összefoglalás

6. Az inetimologikus végmagánhangzók

- 6.1. A m é l y m a g á n h a n g z ó k
- 6.2. Az e l ő l k é p z e t t inetimologikus végmagánhangzók
- 6.3. Az a b s z o l ú t s z ó v é g i h e l y z e t b e n levő inetimologikus végmagánhangzók keletkezéséről

7. Befejezés

Bibliográfia

Rövidítések

Előszó

A jelen kiadvány tulajdonképpen folytatása az 1987-ben megjelent „Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban” című kötetnek, s bár hasonló jellegű munkát sejtet a mostani kötet címe, valójában a mássalhangzókétól eltérő problematikát tárgyal. Az inetimologikus hangok tárgyalása egészen más jelenségek bemutatását és vizsgálatát igényli ugyanis a magánhangzók körében. A hangok keletkezésének is teljesen eltérő okai vannak az előtét-, a bontóhangok, a svá- vagy tövégi hangok esetében, mint a szóeleji vagy szóbelseji mássalhangzók (pl.: *himmel-hámmal* < *ímmel-ámmal*, illetve a hiátustöltő *β*, *h*, *j*, *l* stb.) létrejöttében.

Hálás köszönettel tartozom a könyv elkészítéséhez nyújtott baráti támogatásáért kedves kollégámnak, Kis Tamásnak. De nem hagyhatom említés nélkül dr. Sebestyén Árpád és dr. Újváry Zoltán egyetemi tanárt sem, akik a kezdetektől figyelemmel kísérték és ösztönözték munkámat.

Nyíregyháza, 1993. december 1.

Nyirkos István

Az inetimologikus magánhangzók kérdésköre

1. Bevezetés

A dolgozatnak az a célja, hogy számba vegye a magyar szókészlet nem etimologikus eredetű magánhangzóit a nyelvmlékek megjelenésétől a huszadik század elejéig.

A vizsgálat alapjául A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (I-III. Bp., 1967-76) adatanyagát tekintetem, s ezt a MTsz., a szakfolyóiratok (MNy., Nyr., NyK., MNyj., NéNy., NNyv.), illetve az összefoglaló jellegű szókincstanulmányok (DÉSINÉ ÉLTES EMÍLIA, A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. Bp., 1935; FLUDOROVITS JOLÁN, Latin jövevényszavaink hangtana. Bp., 1930. MNyTK. 26. sz.; A magyar nyelv latin jövevényszavai. Bp., 1937; BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv francia jövevényszavai. Bp., 1938; KARINTHY FERENC, Olasz jövevényszavaink. Bp., 1947. MNyTK. 73. sz.; KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I-II. Bp., 1974²; GUDRUN KOBILAROV-GÖTZE, Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. Wiesbaden. 1972; BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982; HORVÁTH MÁRIA, Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1978; MOLLAY KÁROLY, Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. stb.) anyagával egészítettem ki, ahol erre szükség volt.

Az inetimologikus magánhangzók körébe azokat a szervetlen vagy járulék hangokat sorolom, amelyeknek „nincs etimológiai előzményük”, azaz a magyar nyelvnek azokat a magánhangzóit, amelyek a szó eredeti hangszerkezetéhez képest etimológiai előzménnyel nem rendelkező új hangelemként jelentkeznek. Nem sorolom ide tehát a hang-helyettesítéssel létrejött magánhangzókat (pl. a német vagy szláv stb. jövevényszavakban).

Az ide sorolható hangjelenségeket fonetikai helyzetüknek megfelelően tárgyalom: 1. *Hangsúlyos helyzetben*: abszolút szó elején az előtthangok vizsgálatára kerül sor (*iskola*, *istálló*, *asztal*), aztán a szóeleji kettős (vagy hármas) mássalhangzó-torlódást oldó *bonthangokra* térek rá (*palánta*, *gilisza*, *dérága* 'drága'); 2. majd a *hangsúlytalan helyzetben*, azaz a szó belsejében előforduló járulékhangok (*bolgár* > *bologár*, *dalmát* > *dalamát*; ill. *símbra* > *cimbora*, *borstyán* 'borostyánkő; Bernstein' > *borostyán*) következnek; 3. a harmadik nagyobb csoportot az ugyancsak hangsúlytalan helyzetben levő, de a szóvégi mássalhangzó-torlódást oldó magánhangzók alkotják; 4. végül az abszolút szóvégi helyzetben található inetimologikus hangokat vizsgálom (*Tas* > *Tosu*, *Ecilburgu* stb.).

1.1. A feldolgozás módszeréről

Az adatok közlése során az évszám után az inetimologikus magánhangzót tartalmazó adat vagy adatok szerepelnek, ezeket azonban nem követi az eredeti forrásjelölés, mivel azt a TESz-ből bárki könnyen kikeresheti. Ahol az adat után viszont zárójelben forrásjelzés található, az azt jelenti, hogy az adatot közvetlenül az ott jelzett forrásból vettem át. Ha az adat előtt az MTsz. rövidítés szerepel, akkor az adatok a TESz-ből, ha viszont után, akkor közvetlenül az MTsz-ből származnak. Ha továbbá a szócikk tárgyalása során az adatban szereplő kérdéses hang etimologikus vagy inetimologikus voltára minden hivatkozás nélkül utalok, vagy minden megjegyzés nélkül szerepeltetem az adatot, akkor annak besorolása a TESz. állásfoglalásával való egyetértés alapján történt. Saját véleményemet minden alkalommal igyekszem világosan elkülöníteni.

A szócikk címszavának eredeztetésére csak ott térek ki, ahol az a magánhangzó inetimologikus eredetének tárgyalása szempontjából okvetlenül szükséges, mivel a többi szó származtatására vonatkozó adatok a TESz-ben megtalálhatók. Ha viszont a címszó nem szerepel a TESz-ben, akkor nemcsak a címszó lelőhelyét, hanem a szó eredeztetésére vonatkozó forrást is pontosan megjelölöm.

1.2. A téma kiválasztásának indoklása

A magyar hangtörténeti kutatások igen jelentős eredményeket értek el az úgynevezett *s z a b á l y o s h a n g v á l t o z á s o k* kutatásában. E téren különösen BÁRCZI GÉZA kutatásai tekinthetők kiemelkedőnek. Mind a tövégi magánhangzók kutatásában, mind a nyíltabbaválás, a labializáció, a pótlónyúlás, megőrző tendencia terén végzett vizsgálatai valóban alapvetőek (l. Ht.² 17, 38, 47, 62, 69; TihAl.; MNyÉltr.; MNyT. 146, 147 stb.), korántsem hagyhatók figyelmen kívül természetesen LOSONCZI tanulmányai (NyK. 44: 373, 45: 45-116, 195-266), DEME fejtegetései (On the Inherent Laws Governing the Development of Language. ALH. 6: 107-42), s talán elsősorban KUBÍNYI LÁSZLÓ nagyívű tanulmánya (Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. MNy. 54: 213-32) vagy PAPP ISTVÁN vizsgálódásai a tövégi magánhangzók sorsáról (MNy. 59: 393-408; NytudÉrt. 40. sz. 288-95; UKH. 116-135), s különösen nem BENKŐ LORÁND igen számottevő eredményei (Nyjtört. 73, 89-93; NytudÉrt. 17. sz. 65; MNy. 53: 179-82; Pais-Eml. 81-89; ÁrpSzöv. 122-78, 89-121; A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 34-63), illetve az ő főszerkesztői munkájával megszületett úgynevezett ómagyar nyelvtan megfelelő fejezetei (A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Bp., 1991. 43-47, 160-178; A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Bp., 1992. 24-42, 239-262 stb.), amelyek a hangtörténeti kutatások szempontjából is elsőrangúak.

Ugyancsak meg kell említenünk BALÁZS JÁNOS (Szinkronia és diakronia, változás és egyensúly a magyar nyelv rendszerében. NytudÉrt. 58. sz. 1967. 70-3, A gazdaságosság a szótagképződésben. ÁNyT. 5: 7-39), illetve B. LÖRINCZY ÉVA igen jelentős kutatásait (pl. KTSz. 31-36, 38-39, 42-43 stb., MNyj. 1: 137-42 stb.). Mély rendszertani összefüggésekre mutatnak rá E. ABAFFY ERZSÉBET tanulmányai (Szóvégrendszerünk az ő- és az ómagyar korban. MNy. 70: 430-440; Igerendszer és igeragozás összefüggései az ősmagyar korban. MNy. 77: 20-33 stb.).

Az úgynevezett *s z ó r v á n y o s* (sporadikus) *h a n g v á l t o z á s o k* k a l m á r k i s s é m o s t o h á b b a n b á n t a t u d o m á n y. A hangtörténeti fejtegetésekben, az etimológiai kutatásokban (földrajzi névi és köznévi szófejtésekben, pl. I. KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1988. I-II.; ill. TESz., s a már említett jövevényszó-monográfiák stb.) számtalan megjegyzés vagy fejtegetés található, amelyek nem egy szórványos hangváltozásra mutatnak rá, de összefoglaló jellegű monográfia mindeddig nem készült sem a magyarban, sem a finnugor nyelvekben.

Úgy gondoljuk, hogy a *s z ó r v á n y o s h a n g v á l t o z á s o k* kutatása (pl. járulékhangok, hangok kiesése, eltűnése stb.) elősegítheti a *s z a b á l y o s h a n g v á l t o z á s o k* vagy *- v á l t a k o z á s o k* jobb megértését, s homályos pontjainak esetleges tisztázását.

Az *i n e t i m o l o g i k u s m a g á n h a n g z ó k* feldolgozása azért látszik indokoltnak, mert egyrészt a szabályos magánhangzó-változásokkal való egybevetés elősegítheti a hangtörvények működésének jobb megismerését, másrészt mert sem a finnugor, sem más nyelvekben nem találunk hasonló munkára, tehát célszerű megvizsgálnunk milyen mértékű, milyen jellegű nyelvi változások, mozgások figyelhetők meg ezen a területen.

1.3. Az inetimologikus magánhangzók kutatásának előzményeiről

Az inetimologikus, szervetlen vagy betoldott magánhangzókra már korai nyelvtaníróink is felfigyeltek. SZENCZI MOLNÁR ALBERT grammatikájában (Novae Grammaticae Ungaricae succincta Methodo comprehensae, et peripicuis exemplis illustratae Libri duo. Hanoviae ... MDCVI. 122) kimondja például, hogy „egy magyar szó sem kezdődik két mássalhangzóval”, s latin és szláv adatokkal bizonyítja igazát: „... pro Schola dicant indifferenter *Eskola*, *Iskola*, *Oskola*”, illetőleg *planta*: *palanta*, *Stabulo*: *istallo*, *Claustro*: *Kalastrom*, *Stephano*: *Iftvan*, *Clemente*: *Kelemen*, szláv *Kral*: *király*, *Stol*: *asztal*, *Klas*: *kaláfz* (CorpGr. 122), s epenthesisrel létrejött alakok továbbá az *efzterag* pro *efztrag* (i. m. 125). Megjegyzi, hogy a *draga* mellett *daraga* alak is használatos stb. (i. m. 122; vö. SZATHMÁRI ISTVÁN, Egységesülő

irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 182). PERESZLÉNYI is a prosthesis körébe vonja az *Eftván - Iftván, Iftrázsa - efrázsa, Ispék - Speck, Ispitály: Spital* alakok kezdő magánhangzóját (Grammatica Linguae Vngaricae. Tyrnaviae, 1682. CorpGr. 503, 507-8). TSÉTSI (Observationes Orthographico-Grammaticae. 1708) az *Oskola, Iskola, István, Istálló, Asztal* alakok mellett újabbakat is említ: *Kerefztyén, Kerefztség, Kerefztelni* (CorpGr. 672). KALMÁR GYÖRGY rámutat az előtét- és bontóhangok meglétére: *Eftván, Eskola, Iftván, iskola, oskola*, illetve *Ferencz, Kërëfztjén et Kerefzténj, Karajtzár, Faranczia, Engëlus, poróbál, barát, Királ, Királj, Kërál ~ Kërâ', Kirâ'.* Az *e p e n t h e t i k u s* hangbetoldásra az *orofzlán* (ab ašiatiko arslan) adatot említi, de már a *hatalom* (pro *hatalm*), *âlom* (pro antiquo *âlm*), *értelëm* (pro *értelm*), *farok* (pro *fark*)-féle alakok szóvégi mássalhangzó-torlódásának feloldására is említ példákat (Georgio Kalmár, Prodomvs idiomatis scythico-mogoricochvno [sev, Hvnno.] avarici sive, Adparatvs Criticos ad lingvam hvngaricam. Posonii, 1770. 31, 46, 55, 58-60, 85). GYARMATHY SÁMUEL az idegenből átvett szavak felsorolásával szemlélteti a mássalhangzó-torlódás szóeleji (pl. *Iskola, Oskola, Ispiritus, iftaráfa, ifpotály, István, Eftván, Iftálló, Ifpárga, iftáp, iftrang; forof, Soróf, Kelemen, Kalára, Kaláris, tarágya* ['trágya'], *tarágár* ['trágár'], *darága* ['drága'], *Király, Kalász, Kirifztos* 'Krisztus', *Perém* ['prém']; *Kalaftorom, muftorálni* stb.) feloldását (Okoskodva Tanító magyar Nyelvmester. Első darab. Kolo'sváratt, 1794. 39-40, illetőleg Második darab. Kolo'sváratt és Szebenben. 1794. 39-40). Az előtét- (*István, Eftok, Oskola*), a bontóhang (*Palántalni, téréfa, toromfolom, Perefektus*) s az epenthetikus (*Tempolom*) hangok betoldására említ adatokat SZENTPÁLI ISTVÁN (STEPHANUM SZENT-PÁLI, Grammatica Hungarica naturali methodo latio [!] sermone concinnata et in usum linguam hungaricam discentium. Cibinii [Szeben], 1795. 8-10). BERECSÁSZI PÁL a szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldására utal: *Iftvan, Ferenz, Oskola, Ifpotály, iftálló, falak, efráng, palajbázf, finór, iftáp, fzalup* [a ném. *Schleppe*-t említi], *zsóltár, peretz, garas, garajtzár, forint, palank, barna, főgor, golyóbis, ferét, fová, kerefztény, Karátfony, kereszt, kurutz* (von *Kreuz*), *fzekerény*, [ném. *Schreine*-ből származtatja], *torony, garádits, Efztergom, palatfinta, afztal, Görög, Török*, hozzátéve mindezekhez, hogy a tanulatlanok még ilyeneket is mondanak: *perédikátzio, Kirifztus, darága* oder *derága, teréfa, torombita, garajtzár, eftatzio, kovártély* stb. (PAULUS BERECSÁSZI, Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen nebst einer Entwicklung der Natur, und mancher bishero unbekannten Eigenschaften derselben ... Leipzig, 1796. 9). RÉVAI MIKLÓS (Elaboratio Grammatica Hvngarica ... Pest, 1803) a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldására használt szervesetlen hangokra (*eskola, iskola, oskola, palánta, kalastrom, Estván, István, Kelemen, király, afztal, kalázf*; l. 88) említ adatokat.

Tudomásunk szerint viszont az első nyelvtanító, aki szinte rendszerszerűen tárgyalja az inetimologikus hangokat, s nemcsak a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldására, a szóbelseji epenthetikus magánhangzókra gondol, az KASSAI JÓZSEF. Magyar nyelvkönyvében (Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a' magyar beszédnek, és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé. S. Patakonn, 1817) már a 19. század elején számba veszi a „tseléd betű”-ket: az *elé-tétel*-t (prosthesis), a szó belsejébe toldódó hangokat, amelyeket *közbe-tétel* (epenthesis) címmel tárgyal, de ezekre nem idéz magánhangzót tartalmazó *elé-tétel*-t vagy *közbe-tétel*-t, azaz különösebb magyarázat nélkül mégis közöl adatokat a bontóhangokra (*soróf, darága - derága, falanér* ['flanell'], *perém, teréfa, garajtzár, doromb, darót, peréda, Perépost, Pelébános, barát, derék, derekas*; i. m. 89-90). Meglepő, hogy KASSAI milyen kevés figyelmet szentel a szervesetlen magánhangzók vizsgálatának. Utal ugyan a szóvégi járulékhangok meglétére, a mássalhangzókat tartalmazó példák között magánhangzós alakokat is említ (*Katsó, Batsó* stb.), ezekben azonban nem szervesetlen magánhangzó szerepel. Később, 1833-ban KASSAI ismét visszatér a járulékhangok tárgyalására (Származtató, s gyökeresző magyar-deák Szókönyv. 1-5. tsmó. Pestenn, 1833-1836), a magánhangzókat azonban igen mostohán kezeli. A szóvégi helyzetben: „végre-tét”-ként álló szervesetlen hangok között már nemcsak mássalhangzókat, hanem magánhangzókat is említ (*a, e*), amelyek szerinte „gyakrann a' gyökérnek hátához ragasztatik, semmit sem tévénn”, azaz meg nem változtatva a szó lexikai vagy grammatikai jellegét, mint *Ipa*: Ip (52). Az *a, e* hangokon kívül az *i, o, u* hangokat

is szervetlennek véli néhány szóban, példái azonban az *u*-ra nincsenek, az *i*- és *ó*-ra említett adatai pedig tévesek (vö. *Kits* - *Kitsi*, Gyikból *Kígyó* stb. 52). Az általa tárgyalt hangok keletkezésének okairól mindössze annyit árul el, hogy ezek „ékességül” toldódtak be a kérdéses szavakba. SZÁSZ KÁROLY a szóeleji, illetve szóbelseji mássalhangzó-torlódás feloldásának módjára említ néhány adatot: *iskola* ~ *oskola*, *istáp*, *istrang* ~ *istarang* (Parthenon, tanítmányok’ tára. Magyar tanítók’ ’s tanulók’ számára kiadja Szász Károly. Magyar-nyelvtudomány. Magyar tanítók’ ’s tanulók’ számára. Irtta SZÁSZ KÁROLY I. kötet. N. Enyed, 1839. 143, 83).

FOGARASI JÁNOS (Művelt magyar nyelvtan elemi része. Pesten, 1843) „rövid önhangzók” „közbeszúrat”-ával magyarázza a mondotok, mondanak alakok létrejöttét (63), majd kifejti, hogy a magyar „sem a sok önhangzót (...), sem a sok mássalhangzót közvetlenül egymás mellett nem tűri”, s ezen különböző módon igyekszik változtatni, az idegen szavakat *iskola*, *barát*, *kolostor* formákként «honosítja» (52).

Néhány új adat kerül elő „A magyar nyelv rendszere” című nyelvtanban („Közre bocsátá A’ Magyar Tudós Társaság.” Budán, 1846). Számos szavunk - írja a nyelvtan - „főlöleg betűk által szaporodnak, előbbi értelmök megmaradván”, pl. szó végén: *ap*, *apa*; *any*, *anya*; *ip*, *ipa*; *báty*, *bátya*; *nén*, *néne*; *bodzf*a, *bodzafa* (l. 16, de l. még 124). Az említett adatok véghangzója a mai kutatások szerint nem tekinthető szervetlen hangnak. A „közbeszúrt segédbetűk” közé sorolja a kötőhangzókat is (*ing-a-ni*, *hajt-o-tok* stb. 18).

A két mássalhangzón kezdődő szótagok mássalhangzó-torlódásának „előretüzött vagy közbe szúrt hangzóval” való kétféle feloldására BITNICZ LAJOS az *iskola*, *istálló*, illetve (lábjegyzetben a köznéptől ejtett) *eskola*, *estálló*, *estván* (40), majd a *garas*, *kolostor* (uo.), az *istván*, *görög* (47) példákat említi, a szóvégiek közül pedig az *ip*, *ipa* (47) alakokat (Magyar Nyelvtudomány. I. rész. A’ magyar nyelv’ természetéről. Második újra dolgozott és meg bővített kiadás. Kőszegen, 1848), amelyek közül ma már csak néhányat sorolunk a valóban inetimologikus elemet tartalmazó adatok közé (*iskola*, *eskola*, *istálló*, *estálló*, *garas*, *görög*, *kolostor*, *István*, *Estván*).

BALLAGI MÓR [MORITZ BALLAGI (BLOCH), Ausführliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche... Pest, 1854⁴.] a *Ferencz* (Franz), (Schnur) *zsinór*, (Kreuz >) *kereszt*, a (Stall) *istálló*, (Strang) *istráng*, (schola >) *iskola*, *oskola*, (Sturm >) *ostrom*-féle alakulatokban történt magánhangzó-betoldásról szól (16).

RIEDL SZENDE műveiben a szervetlen hangok csoportjaira, típusaira is figyelmet fordít. 1858-ban megjelent magyar nyelvtanában (ANSELM MANSVET RIEDL, Magyarische Grammatik. Wien, 1858) szól a szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásáról [*istáp*, *istálló*, *istrang*, *ostrom*, *ispotály*, *asztal*, *udvar*, illetve a *zsinór*, *salak*, *garas*, *perjel* (vö. lat. *Prior*), *barát*, *veréb*, *király*, *kalász* 59-60].

RIEDL egyébként a Magyar Nyelvészeti című folyóiratban (szerk. Hunfalvy Pál. IV. évf. 1859) „Mutatvány a’ magyar nyelvrendszer alapvonalaiból” (39-40) címmel, majd a „Magyar hangtan”-nak (A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Prága és Lipcse, 1859) a hangbővülésről és hangerősítésről írt fejezetében a szóeleji előtét hangokra (*istáp*, *istálló*, *iskola*, *istráng*, *asztal*), a *dolg*, *ajk*, *hatalm*, *szerelm*-féle alakokba történt szóbelseji betoldásra (*dolog*, *ajak*, *hatalom*, *szerelem* stb.) említ adatokat (Magyar hangtan 117, Mutatvány 88, 92), sőt újabb, érdekes típusát említi a szervetlen hangoknak, nevezetesen a szóvégi magánhangzókat: *pézsma*, *kegli*, *kugli* (vö. a tőle említett ném. *Bisam*, *Kegel*, *Kugel* alakokkal; Magyar hangtan 93). A kötőhangzókat is a betoldott hangok közé sorolja (*állomány*, *sokaság*, *tanoda*, *mondani*, *terjeszteni* 119), ezek azonban aligha sorolhatók be minden további nélkül a szervetlen hangok közé, bár nyilvánvaló, hogy vannak köztük analógiás úton keletkezettek is. Ezek megvizsgálása azonban külön feladatot, illetőleg dolgozatot jelentene. RIEDL későbbi Magyar Nyelvtanában (Pest, 1864. 16-17) „hangbővülés” alcímen foglalja össze az ide sorolható hangok körét. Az itt közölt adatok, s az egész áttekintés teljesen megegyezik a Magyar hangtanban levővel (l. fent), ezért felesleges lenne megismételnünk az ottaniakat.

A szóbővítésről igen röviden ugyan, de említést tesz SZVORÉNYI JÓZSEF is (Magyar Nyelvtan tanodai s magánhasználatra. Pesten, 1861. 26), s itt többek közt olyan alakokat közöl, mint *zèng zenég, pèng penég; ip ipa*. A szerző könyvének 4. kiadásában (Magyar nyelvtan, tanodai s magánhasználatra. 4. kiadás. Bp., 1876) hibáztatja a hangbetoldással keletkezett alakok használatát: „Helytelen... - írja -, ha a szóba hibás szokásból, vagy gondatlanságból toldatik be valami...”, s „közönyös”-nek tartja a szóbővítést többek közt olyan szavakban, mint *zèng zenég, pèng penég; ip ipa*, de szabályosnak „midőn a szóba könnyebb, vagy hatályosabb kiejtés végett, s nyelvünk törvényei szerint toldatik valami, pl. ház-tok, ház-a-tok, bolt-ok bolt-o-tok...” (26-27).

SIMONYI ZSIGMOND Magyar nyelvtanában (Bp., 1879) röviden tárgyalja a magánhangzók „közbeszúrását” (16), szót ejtve a *hajl- ~ hajol-, oszl-(ik) oszol-, álom-, kérelem-, sarok-*féllekben tapasztalható betoldásról, valamint a *planta - palánta, Schnur - zsinór, Groschen - garas, schola - iskola, oskola, Stefan - István, Strang - Istráng, Sturm - ostrom* alakok mássalhangzó-torlódásainak feloldásáról.

FINÁLY HENRIK (A magyar nyelv hangrendszere. Erdélyi Múzeumegylet kiadv. IV. kötet. Kolozsvár, 1887) a mássalhangzó-torlódások feloldására szolgáló szervetlen magánhangzókat (*ispitály ~ ispotály, iskola ~ oskola, istrang, asztal*, ill. *Balázs* (Blasius), *borotva ~ beretva* (brtva), *gelét* (glätte), *korcsoma* (krecsem), *palást* (plást), *palánk* (planke), *pelengér* (pranger), *kenéz* (knez), *barát* (brát), *kereszt* (kreutz), *saraglya* (schragen), *szekrény* (scrinium) i. m. 19), majd a hangsúlytalan helyzetben bekövetkező magánhangzó-betoldást tárgyalja (*vedr, csebr, kaczr, fodr, ökr* stb. > *veder, cseber, kaczor, fodor, ökör, gyomor* i. m. 17).

SIMONYI hasonló jelenségeket több művében is tárgyal röviden (l. pl. A magyar nyelv. A művelt közönségnek. I-II. 1889. 39, 83; 2. kiadás 1905. 246-7, 256), ezekben azonban nagyrészt már korábban közölt adatait ismerteti, ezért részletes bemutatásuk tulajdonképpen indokolatlan lenne.

A példaanyag viszonylagos bősége miatt érdemel figyelmet SZINNYEI JÓZSEF Rendszeres magyar nyelvtan (Bp., 1892⁴.) című műve, amely a már korábbiakban is említett mássalhangzó-torlódások feloldásait tárgyalja (l. *barack, barázda, bërètva, garádics, király; dërága, tëréfa, poróbálni, kovártély, porókátor, karajczár*; lat. *iskola, oskola*; (Strang) *istráng*, (Stallo >) *istálló* (9).

PONGRÁCZ SÁNDOR nyelvtana (A magyar nyelv szerkezete, története és szótára. I. rész. A magyar nyelv szerkezete. Bp., 1906) is figyelmet szentel a járulékhangoknak, de a magánhangzók közül „segédhangok” címen csak a kötőhangzókat (*sujt-a-ni, ront-a-ni*) említi (12-15).

SIMONYI ZSIGMOND Magyar nyelvészet (Bp., 1909) című művében ismételtelen szól a hangsúlyos helyzetben keletkező járulékhangokról (*stab: istáp, spital: ispitály*, lat. *schola: iskola*, szláv *brat: barát, sřęda: szëręda: szërda*, ném. *pretze: perez, schlecht: selejt*) és a hangsúlytalan helyzetben betoldódó hangokról (*álm, titk, vezérl > álom, titok, vezérel*), újabb adatokkal gazdagítva a szervetlen hangokat tartalmazó jelenségek körét.

Az idézett nyelvtanokon, szótárakon és tanulmányokon kívül természetesen számtalan olyan forrást tudtunk volna még idézni, amelyek említést tesznek bizonyos szervetlen hangok, hangcsoportok létezéséről. Ezek azonban olyanok, amelyek csupán egy-egy adatot említenek, másrészt példáik nagy része a későbbi etimológiai kutatások fényében elavultnak tekinthető.

Az előbbieket tárgyalásával az volt a célunk csupán, hogy illusztráljuk: a magyar nyelv egykori bűvárait, nyelvtaníróit nemegyszer foglalkoztatták a szervetlen elemeket tartalmazó szóalakok, s előbb csupán szórványosan, majd KASSAITÓL kezdve - különösen a mássalhangzókat szem előtt tartva - rendszerszerűbben tekintették át az ide sorolható hangok körét. Az szinte természetes, hogy ma már sok ponton nem értünk egyet szószármaztatásaikkal, hiszen a szótörténeti és az eredeztetéstani kutatások abban az időben korántsem álltak olyan magaslaton, ahonnan a tévedések könnyen beláthatók lettek volna. Ezért sem törekedtünk feltétlenül az idézett adatok

ide vagy ide nem tartozásának egyenkénti eldöntésére, mai ismereteink birtokában ugyanis könnyedén, de talán szükségtelenül hosszadalmasan tudtuk volna kimutatni nemegyszer talán már megmosolyogni való tévedéseiket, másrészt az inetimologikus magánhangzókat tartalmazó adatanyag áttekintésére amúgy is sor kerül a későbbiekben, amikor lehetőségünk lesz tisztázni az ebbe a jelenségkörbe tartozó magánhangzók típusait. Az adatok fenti bemutatásával továbbá az is volt a célunk, hogy segítségükkel egyben képet kapjunk a szervetlen magánhangzókra a korai szakirodalmi forrásokban szereplő típusairól.

A *magánhangzók* között sorra került az előtét hangok (*iskola, István*), a bontóhangok (*barát, kalastrom*), svarabhakti (*esztrag > eszterág*), a szóvégi mássalhangzó-torlódást oldó magánhangzók (*zerelmu > szerelem, titk > titok, álm > álom*), s az abszolút szóvégi magánhangzók (ném. *Kugel > m. kugli, Bisam > pézsma*) néhány példával való illusztrálása. Megállapíthatjuk, hogy az elmúlt századok etimológiai kutatásainak viszonylagos fejletlensége ellenére is sok olyan adat feltárására került sor, amelyek legalább részben tükrözik a magyar szervetlen magánhangzók típusait.

1.4. A huszadik századi magyar kutatásokról

Az újabb időkben, a század elejétől kezdve egyre több figyelem fordul a szervetlen magánhangzók meglétére, keletkezésük mikéntjére és okaira. Ennek ellenére sem találunk olyan feldolgozást, amelyik kísérletet tett volna a szervetlen magánhangzók részletes és alapos tárgyalására. Az egyes nyelvi jelenségek vizsgálata során ugyanakkor nagyon sok apró megjegyzést találunk, amelyek egy-egy hang inetimologikus magánhangzó voltára, keletkezésének körülményeire, korára stb. mutatnak rá. Ezek összefoglaló tárgyalása, elemzése és kritikája igen terjedelmes lenne, ezért csak azokról a kutatásokról szólunk röviden, amelyek kissé rendszerszerűbben és elméleti igényekkel nyúltak a kérdéshez. Ezek között említhetjük SIMONYI ZSIGMONDOT, mindenekelőtt HORGER ANTAL, akinek egész tudósi pályáján végigvonul az inetimologikus hangok iránti érdeklődés, illetőleg KESZLER BORBÁLÁ.

Említettük már, hogy SIMONYI ZSIGMOND „Magyar Nyelvészet” (Bp., 1909) című művében figyelmet szentel a hangsúlyos helyzetben keletkező *j á r u l é k - m a g á n h a n g z ó k* (pl. *stab: istáp, spital: ispitaly*, lat. *schola: iskola*) kérdésének.

Az első igazán számottevő vizsgálódás a HORGER ANTALÉ, aki a „Szókezdő magánhangzók fejlődése” (MNy. 17: 78) című cikkében „a szó elején fejlődött magánhangzók *m i n ő s é g é n e k* vizsgálatát”-t tűzte ki céljául (i. m. 79).

Ebben a cikkben néhány alapvető, bár nem mindenben új megállapítást tesz. Többek közt azt, hogy „eredeti magyar szó tudvalevőleg nem kezdődik több mássalhangzón”, s a magyar nyelv az idegen eredetű szavakban sem kedveli a több mássalhangzón való szókezdetet. A szóeleji mássalhangzó-torlódás elkerülésének egyik módja az, hogy a szó elején egy rövid magánhangzó fejlődik. Ez többnyire akkor következik be - írja HORGER -, ha a szókezdő mássalhangzócsoporthoz első eleme *s, sz, z, zs*, második eleme pedig zárhang. A mássalhangzó-torlódás elé kerülő magánhangzó leggyakrabban az *i, ě*, de előfordul az *ü, ő, e, u, o, a* is, azaz bármelyik rövid magánhangzó.

Ez után azt vizsgálja, milyen előtét hangok fordulnak elő a palatális, illetve veláris hangrendű szavak elején, valamint hogy milyen esetekben fejlődött mélyhangú szó elején elülső magánhangzó. Leggyakrabban - írja - *á* hangú szótag előtt, már ritkábban *a* előtt, néhány esetben *o, ó* előtt és végül még *u* előtt is (80-81). A továbbiakban arra keresi a választ, mi lehet az oka annak, hogy első szótagbeli labiális magánhangzó előtt az esetek egyik részében (pl. *asztal, asztag*) veláris járulékhang, másik részében pedig (pl. *iskatulya, iskola, islóg*) palatális járulékhang fejlődött. A választ HORGER „nagyon könnyű”-nek találja. Az *a-*, *o-* előtét hangot tartalmazó szavak - mondja - „*n y e l v ű n k j ö v e v é n y s z a v a i n a k j ó v a l r é g i b b r é t e g é b e t a r t o z n a k*, mint az *iskatulya-félék*” (82).

Az imént ismertetett tanulmány egyes tételeinek helyes vagy helytelen voltára, fejtegetéseinek elemzésére nem célszerű itt kitérni. Az egész kérdéskör megtárgyalására az előtérhangokat tartalmazó teljes adatanyag bemutatása után térünk vissza (2.3.).

„Az inetimologikus magánhangzók fejlődéséhez” című cikkében (MNY. 28: 37-39) HORGER már nemcsak az előtérhangokra, hanem a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben levő bontóhangokra, valamint az abszolút szóvégi helyzetben levő szervetlen hangokra is tekintettel van. A teljes nyomatékú inetimologikus magánhangzók fejlődésének az eseteit a következőképpen osztályozza: 1. magánhangzó nélküli szótagban keletkezik a járulékhang, pl. latin *schola* > *oskola* ~ *iskola*, szláv *rdā* > *ragya*, *blcha* > *bolha*, *grč* > *görcs*, *chlm* > R. *holmu*; német *Etzlbürg* > R. *Ecilburgu*; szláv *četrték* > R. *csütürtük* > *csütörtök*, *cgbr* > *csombor*; hazai német *schindl*, *wikŋ* > R. *sindél* > *zsindély*, *bükköny*; *kipfl*, *hülzn* > *kifli*, *hülzni* stb. - 2. Két szótagkezdő mássalhangzó között lép fel szervetlen hang, pl. *gróf* > N. *goróf* ~ N. *gërof*, latin *planta* > *palánta*, *Csongrád* > N. *Csongorád*, R. *körtve* > R., N. *körtöve* stb. - 3. Két szótagzáró mássalhangzó között, pl. német *nyj. kerpajša* (~ irod. német *Kernbeisser*) > N. *kelëmpajsz* 'mókus', *borste* > *borosta*; R. *álm*, *hárm*, *vezér* > *álm*, *három*, *vezérél* stb. - 4. Két szótag határán, pl. német *willkomm* (olv. *vilkom*) > R. *bilikom* > *billikom*, *burján* > *buruján*, *Cëgléd* > R. *Cëgéléd*, *bögre* > *bögöre*, *bolgár* > R. *bologár*, *polgár* > R. *pologár*, *dalmát* > *dalamát* stb. - 5. Árpád-kori szavak szóvégi mássalhangzója után, pl. török *Taş* > R. *Tosu*, szláv *chlm* > R. *holmu*, német *perl* > R. *Perlü*, *Etzlbürg* > R. *Ecilburgu* stb.

HORGER ebben a cikkében főleg a két szótag határán kifejlődött inetimologikus hangokra összpontosít. Az adatok lehetőleg teljes összegyűjtése után kiderült - írja -, hogy a jelenség „egészen rövid, de határozott szabályba foglalható össze”: két szótag határán rövid magánhangzót tartalmazó hangsúlyos és rákövetkező hangsúlytalan szótag között fejlődött inetimologikus magánhangzó, s csupán akkor, ha a hangsúlyos szótag egy mássalhangzóval végződött, s a hangsúlytalan eggyel kezdődött. A kifejlődött járulékhang pedig teljesen egyezik a hangsúlyos szótag magánhangzójának minőségével, pl. német *willkomm* > R. *bilikom*, *burján* > N. *buruján*, *bögre* > *bögöre* stb. (38).

Az inetimologikus magánhangzókval való foglalkozás HORGER kutatói tevékenységének fontos területe volt. Eredményeinek, illetve cikkeinek felsorolása azonban rendkívül terjedelmes volna. Munkássága eredményeinek mérlegelésére az egyes fejezetek (előtérhangok, bontóhangok stb.) végén, vagy egy-egy szócikk tárgyalása során térünk ki (l. mégis 3.3-7.; 4.3-4.; 5.1.4.; 5.2.5.; 6.3. stb.).

Negatív eredményei miatt említjük meg, hogy az 1930-as években BEKE ÖDÖN több ízben is foglalkozott a magyar nyelv szláv és német eredetű szavainak tövégi magánhangzóival (A tövégi magánhangzók történetéhez. Nyr. 60: 108-11, 138-40; Zur Lautgeschichte der deutschen Lehnwörter der ungarische Sprache. Theutonista 1931; Zur Lautgeschichte der slavischen Lehnwörter im Ungarischen. FUF. 24: 256-63; Zur Lautgeschichte der slavischen Lehnwörter im Ungarischen. ZSIPhil. 16: 319-27) járulékhangot keresve bennük. Az imént idézett cikkeken kívül azonban számos más tanulmányában is feszeget hasonló kérdéseket a jövevényszók kapcsán (Boglya és társai. Nyr. 58: 76-81; Istálló. Nyr. 58: 103-109).

A töle említett gazdag adatanyag (főleg szláv és német jövevényszavak) tárgyalása során lépten-nyomon tesz fel járulékhangokat abból a teljesen megalapozatlan és téves elméletből kiindulva, hogy a magyar nyelv történeti korában nem csak a felső nyelvválású tövégi *u*, *ü* és *i*, hanem a középső nyelvválású *o*, *ë* és *e* is lekopott (l. FUF. 24: 263; Nyr. 58: 78, 105; Nyr. 60: 138 stb.). Ha az idegen nyelvi szóvégi *-o*-val vagy *-e*-vel szemben a magyarban mégis találunk valamilyen magánhangzót, akkor az nem hanghelyettesítés eredménye, hanem a magyarban kifejlődött járulékhang (vö. KNIEZSA: MNY. 39: 1-12).

BEKE elméletének tarthatatlanságát már KNIEZSA is kimutatta (i. h.) a szláv jövevényszavak oldaláról vizsgálódva, de a későbbi jövevényszó-monográfiák (l. KNIEZSA, MOLLAY, HORVÁTH MÁRIA stb. idézett műveit) és a TESz. alapján teljesen nyilvánvaló, hogy BEKE nemcsak a szláv, hanem a német jövevényszavak tövégi (szóvégi) magánhangzóinak a megítélésében is tévúton járt.

Noha a múlt század végétől találkozunk olyan művekkel, amelyek a mássalhangzó-torlódásos szókezdet előtét- vagy bontóhanggal (azaz szervetlen hanggal) való feloldását tárgyalja (VÁMBÉRY, A magyarok eredete 229; MUNKÁCSI: Nyr. 11: 553; BUDENZ: NyK. 5: 116; SIMONYI, MNyelv² 246; BALASSA, TMNy. 174), monográfiászerűen mégis KESZLER BORBÁLA dolgozta fel kitűnő tanulmányában (A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. NytudÉrt. 63. sz.). Könyvének azokra a fejezeteire támaszkodtunk elsősorban, amelyek a mássalhangzó-torlódások előtét- vagy bontóhanggal való feloldását tárgyalják (8-40, 46-49, 52, 53-54).

Az adatok bemutatásán és elemzésén kívül kitér arra is, hogy azokban a szavainkban, amelyekben a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása megtörtént, nem egyszerre ment végbe ez a folyamat. „Sokszor - írja - évszázadok teltek el, mielőtt a feloldás bekövetkezett és főleg elterjedt volna” (5). Egyes szavaink sokáig megőrizték eredeti torlódásos alakjukat (*istálló*: 1291: *Stallo*, 1352: *Stallou*, BesztSzj. *stalow*), mások viszont már az első előfordulásuk alkalmával is feloldott formát mutatnak (asztal: 1293: *oztol*, 1354: *Kysaztal*; oszlop: 1250: *Ozlup*, 1392: *Ozthlop* stb.). Rámutat továbbá arra is, hogy egyes mai szavaink esetében a feloldás szempontjából különbség mutatkozik a köznyelv és egyes nyelvjárások között, ugyanis vannak olyan szavaink, amelyekben a köznyelv torlódásos, néhány nyelvjárásunk viszont feloldott (előtétthangos) formát használ (l. *spárğa* 'zsineg' ~ Palócság: *ěspārğa*; Fugyivásárhely Bihar megye: *ispārğa*; *spanyol* ~ Székelyföld: *isponyor* 'pecsétviasz') stb. (i. m. 5-6).

KESZLER BORBÁLA a közszavakon kívül a földrajzi nevek vizsgálatát is feladatának tekintette. Mivel azonban én a legrégibb időktől kezdve a huszadik század elejéig terjedő adatanyagon vizsgálom a jelenséget, az egyébként rendkívül értékes tanulságokat nyújtó tulajdonnévi csoportot ez alkalommal ki kell rekesztenem a vizsgálatból. Kivételt akkor teszek, ha az adat első előfordulását vagy az alakváltozatok gazdagságát illusztrálom velük.

1.5. A rokon nyelvek inetimologikus magánhangzóiról

A magyar inetimologikus vagy szervetlen hangok vizsgálata során gyakran találunk olyan jelenségeket, amelyek akarva-akaratlan ráterelik a figyelmünket a rokon nyelvekkel való összefüggés lehetőségére. Az ilyesfajta vizsgálatok nemcsak azért tekinthetők hasznosaknak, mert a magyar írásbeliség kezdetétől kimutatható hangjelenségek csak a finnugor vagy ugor alapnyelv, illetőleg a jövevényszavak esetén az átadó idegen nyelv korabeli hangállapotához képest tarthatók inetimologikusnak, hanem azért is, mert a rokon nyelvek többségében hasonló fonetikai helyzetben a magyarhoz hasonló vagy azzal azonos hangok jelennek meg.

A rokon nyelvek vallomásainak éppen ezen a területen való kiaknázását már PAIS DEZSŐ is sürgette (MNy. 45: 325), elsősorban annak tisztázása érdekében, hogy a magyarban található anorganikus hangok valóban szervetlen képződmények-e. A vizsgálatok ilyen irányú kiterjesztése egyrészt hozzájárulhat annak kiderítéséhez, hogy az inetimologikus hangok megjelenésének melyek a nyelvi feltételei, s hogy kereshetők-e közvetlen összefüggések a rokon nyelvi és a magyar jelenségek között vagy csupán általánosabb érvényű nyelvi (hangtani) törvényszerűségek működését figyelhetjük-e meg az egyes nyelvek külön életében, másrészt lehetőséget ad arra is, hogy a finnugor nyelvek redukciós folyamatainak vizsgálata mellett - amelyek az eddigiekben sokkal nagyobb figyelemben részesültek - rámutassunk a szavak hangtani szerkezetében végbemenő mennyiségi növekedés törvényszerűségeire.

A szervetlen (anorganikus) hangok mind ez ideig egyik finnugor nyelvben sem részesültek rendszeres feldolgozásban, s csupán az egyes leíró vagy történeti jellegű hangtani kutatások elszórt megjegyzései világítanak rá a kérdéses hangok esetleges inetimologikus jellegére, olykor-olykor keletkezésük körülményeire, okaira. A finnugor nyelvekben található szervetlen - epentetikus, anaptiktikus, protetikus stb. - hangok főbb típusainak leírását ERKKI ITKONEN adta (Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966. 169-172), célja azonban a könyv jellegéből következően korántsem a részletek kimunkálása volt.

Az alábbiakban - az anyag nagy terjedelme miatt - el kell állnom attól, hogy az egyes finnugor nyelvekben található valamennyi szervetlen hangelemet bemutassam, ezért csupán a magyarral valamilyen oknál fogva párhuzamba állítható inetimologikus hangok különféle típusainak rövid áttekintésére szorítkozom, rámutatva a hangkeletkezések egymással megegyező vagy egymástól eltérő okaira.

A magyarral hasonlóságot mutató sajátságokat mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók körében találunk. Ez alkalommal szóljunk a magánhangzókról!

1.5.1. A hangsúlyos helyzetben fellépő magánhangzók keletkezésének oka a nyelvben szokatlanul nagy energiát kívánó s a nyelv hangtani sajátosságaival ellentétes szóeleji mássalhangzó-torlódások elkerülésére való törekvés. E feloldásnak két módja van:

1.5.1.1. Abszolút szóeleji helyzetben, a mássalhangzó-torlódás elé egy előtét hang kerül. A feloldás módja megegyezik a magyar nyelv szabályaival (vö. HORGER: MNy. 17: 80-1; KESZLER: NytudÉrt. 63. sz. 8-40 stb.). Pl.:

m. *asztal* (< szl. *stolъ*), *asztag* (< szl. *stogъ*) stb. (TESz.); vog. Ob *āškāp* 'Schränk' (< or. *шкаф*), TJ *asmr̥-l* 'Teer' (< or. *смола*) stb. (vö. KÁLMÁN, RLWog. 95), osztj. NO *astakan* 'Trinkglas' (< or. *стаканъ*), NO. *astarosta*, *astaršina* 'Bauernältester' (< or. *староста*, *старшина*), *aškap* 'Schränk', Nizj. *āškāp̄* (< or. *шкафъ*), NO. *aštop* 'Stof, Stoop' (< or. *штофъ*) stb. (PATK.-FUCHS, Laut- und Formenlehre der südoestj. Dialekte. 40-1);

m. *esztováta* ~ *észto váta* (< szl. *stativa*), *esztrenga* ~ *észtrēnga* (< rom. *strîngă*) stb. (TESz.); vog. (MUNK.) K *Esṭəpan* (< or. *Степан*), K. *Esṭəpanovna* (< or. *Степановна*), 'Stephans Tochter', K *Esṭəpaniś* (< or. *Степануич*) 'Stephans Sohn' (KÁLMÁN, RLWog. 275), (AHLQV.) *estöken* 'Trinkglas' (< or. *стакан*), *estop* 'Stof (Flüssigkeitsmass)', (MUNK.) K *əstop*, KM *əstọp̄*, (BAL.) *Эстон* (< or. *штоф*) stb. (KÁLMÁN, RLWog. 95, 151-2); osztj. K *əškạ̄p̄*, Trj. *əsp̣̣ị̣ṭ̣ṭ̣* (< or. *стуртъ*) stb. (PATK.-FUCHS 41);

m. *iskola* (< lat. *schola*), *istálló* (< ol. *štála*) stb. (TESz.); vog. P *išl'a* (< or. *шля*), P *išl'ạ̄p̄*, VN *išl'āp̄* (< or. *шляпа*), P *ištop* (< or. *штоф*), Sy. *iskāp̄* (< or. *шкаф*) stb. (KÁLMÁN, RLWog. 239, 95); osztj. *ištan*, *ištin* 'Hosen, Unterhosen' (< or. *штаны*) stb. (PATK.-FUCHS 41); votj. *išl'apa* (< or. *шляпа*) stb. (UOTILA: MSFOu. 65: 83), J *iskạụ*, M S *iskal* (BEKE, CserNyt. 63);

cser. nyK kCar *umša*, kP *uṃ̣ša*, *uṃ̣ša* (vö. *šma* 'száj'), kP *uškāl*, kCar. *uška-l* (vö. mdE *skal*) stb. (BEKE, CserNyt. 63).

Az inetimologikus hangok ilyenfajta használata inkább az obiugor nyelvekre jellemző, bár szórványosan máshol is találkozunk vele (l. a votjákat; KÁLMÁN: NyK. 55: 262).

1.5.1.2. A szókezdeten álló mássalhangzó-torlódás bontóhang közbeiktatásával való kiküszöbölésére ugyancsak találunk példákat a finnugor nyelvekben. Főleg az *-a-*, *-e-*, *-o-*, *-u-* és az *-i-* hang fordul elő. Pl.:

m. *karajcár* (< ném. *Kreuzer*), *barát* (< szl. *brat*) stb. (TESz.); vog. (KANN.) LO So *kanás* 'Bärentöter' (< zürj. *kňaz* 'Fürst'; RÉDEI, SLWog. 106; KÁLMÁN, RLWog. 94, 164), (BAL.-VACHR.) *палак* 'Flagge' (< or. *флаг*), *палакам* 'Plakat' (< *плакам*), (KÁLM.) So. *pa'lan* (< or. *план*) 'Plan, Entwurf' (KÁLMÁN, RLWog. 203, 293); osztj. N. *pārathī* 'бродни;

Langschaftstiefel' (< or. *бродни*), *pār'san* 'wasserdichte Plane' (< or. *брезент*) stb. (RÉDEI, NOstjT 104);

m. *szekrény* (< fr. *scrin*); *kereszt* (< szl. *крѣстъ*, TESz.); vog. (KANN. Mscr.) TJ *kərě-šē*, K U K M *kərš* (< or. *Груша*), (BAL.) JMSk. 26: *непукарсик* 'Gehilfe' (< or. *приказчик*), (ČERN.) *tərupka* (< or. *трупка*) stb. (KÁLMÁN, RLWWog. 277, 293, 259); osztj. *kənég*, *kənək*, *k'əni k'ə* 'Buch' (< or. *книга*) stb. (PATK.-FUCHS 41);

m. *korong* (< szl. *krągъ*), *borona* (< szl. *brána*) stb. (TESz.); vog. (AHLQV.) *porovolka* 'Eisendraht' (< or. *проволока* 'der Draht', (KÁLM.) Ob *po'ropka* 'Flaschenkork' (< or. *пробка*), (MUNK.) K *pəlqtniχ*, (KANN.) KM. *po'iatniχ* (< or. *плотник* 'Zimmermann'; KÁLMÁN, RLWWog. 205, 214, 217, 94; osztj. *χəḃa`'s* 'Kwass' (< or. *квасъ*), *pəḃəs* 'Tragbalken' (< or. *брусъ*) stb. (PATK.-FUCHS 41);

m. *gilisza* (< szl. *glista*), *király* (< szl. *kral'*); vog. (MUNK.) N *Kirokori* 'Грузопуи', (KÁLM.) So. *pirika`ta*, Sy *pi`rikat* 'Brigade' (< szl. *бригада*) stb. (KÁLMÁN, RLWWog. 94, 213); votj. *virema* (< or. *время*); mdE *kiñiška* 'Buch' (< or. *книга*; KÁLMÁN, RLWWog. 92).

m. *kuruzsol* (< szl. *krúžiti*), *kuruglya* 'szénvonó' (baj.-osztj. *kruckl*) stb. (TESz.); vog (KÁLM.) So. *turupka* 'Rohr' (< or. *труба*), (ROMB.) *кurycka* 'Krug' (< or. *кружка*), (MUNK.) T *turusk* 'напрыска (Pulverflasche)' (< or. ?*тпрыска*), So. *ku`rpa* 'csoport' (< or. *группа* 'Gruppe', KÁLMÁN, RLWWog. 292, 259, 173); osztj. N *wīrak* 'Feind' (< or. *враг*) stb. (RÉDEI, NOstjT 112); keleti fi. *vunukka* 'lapsenlapsi; palleroinen', karj. *bunukka*, aun. *bunukka*, lüd *bunuk*, *vunukke* (vö. or. *внук*) stb. (KALIMA, SlaavS. 178); vepsze *kunut* 'piiska' (TUNKALO, VKÅ 51), aun. *kunutta*, lüd *kunut* (< or. *кнум*) stb. (KALIMA, SlaavS. 178), fi.-karj. *suvalkko* 'kangastukki', vepsze *suvalk* (< or. *сволок*, KALIMA, SlaavS. 39) stb.

A hangsúlyos szótagba betoldódó anorganikus magánhangzók keletkezésének oka - amint már említettük - az energiamegtakarításra való törekvés, a nyelv szóalak-rendszertani sajátosságainak megtartása, a szótagszerkezet eredeti jellegének bizonyos mértékű átmentése a későbbi nyelvállapotba.

1.5.2. Hangsúlytalan helyzetben keletkező magánhangzók:

1.5.2.1. Hangsúlytalan helyzetben nemegyszer *svá-* vagy *svarabhakti* magánhangzók betoldódása figyelhető meg a finnugor nyelvekben. A magánhangzó két különböző minőségű zöngés mássalhangzó közé ékelődik. A svarabhakti magánhangzók létrejöttét fiziológiai-fonetikai okokkal magyarázhatjuk. Nyilvánvaló, hogy a hangképző szervek helyzetének megváltozása viszonylag lassan történik, és ha ez az átmenet lazán megy végbe, akkor a nyelv lefelé húzódik oly mértékben, hogy a mássalhangzók között egy - kezdetben igen rövid - magánhangzó jelenik meg (vö. E. ITKONEN, KST 170). E fiziológiai-fonetikai magyarázaton túl azonban arra is gondolnunk kell, hogy a szavak hangszerkezetében szokatlan szóbelseji mássalhangzó-torlódás - pl. szl. *jagnjed* > m. *jegenye(d)* - megszüntetésére is felhasználta a nyelv a fenti hangképzésbeli mozzanatot, de a főhangsúlyos szótag utáni gyakori, második szótagi kiesés fordított irányú realizációja is lehet. Ezzel a lehetőséggel feltétlenül számolnunk kell, elsősorban azokban a nyelvekben (illetőleg nyelvjárásokban), amelyekben a második nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesése gyakran bekövetkezik. A betoldódó magánhangzók minősége szinte bármilyen lehet. Pl.:

m. 1405 k.: *dalamath* (< lat. *dalmat*), *alamázia* (< szl. *almázia*) stb. (TESz.); fi. *halakijō*, *hah^amu*, *al^akā* (RAPOLA, ÄHL 168, 173, 251), *kahale* (< *kahle*; HAKULINEN, SKRK³ 20);

m. *jegenye* (< szl. *jagnjed*); vog. (KÁLM.) Sy. *wērasta* 'Werst' (< or. *верста*), (MUNK.) P *sawərəskę lū* 'савра́сая ло́щадь' (< or. *савраско* 'hellbraunes Pferd'). (MUNK.) K *Pētəriś*, *Pētəriś* (< or. *Пемпуи*; KÁLMÁN, RLWWog. 267, 245, 281);

m. 1524-27: *Bologarok* (< *bolgárok*, BÁRCZI, Ht.² 141); vog (MUNK.) LM *potporuk* 'heveder' (< or. *нодпыга* 'Sattelgurt, breiter Gurt'), N *Pētōris*, *Petōris* (< or. *Пемпуц*), *Xəvorōña* [Frauenname] (< or. *Хавронья*) stb. (KÁLMÁN, RLWog. 278, 281); észt *kohñmma* (< *kohmma* < *kohmima*) 'kohmimaan, hamuamaan' (KETTUNEN, EKÄ 101);

m. nyj. *korcsima* (< *korcsma*); fi. *hulija* (< *huđja* < **huđija*), *kihilattu* (< *kihlatu*), *rihima* (< *rihma*) stb. (RAPOLA, ÄHL 224), *äminä* (< svéd *ämnē*; AIRILA, JKT II, 32), *markkinat* (< svéd *marknad*), *kosina* (< or. *козна*); karj. *kosino*; aun. *kožina* 'säilypaikka veneen perässä' (KALIMA, SlaavS. 82, 101);

m. *buruján* (< *burján* 'dudva, gaz'), 1863: *Buzugán* (TESz.); fi. *saapukka* 'lakki' (< or. *uanka*), *?ikkuna* ~ *akkuna* ~ *aakkuna*; vót *akkuna*; karj. *ikkuna*; aun. *ikkun*; vepsze *ikkun*, *ikun* (< or. *окно*) stb. (KALIMA, SlaavS. 82, 38);

m. nyj. *üstturi* (< szl. *ostrǫvъ*; KNIEZSA, SzlJsz. I/1, 367), 1225: *Endure* olv. *Endüre* (PAIS: NyK. 44: 327); fi. *äpylä* (< svéd *äpple*; vö. AIRILA, Johdatusta 32), *tyhymä* (< *tyhmä*) stb. (RAPOLA, ÄHL 224)

1.5.2.2. A tövégi magánhangzók eltűnésének kísérő jelenségeként a szóvégekre került mássalhangzó-torlódások feloldásának (vö. E. ITKONEN, KST 170), s a hangképzés harmonikus jellegének, folyamatosságának biztosítása céljából is jönnek létre ún. anaptiktikus magánhangzók. Pl.:

m. *három* (< 1055: *harmu*), *halom* (< 1055: *holmu* < szl. *cholmъ*) stb. (TESz.);

m. *Péter* (< lat. *Petrus*); vog. (MUNK.) T. *čitve-rəχ* 'csütörtök' (< or. *четверг*), P *sustək* 'суседко, Hausgeist, Kobold' (< or. 'суседко'), P *šital* 'седельник' (< or. *седло* 'Sattel'), So *sāyāv* 'Halstuch' (< or. *шарф* 'Schärpe ...'), T *potiləχ* 'palack (Flasche)' (< or. *бутылка*), *pēstər* 'нестрый халцм' (< or. 'нецпа, нецпо') stb. (KÁLMÁN, RLWog. 251, 243, 240, 222, 219), (KANN.) TJ TČ *majə-t*, KU KM *mōjət*, LU *mojət*, LO *mōjət* (< zürj. *mojd-*; vö. RÉDEI, SLWog. 121), KU *pīrəj-*, So. *pērəj-* 'Wählen' (< zürj. V S Lu I P *berjini*, Ud. *berjinis* 'wählen ...' stb.; (RÉDEI, SLWog. 133), (KANN.) LO So. *sājək* 'nüchtern, nicht berauscht'; osztj. Kaz. *sajək*, O *sājəχ* 'nüchtern ...' (< zürj. Ud. *caйк* 'прохлада, свежесть', RÉDEI, SLWog. 146), (KANN.) LO So. *sājət* 'rubel, Rubel' (< zürj. V Peč. I Ud. *šajt*) stb. RÉDEI, SLWog. 147); az osztjákban egészen általános e jelenség, vö. pl. *iləm* 'ilma, sää' (~ fi. *ilma*) stb. (E. ITKONEN, KST 170, V *kōləm* 'három' (TESz.), Trj. *k'ūl'əm*, V Vj *k'ūl'əm* (vö. m. *homl-ok*, SKES *kulma* alatt), VK *ñoγər* 'nyereg' (TESz.); észt *ader* (vö. *atra* ~ *aīra* 'aura'), *pöder* (vö. *pōtru* 'hirviä, peuroja'), *teder* (vö. *tedred* 'teeret'), *nöder* (vö. *nōdraks* 'heikoksi, nöyräksi') stb. (KETTUNEN: MSFOu. 119: 81); *aken* (vö. or. *окно* ~ ? *окъно*, I. KALIMA, SlaavS. 82), *vikčm* (< *vihm* < *vihma*) 'sade, vihma', *kōhčn* (irod. ny. *kōhn*) 'laiha', *hähən* (< **hähna*) 'tikka', *mahəl* 'mahla' (KETTUNEN EKÄ 101) stb.;

zürj. *gabir* (< **gabr-*), *t'sabbir* (< **t'sabr-*); votj. *pukj̆š*, *pukj̆š* (< **pukj̆š-*), *šuris* (< *šurs*), MU J *pukj̆š* KM *pukj̆š* 'pfeil', G *pukj̆š* 'bogen', I *pukj̆š*, SM *pukj̆š*, *pukj̆č* (UOTILA: MSFOu. 65: 289-90).

A magánhangzó-betoldások nyilván elsősorban azokban a nyelvekben nyertek létjogosultságot, amelyekben a tövégi magánhangzók eltűntek vagy lekoptak. A fenti változás pedig egyben az egytagú szavak számának további növekedését ellensúlyozta a kérdéses nyelvekben.

1.5.3. Abszolút szóvégi helyzetbe több ok közrejátszása miatt is kerülhet inetimologikus magánhangzó.

A magyarban például a szóvégi mássalhangzó-torlódás elkerülése játszhatott szerepet a *masni* (< baj.-osztr. *maschn*) 'szalagcsokor', *hokedli* (< baj.-osztr., vö. ném. B. *hockerl*), *nudli* (< baj.-osztr. *nudl*), 'henger alakú főtt tészta' (vö. TESz.) stb. formák kialakításában. Az -i létrejöttét nyilvánvalóan „támogatta” a szóvégi *n* és *l* hang szótagalkotó jellege.

Egyes finn szóalakok kiformalásában is érvényesülhetett ugyanez a törvényszerűség (vö. fi. *bänk*), a jelenség általánosabbá vált két fő típusa mégis a rendszerkényszer szerepét bizonyítja. A nyelv eredetibb, magánhangzóra végződő szóalakszerkezete az a meghatározó erő, amely a mássalhangzós végű jövevényszavak szóvégeit hol egy *-i*, hol egy *-a* hanggal látja el. Pl.:

fi. *hovi* (< sv. *hov*), *kompassi* (< sv. *kompass*), *paperi* (< sv. *pap(p)er*, *papir*) stb. (vö. HAKULINEN, SKRK³), *lasi*; karj. *klaši*; aun. *lazi*; vót *kłasi* (< sv. *glas*) stb. (KALIMA, ISKBL 76; SKES), fi. *lasti* (< sv. *last*, SKES), *naatti*; karj. *noat’i*; vót *nātti* (< or. *намь*); aun. *nī’i* ’lanka’ (< or. *нумь*); karj. *piššali* ’luotipyssy’ (< or. *пицаль*), *ple’i* ’ruoska’ (< or. *плеть*), *pu’i* ’keli; keino, tapa’ (< or. *nymь*), aun. *kuttšari* ’kusi’ (< or. *кучер*) stb. (vö. KALIMA, SlaavS. 74-6).

A szóvégi *-a* előfordulására csupán néhány adatot említünk: m. *moha* (< szl. *мьчь*), *zuza*, nyj. *mája* ’máj’ (TESz.) stb., amelyek az egyes szám 3. személyű birtokos személyragnak a nominativusi tőhöz tapadt formáiból alakultak, téves szóelemzéssel.

A finn és finnségi nyelvek jövevényszavainak egy részében viszont a *tő* végére került *-a* hang keletkezésének szóalak-rendszertani okai vannak. Az eredetileg mássalhangzós tövek azért vették fel a tövégi magánhangzót, hogy beilleszkedjenek a magánhangzós tövek rendszerébe. Pl.:

hella (< sv. *häll*), *hunaja* (< sv. *honagher*, *honagh*), *liima* (< sv. *līm*), *markka* (< skand., vö. *mark*), *roska* (< sv. *rosk*), *tuurna* ’purasin, jolla lyödään reikiä rautaan’ (< sv. *dorn*) stb. (SKES), *aluna* (< sv. *alun*), *flammiska* (< sv. *flammesk*), *patruuna* (< sv. *patron*), *lakana* (< sv. *lakan*), *lakka*² (< sv. *lack*), *piispa* (< sv. *bisp*) stb. (STRENG, NRLVSK 307).

Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a finn és a finnségi nyelvek orosz jövevényszavaiban is:

keleti fi. *piessa* ’perkele’ (< or. *бѣс*), *porkkana* (< or. *боркан*), *tuutikka*¹ ’helikko ...’ (< or. *тюрик*) stb. (KALIMA, SlaavS. 137-40; SKES), *pakana* (< or. *поганый*, *погань*), *kasukka* ’maataviistävä puku t. kaapu, pitkä turkki’ (< or. *кожух*), *kassara* ’vesuri’ (< or. *косарь*, *косошь*), *piirakka* (< or. *пирог*), *hurtti* ’ajokoirat; susi ...’ (< or. *хорн*), *pohatta* (< or. *богат*) stb. (SKES); karj. *biessa* ’perkele’ (< or. *бѣс*), *stola* ’pöytä’ (< or. *стол*), *krūga* ’kehä, ympyrä’ (KALIMA, SlaavS. 74-75), *kruuka* ’ua.’ (KKS II); fi. *aprakka* ’maksu, vero ...’, *abrakka* (< or. *оброк*; KALIMA, SlaavS. 83); karj. *braga* ’paholainen, perkele’ (< or. *враз*; KALIMA, SlaavS. 83), *ploana* ’kartta’, *pogreba* ’kellari’, *porohka* ’ruuti’, *roshoda* ’kulunki’, *soldatta* ’sotamies’, *stokana* ’juomalasi’ stb. (KALIMA, SlaavS. 74-76).

Az iménti szavak *-i*, illetőleg *-a* eleme nyilvánvalóan rendszertani okok következményeképpen került a fenti alakokba. KALIMA arra keresi a feleletet, hogy egyes szavak végén miért *-i*, másokban viszont miért *-a* került a szavak végére. Arra az eredményre jut, hogy az átadó nyelv szóvégi mássalhangzójának minősége határozta meg a magánhangzó jellegét: lágy mássalhangzók után *-i*, kemény mássalhangzók után pedig *-a* keletkezett (SlaavS. 76). Ha ez az elképzelés az orosz jövevényszavak esetében helyesnek is bizonyulna, semmiképpen sem állná meg a helyét a svéd jövevényszavakkal kapcsolatban. Azt látjuk ugyanis, hogy ezekben is *-i*, ill. *-a* hangot találunk a szó végén. Az igazi ok bizonyára abban keresendő, hogy az *-i* indifferens hang volt a finnben (vö. E. ITKONEN: Vir. 1945: 158; 1948: 124; SUHK 65; HAKULINEN, SKRK³ 31), ezért alkalmas lehetett arra, hogy mind mély, mind magas hangrendű szavakhoz járuljon. Az *i* és *e* hang indifferens, neutrális jellege nemcsak a szótövekben jut érvényre, hanem a végződésekben is, pl. a magyar vagy finn esetragokban. Az egyalakú végződésekben ugyanis a magyar *-kor* temporalis ragot nem számítva általában csak *i* (*í*) vagy *e* (*é*) hang szerepelhet: pl. *-ig*, *-ként* *-képp(en)*, *-ért* stb. A mély hangrendű szavakhoz természetesen minden további nélkül járulhatott veláris *-a* hang is (erre l. részletesebben 6.3.5-6).

A vepszében található *-a* végű szavak [l. vepsze E *šera* 'kővasi' = Si. *šer*, V V V *ser* 'siera; kovasin' Å *sova* 'sankaväli (heinisuovassa)', V V V, E *sova* 'kuhja keskteivas, varras', E *vida* (~ *vid*) 'tihe madal kuusik'] analógiás úton keletkeztek, a *šera* például a *kera*, *pera*-félék, a *sova* pedig a *kova* stb.-félék mintájára (vö. TUNKALO, VKÄ 764).

A jövevényszavak végén előforduló más rövid magánhangzók (sv. *seppel* > fi. *seppel*, *mast* > *masto*, *sumpp* > *sumppu*, *pump* > *pumppu*, *säng* > *sänky*, *hengist* > *hengistö* stb.; vö. STRENG, NRLVSK 307) elenyésző kisebbséget képviselnek az *-i*- ~ *-a*- végűekkel szemben.

Az abszolút szóvégi helyzetben található inetimologikus hangok - amint láthattuk - elsősorban a rendszerkényszernek köszönhetik létüket, s a vepszében található analógiás alakulások (*šera*, *sova* stb.) is - nagyobb összefüggésben - ugyanebbe a jelenségekörbe tartoznak.

Az inetimologikus magánhangzók körébe tartozó jelenségek áttekintése után arra a következtetésre jutunk, hogy

1. a felsorolt sajátságok nagyrészt az egyes nyelvek belső fejlődésének eredményei, s nem finnugor kori előzményekre vezethetők vissza.
2. Az összefüggések szorosabb számai fedezhetők fel a szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának módjaiban, mivel mindazokban a nyelvekben, amelyekben a torlódást egy magánhangzó elé- vagy közbeiktatásával oldják fel - mint például a vogulban (Чернецов, Краткий мансийско-русский словарь. 1936. 15; AHLQVIST: JSFOu. 8: 15-6; KÁLMÁN: NyK. 55: 262), az osztjában, a votjában (UOTILA: MSFOu. 65: 82-3) -, ott tulajdonképpen a finnugor nyelvekre általánosan jellemző szóalakszerkezeti tulajdonságnak, a torlódásmentes állapotnak szóeleji megőrzéséről van szó.

2. A hangsúlyos helyzetben előforduló inetimologikus magánhangzók: az előtét hangok

Az uráli alapnyelv szavai általában egy vagy két szótagúak voltak és rövid magánhangzóra végződtek. Ezen felül azonban éppoly jellemző volt az is, hogy ezek a szavak általában egy mássalhangzóval kezdődtek, ugyanis az uráli (finnugor) alapnyelv nem kedvelte a szóeleji mássalhangzó-torlódást. Kivételt csupán a hangutánzó szavak jelentettek, melyekben bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok is előfordulhattak szó elején (*brekeg*, *krárog*, *fröccs* stb.)

A magyar nyelv hosszú időn keresztül igyekezett megőrizni az imént említett sajátságait, szavainak hangtani szerkezetét. A nyelv fejlődése, a toldalékok rendszerének létrejötte bizonyos mértékig megváltoztatta az ősi szóalak-rendszert, de a szóeleji mássalhangzó-torlódások kialakulásának évezredek óta ellenállt. Gyakran tapasztaljuk, hogy különösen korai jövevényszavainkban a nyelv különbözőképpen igyekszik kiküszöbölni a szóeleji mássalhangzó-torlódást. Ennek egyik módja, hogy egy ejtéskönnyítő (rövid) magánhangzót illeszt a torlódás elé. Vizsgáljuk meg ezt a jelenséget kissé alaposabban!

2.1. A mély magánhangzók mint előtét hangok

2.1.1. Az inetimologikus *a* mint ejtéskönnyítő előtét hang:

- asztag: 1395 k.: *aštag*. Az *a* az *o*-ból fejlődött (vö. szláv *stogъ* > m. **osztog*, HORGER: MNy. 17: 79-80) másodlagos hang. - asztal: 1354: *Kysaztal* hn., 1395 k.: *aštal*. Az *a*- eredetére l. az előző szócikket! - asztalnok: 1382: *Aztalnak* sz., 1405: *Aztalnok* szn., 1405 k.: *aštalnak*.

- oszlop: 1456 k.: *ašlopath* gr.

2.1.2. Az inetimologikus o:

- asztal: 1293: *nugolm oztol* hn., 1893: *osztal* (MTsz.).
- eszterhéj: 1841: *oszré* (MTsz.). - esztováta: 1645: *osztovatatt* gr., 1877: *oszváta* (MTsz.). - esztrenga: 1648: *osztronga*.
- iskola: 1495 e.: *ofkolaiaba*.
- istráng: 1838: *Ostoráng*.
- ostoba: 1577: *ostoba*. Mivel a szó eredete ismeretlen (TESz.), a szókezdő o- funkciója nem deríthető ki. HORGER feltétlenül előtét hangot lát az o- hangban (MNY. 17: 80). - ostrom: 1519 k.: *oftromlaft* sz., 1666: *ostorom*; 1575: *o ftromlás*, *o ftromlásba* (MNY. 61: 28-31). - oszkatár: 1637: *oszkotarsagh* sz. - oszlop: 1250: *Ozlup* szn., 1395 k.: *ozloch* [esetleg *ozloth*; íráshiba], 1405 k.: *ozlop*, 1533: *oslob*. - oszmoja: 1894: *oszmoja* 'kovács-szuok' (< szláv; vö. szb.-hv. *smñla*. BALASSA: NYr. 23: 312; KNEZSA: SzJsz. I/1. 365). - otromba: 1400: *Otrombas* sz., szn., 1416 u./ 1466: *otrōba*. Bár HORGER az előtét hangot tartalmazó szavak közé sorolja az *otromba* (< szl. *trqba*) alakot (MNY. 17: 80, hasonlóképpen KESZLER: NytudÉrt. 63. sz. 9-10), idetartozása a szó eredetének ismeretlen volta miatt kétséges.
- udvar: †1093/1274/1365/1399: *Oduory* sz., hn.; 1476 k.: *odwarlany* sz. - udvarnok: †1024/1339/1350: *Odornuk* hn., 1217: *odwornicos*, 1295: *Oduornok* hn. A szókezdő magánhangzó előtét hangként való megítélése vita tárgya (vö. HORGER: MNY. 37: 268; KNEZSA i. m. 540; TESz., KESZLER: i. m. 11). Mindenesetre ha a magyarba szóeleji mássalhangzó-torlódással hangzó alak került át, akkor az (*u >*) o-t előtét hangnak kell tartanunk.

2.1.3. Az inetimologikus u:

- esztergár 'esztergáros; Drechsler': 1243: ? *vzturgar* hn.
- iskola: 1874: *uskola*, 1876: *uskula* (MTsz.).
- ostrom: 1553 u.: *ustromot* gr.
- strucc: 1541: *uzturuc*, 1559: *usztrucz*.
- udvar: 1075/†1124/†1217: *hudwordiensium* sz. hn., 1138: *Vdvori*, *Vdvary* sz., 1211: *udori* sz., 1395 k.: *vtuar*.
- udvarnok: 1075/†1124/†1217: *hudwornicum*, 1206: *Vduornuk* hn. Ha a szó elején az átvétel korában mássalhangzó-torlódás állt, akkor előtét hangnak tarthatjuk az u hangot, ezt azonban kétséget kizáróan nem tudjuk bizonyítani.

2.2. A m a g a s (p a l a t á l i s) m a g á n h a n g z ó k mint előtét hangok

2.2.1. Az inetimologikus ě ~ e mint e j t é s k ö n n y í t ő előtét hang:

- ecset: 'kefe; Bürste' | '... festésre, pamacsolásra stb. használatos eszköz; Pinsel' stb.: 1480: ? *Eczetes* sz., 1533: *Echeth*, 1792: *Ötset*. A szlávból átkerült szó (< vö. szl. R. **ščetb*, **štetb*, v. **četb*) szóeleji *šč-* > m. *ecs-* megfelelése szokatlan, ezért idetartozása kétséges. Talán nem elképzelhetetlen - nézetem szerint -, hogy a szokásos szl. *šč-* > m. *cs-* megfelelés (vö. *csáva*, *csorba*, *csuka* stb.) mellett szórványosan *šč-* > *ecs-* fejlődés is végbement, mivel egyes nyelvi körzetekben a szláv szóeleji mássalhangzó-torlódást előtét hanggal oldotta fel a magyar beszélő. - espély: 'faék, amellyel a sátorgyékényt a rúdhoz erősítik' (< ném.; vö. korai úfn. *speil*, kfn. *spīl*, vö. MOLLAY: i. m. 253): 1621: *Espely*. - ester 'meddő, magtalan; unfruchtbar, steril, gelt' (< rom. *știră*): 1838: *ester* (Tsz.), 1879: *hester*, *esztër* (MTsz.) (id. MELICH: MNY. 11: 292). - eszkába: 1767: *Ebkába*, 1880: *Észkába*; 1835: *eszkábál*. - eszkutelnik 'a papnál bér fejében szolgálatot teljesítő ember; entlohnter Dienstbote des Pfarres' (< rom. *scutelnic*,

vö. MNyJRKSz.): 1874: *észkutnyenyik* (Nyr. 3: 179, 10: 203 - id. MNyJRKSz.). - eszláb 'gyenge, hitvány; schwach, mager' (< rom. *slab*): 1887: *eszláb* (Nyr. 16: 86; MSzRET.). - esztana: 1583: *eztenát* gr., 1586: *eszténahely*. - eszterág: 1369: ? *Eztrak* hn., 1519: *eztragoth* gr., 1533: *Ezterag*. - esztergár: 1405: *Eztergar* szn., 1567: *Eztergalyosokath* sz., 1604: *Eßtergarba* gr., 1477: *Ezthergarus* szn., 1604: *Eßtergároloc* gr. - eszterháj: 1405 k.: *ezterha*, 1582: *eszter heiaban* gr., 1649: *eszterhajra* gr. - esztéze 'ösvény; Fußsteig' (< szláv; kaj-hv. *steza*; óe. szl. *stǫdza*, szb.-hv. *staza*, vö. MELICH: MNy. 6: 444, KNIEZSA: i. m. 171): 1522, 1539: *eztezeyn* (KesztK. 330, KulcsK. 305). Az *e*- nézetem szerint nyilvánvalóan előtét hang. - esztováta: 1561: *Ezthwatha*, 1666: *esztováta*. - esztrenga: 1586: *esztrengán* gr., *eszterengán* gr.

- iskála: 1838: *eskája* (MTsz.). - iskola: 1507: *Efkolat* gr. (TESz.), 1544: *escola* (KESZLER: Szók. 9), 1874: *eskola*, 1878: *eskola* (MTsz.). - islóg: 1544: *eslogot* sz., 1569: *eslógos* sz. - ispán: 1379: *Espanlaka* hn., 1878: *espáng* (TESz.), 1888: *espán* (MTsz.). Az *e*- előtét hangnak csak akkor tartható, ha a magyarba valóban egy **žpanь* vagy egy *špan* alak (vö. TESz.) került át (l. még FODOR: MNy. 89: 219). - ispotály: 1526: *espitalnak* gr., *espitalyra* gr., 1573: *espotal*. - istálló: 1518 k.: *estallo*, 1838: *estuallaó*, 1886: *ěstáló*. - istamét (eredetere l. 2.2.2): 1609: *estamét* (MOLLAY: i. m. 328-9). - istáp: 1372 u./ 1448 k.: *efftapot*, 1530 k.: *estab*, 1873: *ěstáp*. - istráng: 1518: *estrangh*, 1566: *estráng*, 1892: *ěstráng*. - östör: 1395 k.: *efter*.

- selejt: 1792: *Eslétes* sz., 1840: *eslejtés* sz. Ez *e*- szerintem - nyilvánvalóan előtét hang. - skarablya: 1801: *ěskērep*, 1807: *Eskarap*, 1893: *ěskaraplya*. - skarlát: 1580: *eskalat*, 1606: *eskárlát*. Az *e*- nézetem szerint - előtét hang lehet. - skatulya: 1876: *ěskátulya*, 1877: *eskotulya*, 1892: *ěskatula*, *ěskatulya*. - spanyol: 1896: *espanyol* viack (Nyr. 25: 425). - spárga²: 1861: *espárga*, 1892: *ěspárga* (MTsz.). - spēkel ~ spēk: 1600 k.: meg *espékelyed* gr. ~ 1790: *espékhez* gr. - spenót: 1530: *espynalch*, 1655: *espinatz*, 1892: *ěspin^aót*. - spicc 'szivarszopóka': 1892: *ěspicc* (MTsz.). - spion: 1858: *Espion*. - spongya: ? 1746: *espongyia*, 1892: *ěspongya*. - stáció: 1848: *estacziót* gr., 1852: *estáczióra* gr., 1881: *ěstácció* 'mér föld; Meile'. - staféta: 1763: *estaffēta*, 1788: *Estafetta*. - stafírun: 1849/1904: *Estafírungot* gr. - stempely: 1832: *estempej*, *Estempély*, 1897-1901: *ěstěmpěj*, *estempely*. - stempli: 1892: *ěstěmpleyi*. - strázsa: 1816: *Estrázsa*, 1849: *estarázsálja* sz., 1897-1901: *ěstrázsa*. - strimfli: 1892: *ěstrimflyi*.

- szkepál: 'kivergődik, kievickél, megszabadul; loskommen, entkommen' (< rom. *a scăpă, a se scăpa*, vö. MSzRET., MNyJRKSz.): 1887: *ěszkēpál*, 1864: *kieszkápál*. Az *ě* (*e*) előtét hang - nézetem szerint - a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldására toldódott be. - szobor 'deszkakerítés' (< rom. *stobór*, vö. MSzRET. 330): 1897- 1901: *ěsztobor* (MTsz. *szobor* a.). - szpáhi: 1554: *eszpahia*, 1673-4: *eszpaja*. Az *e*- szerintem föltehetően előtét hangként került az *szp*- hangkapcsolat elé (vö. 2.2.). - szplina 'pokolvar; Milzbrand' (< rom. *splină* MSzRET., MNyJRKSz.): 1897-1901: *ěszplina*, illetve *ěszplina*-fű 'pokolvargyógyító fű' (MTsz., l. még MNyJRKSz.).

- zloty (pénznem): 1623: *ezlotnál* gr., 1629: *ezlótót*, *ezlott* gr. (MNy. 18: 169). Az *ezlot*, *izlot* a román *zlot* 'Gulden' átvétele (KNIEZSA: i. m. II. [2. kiadás] 845).

2.2.2. Az inetimologikus i:

- eszkába: 1587: *izkaba*, 1747: *Iszkábájért* gr. - esztana: 1799: *Isztina*. - eszterág: 1566: *isztrag*. - esztergár: 1493 k.: *Iftergary* sz., 1550: *Izthorgalyos* sz. szn., 1602: *Iztergár* szn., 1897-1901: *isztergályos* sz. - eszterháj: 1585: *Iztorha*, 1876: *iszterhaj*, 1888: *isztergye*, *isztergye*. - esztováta: 1816/1962: *Iszváta*, 1891: *isztováta*. - esztrenga: 1623: *isztrunga*, *isztrunga*-sajttal, 1770 k./1856: *isztrenga*.

- gánica: 1838: *izsgáncz*. Az *i*-, szerintem, feltehetően előtét hang.

- iskála: 1838: *Iskála*, 1872: *iska*, 1873: *iskájha*. - iskola: 1544: *iskolabol* gr., 1795: *Iskólák* gr. - isling: 1833: *Islég*, 1887: *islik*. - islóg: 1526: *Islogh*, 1643: *islógos* sz. - ispán: 1269: *yspan-*

hn., 1330: *Ollasysponte*leke hn., 1593/1681: *Ispányé* gr. Az *i-* - szerintem - feltehetően előtét hangként jöhetett létre (vö. szl. R. *županь* ~ *špan*). - ispót 'seborvosi eszköz; wundärztliches Gerät' (< baj.-osztr.; vö. korai úfn. *spat*, lat. *spata*, vö. MOLLAY: i. m. 327): 1562: *Ifpottal* gr., 1585: *Ispot, isfot* (MOLLAY: i. h.). Az *i-* előtét hang (l. HORGER: MNy. 17: 81; TESz.). - ispotály: 1498: *Ispotál* szn., 1517: *ispitalban* gr. - istálló: 1456 k.: *istalloba* gr., 1560 k.: *istaallo*, 1566: *istáló*. - istamét 'finom posztófajta; Stamett' (< német; vö. korai úfn. *stamett*, vö. HORGER: MNy. 17: 81; NAGY JENŐ: MNy. 61: 96; MOLLAY: i. m. 328): 1559: *ystametoth* gr., 1559: *jsthamethet*, 1559: *isthamethet* gr. MOLLAY: i. h.). - istáp: 1356: - *yztapaszygeth* sz. hn., 1405 k.: halo *istap* (KESZLER: i. m. 9), 1561: *istáp*, 1780: *i-stáb*. - istoly: 'a kisebbik lejáró bányacsatorna' (< ném., vö. kfn. *stolle*, LUMTZER- MELICH: DOLW: 141; KESZLER: i. m. 9; MOLLAY: i. m. 509): 1863: *istoly* (MTsz.). - istráng: 1493: *Istrangoth* gr., 1552: *iftrángal* gr. (TESz.), 1549: *Istrangh* (IVÁNYI: MNy. 31: 194). - iszalag (< szláv; szb.-hv. vagy szln.; vö. szb.-hv. *svlâk, slâk*, szln. *slâk*): 16. sz. e. f.: *y zalagh*, 1579 k.: *Izonyagoth* gr. - iszkumpia: 1642: *Iskonpiath* gr., 1708: *Ifzkompia*, 1893: *iszkumpia*. - isztár: 1522: *Izthar*.

- ostrom: 1555: *isthoromnak* gr. - oszkotár: 1632: *izkotar*.

- östör: 1240 k.: ? *Ister* (KESZLER: i. m. 10), 1405 k.: *ifter*.

- skarlát: 1570: *Iskarlath*, 1578: *Iscarlát*. - skatulya: 1594: *iskatulaban* gr., 1597: *iskátulát* gr. - skófiom: 1615: *iskofiumos* sz., 1754: *iskofiomos* sz., *iskoffiomos* sz., 1808: *Iszkófiom*. - skorpió: 1794: *Iskorpio*. - sneff: 1795 k.: *Isnyeff*, 1804: *Isnepffek* gr., 1808: *Isnef*. - spanyol: 1645: *ispanyol*, 1897-1901: *isponyor*. - spárga² 'madzag, zsineg; Bindfaden' stb.: 1757: *ispárgák* gr. - spékel: 1600 k.: *ispékelve* sz., 1619: *ispeckelik* gr. - spenót: 1516 k.: *Ispynacz*, 1871-3: *ispinót*. - spicc¹ 'lábujjhegy; Zehenspitze' stb.: 1890: *ispicc*. - spikanárd: 1560 k.: *ispikanard*. - spion: 1793/1844: *ispionnak* gr., *ispiony*. - spiritusz: 1794: *Ispiritus*. - spongya: 1879/1896: *ispongyia*. - spriccel: 1896: *ispiriccol*. - spring (selyem) 'pettyes (selyem); gesprenkelte (Seide)' (< hazai úfn. *Spreng*- MOLLAY: i. m. 505-6): 1599: *Ispring* (MOLLAY: i. h.). - stáció: 1845: *istációját* gr., 1848: *istátiót* gr. - staféta: 1807: *Istafétát* gr. - stájer: 1860: *Istajerben* gr. - statárium: 1853: *istáriom*. Az *istáriom*-féle formák „föltehetően az ejtéskönnyítéses **istatáriom*, *istatárjom* egyszerejtésszerű összerántásával” keletkeztek (TESz.). - stempely: 1896: *istempej*. - stempli: 1864: *istemplije* gr. - sterc: 1804/1903: *istertz*, 1891: *istércs*, 1897-1901: *izsderc*. - stibli 'topánka; Schuh, Halbstiefel, Schnürstiefel' (< ném. *Stiefel*, vö. VAMOSI 138, DEME: MNy. 43: 228): 1877: *istibli*. - stóla 'lajstrom' (< vlsz. lat. *stola* 'palást, szalag', vö. SZILÁGYI F.: MNy. 70: 20, 24): 1798 k.: *Istóla* [?] (SZILÁGYI: i. m. 20). - strázsa: 1549: *istrása*, 1565: *istráza* gr., 1595: *Iztrafa*, *Ifztraxa*. - strimfli: 1788: *istrimflivel* gr., 1882: *Istirinfli*. - strucc: 1531: *yztrwcz*, 1599: *Istruz*. - sváb: 1799: *Isváb*. - svadron: 1789: *Isvadromba* gr. Az *i* előtét hang szerintem föltehetően a mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésére jött létre. - svéd: 1799: *Isvéd*. Az *isvéd* alak SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle 6: 116) tudatos alakítása, s nem terjedt el.

- szikra: (< szláv; vö. óe. szl. *iskra*; szb.-hv. *iskra*; szlk. *iskra*; le. N. *skra*; or. *úckpa*): 1595: *Izkra*. Az *i-* csak abban az esetben volna előtét hangnak tekinthető, ha bizonyossá válna, hogy egy szl. *skra* alakot vettünk át; ez azonban nem bizonyítható (l. TESz., KNEZSA: MNy. 37: 286; KESZLER: MNy. 64: 199). - szpáhi: 1555: *izpayaknak* gr., 1556: *ispahjakra* gr. Mivel az *ia*, *ija* végűek déli szláv közvetítésűek a magyarban (vö. szb.-hv. *spřhija*, bolg. *cnaxúja*), szerintem feltehető, hogy az *i-* előtét hangként került a szóba.

- tengelic: 1844: *istiglicz*, 1882: *istiriglic*. Az *i-* szerintem okvetlenül előtét hang.

- zloty (pénznem): 1659: *izlótok* gr., 1724: *izlotot* gr. (HORGER: MNy. 18: 169). HORGER szerint az *i-* előtét hang (i. m. 168).

- zsinór: 1552: *isnórokat* gr.

2.2.3. Az inetimologikus ö:

- eszterháj: 1792: *Öfztör*-háj, *öfztör*-haj.
- östör: 1578: *östör*, 16. sz.: *öste*'r.
- stempely: 1897-1901: *östömpöj*, *östömpő* (MTsz.).

2.2.4. Az inetimologikus ü:

- eszterháj: 1887: *üstörgye*.

2.2.5. H a s o n u l á s s a l keletkezett *ë* (*e*), *i*, *ö*, *ü* hang előtétthangként:

- dilinós: 1861: *idilló* 'ügyetlen, bamba'. Az *idilló* *i*- előtétthangja kérdéses, mivel az *idilló* és a *dilinós*, *dili* összetartozása további vizsgálatot igényel (vö. TESz.). Nézetem szerint talán feltehető, hogy az első szótagok *i* hangjának hátraható hasonítása igen ritkán előtétthang (*i*-) képződéséhez is vezethet, bizonyára így keletkezhetett a TESz. által az ÚMTsz.-ből idézett *iszinte* 'szinte' alak is, amely 1900 előttről nem mutatható ki.

- idilló l. *dilinós* c. a.

- ödöllő: 1343: *Edelew* ~ 1351: *Ewdelew*, 1358-9: *ewdeuleu* ~ 1367: *-wdelew*, *Wdulew*-, 1803: *üdöllő*. A szó eredete bizonytalan, tehát az *e*-, *ö*-, *ü*- csak abban az esetben lehetne anorganikus előtétthang, ha nem az *üdü*l ige, hanem a *düllő* fn. származéka volna. Ez utóbbi azonban aligha valószínű (vö. TESz.). Ennek ellenére nem zárható ki az a lehetőség, hogy a *délő*, *dőlő*, *düllő* (vö. *düllő*, *-delew* hn., *deley* gr., *düllő*, *dőlő*, *Döllő* TESz.) szó első szótagi magánhangzóinak hasonító hatására szórványosan szóeleji *e*-, *ö*-, *ü*- keletkezhetett.

2.2.6. A n a l ó g i a útján keletkezett *i* előtétthang:

- szák 'egyfajta halászháló' (< szláv; vö. blg. *cak*; szb.-hv. N. *sāk*, szln. *sṛk*, szlk. *sak* stb.): 1887: *iszák* (MTsz.). A TESz. szerint az *iszák* változat kialakulását minden bizonnyal az *iszák*' 'átalvető; tarisznya' hatása támogatta.

- zamat (< valószínűleg magyar fejlemény: a *szimatol* elsőszótagi *a*-t tartalmazó változatából való elvonás eredménye): 1897-1901: *izmat*, *izmatya*, jó-*izmatú* (MTsz.). A szóeleji *i*- létrejötté az *íz*' 'a nyelvben mint az ízlés szervében keltett érzet' alak is hathatott.

2.2.7. T i s z t á z a t l a n o k a van az *i*- keletkezésének:

- jég: 1538: *ijeeg*. A TESz. nem ad magyarázatot a protetikus *i*- hangra, szerintem azonban feltehető, hogy keletkezésének fiziológiai-hangképzésbeli oka van. A *j* képzésére való felkészülés során a hangindításhoz mintegy az *i* képzésére kell felkészülnie a beszélő-szerveknek, s ez után indul meg a tulajdonképpeni *j* (*i*) képzése.

2.3. Az abszolút szóeleji helyzetben levő szervetlen magánhangzók keletkezésének okairól

Abszolút szóeleji helyzetben, a mássalhangzó-torlódást feloldó ejtéskönnyítő hangként valamennyi rövid magánhangzó előfordul (vö. HORGER: MNy. 17: 79).

A mássalhangzó-torlódás megszüntetésében, a szavak eredeti hangtani szerkezetének megőrzésében két alapelv jut érvényre: a) egyrészt az idegen szó első szótagjának vagy egyáltalán a szó hangrendjének típusa határozza meg az előtétthang minőségét (*oskola*, *asztal*,

asztag, ostrom, oszlop, udvar, illetve *ester, östör, selejt, spékel, spicc* stb.); b) másrészt az illeszkedés szempontjából neutrális két magánhangzónk (erre vö. SAUVAGEOT: Esquisse de la langue finnoise 27; E. ITKONEN: Vir. 1945: 158-182; 1951: 440-50; FUF. 31: 332-40; SUKH. 62-3; SZÉPE: Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. NytudÉrt. 17. sz. 108; HAJDÚ: UNyA. 123), az *i* és az *ë* ($> e$) jut igen jelentős szerephez, mivel ez a két hang egyaránt előfordulhat magas, mély és vegyes hangrendű szavaink előtét hangjaként (pl. *isling*, *ister* 'östör', *isnyeff* 'sneff', *ispékel*, *ispicc*, *ispring*-, *istempej*, *isterc* ~ *ester* 'meddő, magtalan', *eslejtés* 'selejtés', *espékel*, *ëspicc*, *estempej*, *ëstëmplyi*, *ëstrimflyi*; illetőleg *iskaba*, *isztrag*, *iztergár*, *iskola*, *islóg*; *istálló*, *isztina*, *istamét*, *iszkompa*, *iskorpio*, *ispinót*, *istajer*-stb.).

Az előtét hangok egy szóban is variálódhatnak: a mély magánhangzókban belül az *a* ~ *o* váltakozás két szóban (*asztal*, *oszlop*), az *o* ~ *u* pedig háromban (*iskola*, *ostrom*, *udvar*) figyelhető meg, *a* ~ *o* ~ *u* vagy *a* ~ *u* váltakozás adataim tanúsága szerint viszont nem található.

Az elülképzett magánhangzókban belül az *i* ~ *ë* ($> e$) váltakozás gyakorisága szinte természetesnek látszik, hiszen mindkét hang említett hangrendi neutralitása miatt egyformán alkalmas arra, hogy előtét hangként szerepeljen. Ezért van az, hogy a 60 (+3) *i*- előtét szóból 31 váltakozik *ë*- (*e*-)vel, azaz a szótári alakok több mint 50 százaléka.

Négyféle előtét hang-variációval (*ö* ~ *ü* ~ *i* ~ *ë*) fordul elő az *eszterháj* és az *iskola*, hárommal (*ö* ~ *i* ~ *ë*) az *esztrénga*, *esztováta*, *istráng*, valamint (*o* ~ *u* ~ *i*) az *ostrom* és (*u* ~ *i* ~ *ë*) az *esztergár* szó. Az imént említetteken kívül a m a g a s ~ m é l y előtét hang-variáns csupán a *strucc* szóban (*u* ~ *i*) figyelhető meg.

Az előtét hangoknak igen nagy többsége *s*, *sz* + z ö n g é t l e n z á r h a n g (*sp*, *st*, *sk*, *szp*, *szt*, *szk*) kapcsolat előtt fordul elő: 113 lexémában; *sl*, *szl*, *zl* előtt jóval kevesebb esetben: 8 lexémában; *dv*, valamint *sv* előtt 4, illetőleg 2 (plusz 1 kétes adat); *sn*, *zsn*, *szm*, *scs* és *tr* előtt viszont csak 1-1 adat említhető.

Az előtét hangok közül legnagyobb a megterheltsége az *i*-nek (60 biztos, 3 kétes lexéma) és az *ë*- (*e*)-nek (44 biztos, 1 kétes adat), ezt összesen 104 biztos lexéma bizonyítja. A többiek gyakorisága ehhez képes meglehetősen csekély (az *a* 4, az *o* 12+2, az *u* 6, az *ö* 3 és az *ü* 1 adattal van képviselve).

Az *i*, *ë* (*e*) sokkal gyakrabban található mély vagy vegyes (80+3), mint magas hangrendű (24+1) szavakban. Az *a*, *o*, *u* természetesen csak mély, az *ö*, *ü* pedig csak magas hangrendűekben fordul elő.

A fentiek tulajdonképpen igazolják HORGER azon megállapítását, hogy „veláris hangzó csakis akkor fejlődött a szó elején, ha első szótagjában *u* vagy *o* volt” (Szókezdő magánhangzók fejlődése. MNy. 17: 81). Kifejti továbbá, hogy a mély hangú szó elején elülső magánhangzó leggyakrabban *á* hangú szótag előtt fejlődött, ritkábban *a* előtt, s csak néhány esetben *o*, *ó* előtt, végül olykor *u* előtt is (i. h.). Felteszi továbbá azt a fontos kérdést is, „mi lehet az oka annak, hogy első szótagbeli labiális magánhangzó előtt az eseteknek egyik részében (vö. *asztal*, *asztag*, *oszkotár* stb.) veláris járulékhang, másik részében ellenben (vö. *iskatulya*, *iskola*, *islóg*, *iszkumpia* stb.) palatális járulékhang fejlődött?” (i. m. 82). Válaszképpen arra mutat rá, hogy az *asztal*-csoportbeliek „nyelvünk j ö v e v é n y s z a v a i n a k j ó v a l r é g i b b r é t e g é b e t a r t o z n a k , mint az *iskatulya*-félék” (i. h.). Hozzáteszi azonban, hogy amelyek közülük valamivel régiek is (pl. talán *istamét*, *islóg*, *ispót* stb.), „azok sem régiek a XV. századnál” (uo.). Végeredményként pedig megállapítja, hogy „n e m a s z ó n a k a m é l y h a n g ú s á g a v a g y m a g a s h a n g ú s á g a v o l t e b b e n a t e k i n t e t b e n d ö n t ő k ö r ü l m é n y , h a n e m a z e l s ő s z ó t a g (akár etymologikus, akár inetymologikus) m a g á n h a n g - z ó j á n a k i l l a b i á l i s v a g y l a b i á l i s v o l t a ” (i. m. 83).

A palatális előtét hangok (*i*, *ě*) kifejlődésének HORGER szerint hangtani okai vannak, azaz a jövevénytő első szótagjának illabiális jellege (*i*, *ě*, *é*, *e* és *á*) *i* ~ *ě* előtét hang keletkezését produkálja (*ěspékel* ~ *ispékel*, *ěstálló* ~ *istálló*).

Az első szótagjukban labiális magánhangzót (*u*, *o*, *a*) tartalmazó jövevénytőszavakban viszont a XV. század előtt szabályosan veláris, a XV. század után pedig az *ěspékel*- ~ *ispékel*-, *ěstálló*- ~ *istálló*-félék analógiájára már palatális járulékhangok fejlődtek (*asztal*, *asztag*, ill. *iskatulya* ~ *ěskatulya*, *islóg*) stb. (HORGER: i. h.). Olyan idegen szó (jövevénytő), amelynek első szótagjában labiális palatális magánhangzó lett volna, nem volt. Hangot ad még HORGER azon véleményének is, hogy a járulékhang (előtét hang) a nyelvállás magassága tekintetében eredetileg valószínűleg nem illeszkedett az első szótag magánhangzójához, hanem bármely nyelvállású illabiális magánhangzó előtt *ě*, bármely nyelvállású labiális előtt pedig *o* volt (i. m. 84). Az *i* előtét hangként való szereplését - szerintem tévesen - *ě* > *i* változással magyarázza (uo.).

Az előtét hangok minőségének tárgyalása során KESZLER BORBÁLA rámutat (i. m. 15), hogy ha a torlódást követő magánhangzó veláris volt, akkor a járulékhang vagy megegyezett ezzel a hanggal, vagy *i* ~ *ě* volt. Az ejtéskönnyítő magánhangzó - fejt ki - általában akkor egyezett meg a következő szótag magánhangzójával, ha az *a*, *o*, *u* volt (*osztol*, *Vzturgar*), az illabiális hosszú *á* előtt viszont mindig *i* ~ *ě* fejlődött (*istap*, *Istallonak*). Kivételként említi az *istoly* és az *iskola* alakot, illetve kissé későbbi időből az *ěsztobor*, *isnór* 'zsinór', *isponyor* 'spanyolviasz' szót, ahol *o* előtt is *ě* ~ *i* keletkezett. Ugyancsak későbbi szavainkban - folytatja - néha *a*, illetőleg *u* előtt is *ě* ~ *i*-t találunk, pl. *izmat* 'zamat', *istrucc* 'strucc'. Palatális hangok előtt minden esetben *i* ~ *ě* fejlődött (uo.).

HORGER fejtegetéseivel kapcsolatosan viszont felveti, hogy problematikus marad *iskola* szavunk magyarázata, mivel ez nem XV. század utáni, hanem az az előtti korszakba tartozik, s HORGER fejtegetései alapján nem várhatnánk *iskola* ~ *ěskola* formát, hanem csupán *oskola* vagy *uskola* alakváltozatot (uo.).

Az *i* ~ *ě*-s kezdetű alakok keletkezésével kapcsolatosan nem zárja ki ugyan a HORGERTŐL említett analógia lehetőségét, de kifejlődését közvetlen folyamatként is természetesnek tartja (uo.). Végül megemlíti, hogy *esztergár*, *Esztergető* szavunkban a jövevénytő első szótagjában meglevő *u* hatására (*strugár*, *struga*) *u* előtét hang is keletkezhetett, majd a szó belsejében levő *á* hatására elhasonulással *ě*-vé lett (i. m. 16).

A tőlünk feldolgozott anyag alapján úgy látom, hogy HORGERNAK és KESZLER BORBÁLÁNAK sikerült feltárnia azokat az okokat, amelyek az előtét hangok minőségét meghatározták (pl. *asztal*, *asztag*; *spicc* > *ispicc* ~ *ěspicc*, *stempli* > *istempli* ~ *ěstempli*).

Általánosítva azt mondhatjuk tehát, hogy az előtét hangok keletkezésében egyrészt a szóalakon belüli hangrendi hasonulás szabálya játszott szerepet, azaz a jövevénytő első szótagjának magánhangzója hasonló magánhangzó keletkezését indukálta az előtét hang szerepre. Említettük, hogy HORGER is és KESZLER is (i. h.) időrendi különbséget lát az *asztal*, *asztag*-félék és az *i*-, *ě*-vel keletkezett alakok (pl. *iskola* ~ *ěskola*, *istáp* ~ *ěstáp* stb.) között, későbbinek tartva az *i*-, *ě*- előtét hangok keletkezését. Ezt a nézetet az alakváltozatok valóban igazolni látszanak. Ennek ellenére célszerű kissé alaposabban szemügyre venni ezt a kérdést. A tőlem hasonulásnak nevezett formák (*asztag*, *asztal*, *oszkotár* stb.) első előfordulásai a következők: az *a*- először 1354-ben, az *o*- †1024/1339/1350-ben, illetve 1217-ben (de az *oskola* szó csak 1495 előtről idézhető), az *u*- †1075/†1124/†1217-ben, illetve 1138-ban fordul elő.

Az *istáp* ~ *ěstáp*, *iskola* ~ *ěskola* típus előfordulásáról azt mondhatjuk, hogy az *i*- (bár bizonyos értelemben kétesnek tartható az egyik példában) már korán előfordul: az *ispán* szó 1269-ben, de a biztos adatnak számító -ystapas- (hn.) szóban már 1356-ban, illetve az *istálló* alakban 1456 körül, az *iskola* formában 1544-ben, az *ě*-t tartalmazó *efftapot* gr. viszont szintén korán, már 1372 u./1448, az *eszterha* pedig 1405 körül megtalálható. Amikor pedig emlékeink

megszaporodásával összhangban egyre nagyobb számú előtét hanggal feloldott szó kerül elő, eléggé természetesnek látszik a párhuzamos (hangrendileg hasonult és *i*-, *ē*-vel feloldott) formák előfordulása. A két feloldási mód közötti harc tehát - véleményem szerint - kezdettől folyt, s az *i*-, *ē*- előtét formák szaporodása csak a harc állapotát s nem a tulajdonképpeni végső kimenetelét szemlélteti. A magyarban a mássalhangzó-torlódás *i*- ~ *ē*- előtét hanggal való feloldása kezdettől fogva összhangban volt a magyar szóalakrendszer, illetve nyelvtani rendszer fonológiai sajátásaival. Az *i* ~ *ē* hangnak a hangrend és az illeszkedés szempontjából meglevő - már említett - neutrális jellege (pl. egyalakú végződéseinkben a *-kor* ragot kivéve csak *i*, *ē* vagy esetleg ebből fejlődött hosszú magánhangzó fordulhat elő) a mássalhangzó-torlódás feoldásában is szerephez jutott. Korántsem védhető HORGERnek és KESZLERnek az a nézete (l. fent), hogy a szó elején elülső magánhangzó (*i*, *ē*) leggyakrabban *á* hangú szótag előtt (HORGER), illetve hogy illabiális hosszú *á* előtt viszont mindig *i* ~ *ē* fejlődött (KESZLER) volna. Megállapításaik - úgy látom - nem általánosíthatók, mivel adataim tanúsága szerint az *i*-előtét hang *á*, *á* előtt 23-24, más mély magánhangzó előtt 19 esetben fordul elő, tehát eléggé kiegyenlített kép bontakozik ki előttünk, az *i*- hang *á* előtti szereplése egyáltalán nem tartható kizárólagosnak.

Az *i* ~ *ē* javára azért billenhetett a mérleg nyelve, mivel alkalmazásával egy bonyolultabb szabályrendszert egy egyszerűbbel válthatott fel a nyelv. Az *i* és az *ē* éppúgy állhatott ugyanis magas, mint mély vagy vegyes hangrendű szavakban. Nem osztom tehát BÁRCZI nézetét, mely szerint az *i* ~ *ē* előtét formák elhasonulással (pl. *oskola* > *ěskola*) keletkeztek (Ht.² 138). Ilyen mérvű elhasonulás nagyon szokatlan lett volna a magyarban, másrészt az *i* ~ *ē* magas hangrendű szavakban is gyakori, s itt az *i* nem mindig *i*-t, s az *ē* sem mindig *ē*-t tartalmazó szótag előtti hangként fordul elő (l. pl. *espékel* ~ *ispékel*, *ěspicc* ~ *ispicc*, *estempej* ~ *istempej*, *ěstěmplyi* ~ *istempli(je)* gr., *ister* ~ *östör* 'östör' stb.), a szabály általánossá, mintegy szabályossá válása tehát eléggé egyértelműnek látszik. De hogy itt párhuzamosan, egymás mellett működő szabály közti harcról volt és van szó, azt az is bizonyítja, hogy ellentétben a korábbi kutatások megállapításaival (l. HORGER: i. m. 83; BÁRCZI: i. m. 138; KESZLER: i. m. 15) a XV. század után is találkozunk a magánhangzó-harmónia elvén alapuló hasonulásos formákkal: pl. 1561-től találunk *ē*-vel feloldott alakot: *Eztwatha* - s csak mintegy évszázaddal későbbi az *o*-val hangzó alak: 1645: *osztovatt* gr., s hasonlóak még a következő adatok is annyiban, hogy a hasonulásos előtét hang csak a XV. század utáni időből adatható: 1586: *esztrengán* gr. ~ 1648: *osztronga*, Nyatl.: *usztrunga*; 1493: *Istrangoth* gr. ~ 1838: *Ostoráng*; 1498: *Ispotal* szn. ~ ÚMTsz.: *ospotáj*; 1632: *izkotar* 'oszkotár' ~ 1637: *oszkotarsagh*; 1507: *Efkolat* gr., 1544: *iskolabol* ~ 1898: *uskola*, MTsz. *uskula*, Nyatl.: *askala*; 1544: *eskatulat* gr., 1594: *iskatulaban* gr. ~ ÚMTsz.: *oskátula*; 1531: *yztrwcz* 'struce' ~ 1541: *uzturuc*, 1559: *usztrucz* TESz.; nincs *i*- ~ *ē*-s feloldása az 1894-ből említhető *oszmoja* szónak (KNIEZSA: SzlJsz.² I/1. 365), itt tehát csak az úgynevezett hasonulásos előtét hang található meg.

További vizsgálatot igényelne, hogy az előtét hangok általában miért éppen *s*, *sz* + *z* ö n g é t l e n z á r h a n g (*p*, *t*, *k*), illetve szórványosan *sl*, *szl*, *zl*, *scs*, *sn*, *sv*, *szm*, *zsn*, *tr*, *zsg* és *dv* mássalhangzó-kapcsolat előtti helyzetben fejlődnek ki. Az eddigi kutatás ezt mint tényt megállapította ugyan (annyit pontosítottam rajta, hogy második elemként a zárhangok közül csupán a *z* ö n g é t l e n e k fordulnak elő), de az imént említett kérdésre nem adott választ.

Szólnunk kell azonban azokról az előtét hangokról is, amelyek nem mássalhangzó-torlódás megszüntetése céljából jöttek létre. Igen szórványosan hoz létre *i*-hangot a *h a s o n u l á s* (? 2) és az *a n a l ó g i a* (2), egy esetben pedig (*jég* > *ijég*) nehéz magyarázatot adnunk az előtét hang keletkezésére. Föltehető, hogy a palatális hangrendű *j*-kezdetű formák (*ijég*, Nyatl. *ijęg*, *ijęg*, *ijérce* 'jérce') a 2.2.7. alatt említett hangfiziológiai-képzésbeli okkal magyarázhatók.

A mély és magas magánhangzók első előfordulásai a következőképpen szemléltethetők:

Hangok		B / V	K	Kora
Mély magán- hangzók	a	4	-	1354
	o	12	2	†1024/1139/1350, 1217
	u	6	-	1138
Magas magán- hangzók	ē ~ e	44	1	1372 u./1448 k.
	i	60	3	? 1269, 1356
	ö	3	-	1578
	ü	1	-	1887

3. A hangsúlyos helyzetben előforduló inetimologikus magánhangzók: a b o n t ó h a n g o k

B o n t ó h a n g o n a magyar nyelvészeti szakirodalomban azokat a szervetlen magánhangzókat értik általában, amelyek a szóeleji mássalhangzó-torlódások közé ékelődnek. A betoldásnak az a szerepe, hogy a magyar nyelv szóalakjának finnugor jellegéből adódó hangtani sajátosságait megőrizze, illetve hogy az attól idegen szóeleji torlódásokat megszüntesse, vagy jelentős mértékben csökkentse. A továbbiakban annak megvizsgálására törekszünk, hogy a nyelvtörténeti korban: az első nyelvemlékektől kezdve a tizenkilencedik század végéig mely szavakban történt meg a feloldás, milyen minőségű magánhangzók toldódtak be, illetve hogy mi volt a közvetlen oka a magánhangzó beékelődésének.

3.1. A m é l y m a g á n h a n g z ó k mint bontóhangok

3.1.1. Az inetimologikus (-á- >) -a- e j t é s k ö n n y í t ő b o n t ó h a n g k é n t az alábbi szavakba toldódik be:

- barack: 1395 k.: *barafc*, *baraffch*; 1430 k.: *barazc* (KESZLER: i. m. 16), 1588: *baraczk*. - barát: 1211: *Barath* hn.; 1252: *Barath* OklSz. - id. KESZLER: i. m. 16; 1263: *Barathy* [= baráté] hn., 1372 u./1448 k.: *baratfaga* gr. [’szerzetesi állapot’]. - barátina: 1799/1915: *barátinám* gr., MTsz.: *baratina*. - barázda: 1250: *baraszda* (MOLLAY: i. m. 518), 1259-66/14. sz.: - *barazdaya* gr. hn.; 1300: *Barazda* (KESZLER: i. m. 16), 1395 k.: *barazda*. - barkóca: 1350: *Barkolcha*-, 1379: *Barkocha*-, 1527: *Bacolzca*. - barna: 1359: *barna*, 1604: *Barneitom* gr., 1784: *barnólni* sz. - berkenye: 1861: *barakonya*. - bolha: 1252: *Balha*- hn., 1395 k.: *balha*, 1585: *Balhás* sz. - borona¹: 1524 k.: *Baron’aln’* sz., 1550 k.: *barana*. - borona²: 1585: *Barona* haios, 1811: *Baranák* gr. - borostyán¹: MTsz.: *barisnya*. - borotva: 1590 k.: *barotuálkoz* sz.

- csorda: 1282/1325: *Charada*- hn., 1469: *Czardas* sz. szn. - csoroszlya: 1707: *Csaroszlya*.

- darab: 1270/1387: *Darab*- hn., 1395 k.: *darab*. - darabont: 1472: *Darabanth* szn., 1509: *Darabonth* szn., 1522: *Garabant* szn., 1548: *garabontoknak* gr. - daróc: 1349: *darouch*, 1493: *darocz*. MOLLAY véleménye szerint a németből átvett jövevényszó, s a közvetlen előzmény a bajor-osztrák feltételezett [Gröbs] ~ [Gräos] alakok keveredésével jött létre > m. [*gārōs] > *garóc > daróc; a *garóc > daróc fejlődésre l. *drabant* ’darabont’ ~ *grabant* (i. m. 224-6). - derék: 1616: *Darek*, 1721: *darék*, 1863: *darak*, MTsz.: *darik*, *darok*. - drága: 1208/1550: *Daragam* [latin tárgyeset] szn., 1753: *darága*. - dragony: 1757: *Daragony*, 1789 k.: *Daragon*-. - dránica: 1863: *daránicza*, 1875 e.: *daranica*, *garánica*. - dratva: 1899: *daratyva* (Nyr. 28: 451, 495; vö. TESz. is). - drót: 1786: *darót*, 1792: *darot*; MTsz.: *darruót*.

- flanell: 1893: *falánel*-t, MTsz.: *falánēr*. - flangál: 1839, 1860: *falangéroz*, *falangíroz*, 1863: *falangéroz[ik]* (MTsz.). - flaska: MTsz.: *falaskó*. - flastrom: 1583: *falastrumot* gr., 1655: *falastrom*. - fraj: 1863: *farajnak* gr. A *fraj* szó német eredetű (< vö.: 1. ném. *Frau*, 2. a ném. *Frauen-zimmer* > m. R. *frajcimmer* megrövidülése l. TESz., MOLLAY: i. m.), s a megfejtés vitatott részletei ellenére is nyilvánvaló, hogy *fr-* > *far-* torlódás-oldással kell számolnunk. - franc²: 1840: *Farancz*; 1872-1882: *farancos* (MTsz.). - francia: 1810: *Farantzia*. - franciskánus: 1816: *Farantziskánus*.

- galagonya: 1327/1410: *Galagynya*, 1379: *Galagonya*-. - galóca¹: 1371: *Galochka*- [?’ o: *Galocha*-] hn., 1520 k.: *Galocza*, 1611: *Galótza*, 1766: *galatza*. - ganéj: 1352 u./1448 k.: *gana’*, 1416 u./1450 k.: *ganéual* gr., 1416 u./1466: *ganeit* gr. - garabonciás: 1519: *garbonchas* sz., 1533: *garabonchas* sz., 1854: *karaboncos*, MTsz.: *barboncás*. - garaboncia: 1621: *Garabontza*, 1886: *garabonczia*. A *garabonciás* és a *garaboncia* szó eredete bizonytalan, így csak abban az esetben tartoznak ide, ha mégis az olaszból volnának

származtathatók (vö. ol. R. *gramanzia*; vö. TESz.). A szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása a szó ismeretlen eredete miatt tehát kérdéses. - garád: 1519: ? *garattyokba* gr., 1588: *garádgýából* gr., 1792: *Garád*, Meg-*garádolni* sz. - garágya: 1775: *garádjáit* gr., 1776: *garágyán* gr., - garas: 1460 k.: *garaσσ*, 1512 k.: *garafokat* gr. - garat: 1577: *garas* [o: garat], 1590: *Garat*, 1604: *Garad*. - garmada: 1621: *Garmada*, 1787: *gyarmadája* gr., 1801: *Gármadád* gr. - gereblye: 1319: ? *Garabla* hn., 1556: ? *Karaplat* gr., 1597: *garablia*. - gerezna: 1871: *garáznának* gr. - gilisza: 1405 k.: *galízta*, 1595: *galiztyakat* gr., MTsz.: *gaiszta*; 1879: *galisztya* (MTsz.). Nemcsak az előző két alak, de ez utóbbi is ide tartozik, mivel a szóbelseji -l- > -ly- > -j- > -Ř- fejlődés útján tűnt el az -l- (TESz.). - grádics: 1424: *Garadych-*, 1585: *Garádits*. - grádus: 1757: *garádusától* gr., 1815: *garáddal* gr. - gránát³: 1706 u.: *ganaráttul* gr. A szó német eredetű (< ném. *Granate* 'robbanó lövedék', amelyből előbb föltehetőleg **garanát*, majd hangátvetéssel *ganarát* keletkezett l. TESz.). - gránic: MTsz.: *garánic*.

- haraszt: 1225: *Horosth* [o: hírlszt ?], 1231: *-charasta* gr. hn., 1271: *harozt*. - haricska: 1614: *hariczkaival* gr., 1615: *Hariskanak* gr., 1700/1842: *Háriskának* gr. A szó román eredetű (vö. rom. *hrîșcă*, N. *hirîșcă* TESz., BAKOS: MSzRET. 234), a szóeleji mássalhangzó-torlódás bontóhanggal történő feloldása csak az irodalmi nyelvi *hrîșcă* alak átvétele esetén lehetséges. E mellett az első szótagi -a- bontóhang szól, mivel a népnyelvi *hiriska* minden további nélkül meghonosodott volna, mint ahogy a későbbi (népnyelvi) átvétel során (Nyatl. *hiriska*) meg is maradt.

- kaláberez: 1870: *kalábereznek* gr., 1891: *kalábereznek* gr. - kalábriász, kalábriáz: 1863: *calabriasz*, 1867: *kalabriászozni* sz.; 1853 *kalabriázni* sz. - kaláber: 1888: *kalábert* gr. - kaláha: 1803: *kaláhájából*, 1838: *kalahája* gr., MTsz.: *kalaháj*. A *kaláha* szó ismeretlen eredetű (talán szláv jövevényszó: a m. *kalász* szláv *klasъ* eredetijének származékával, a **klacha*-val lehet azonos; vö. TESz.), ezért az -a- bontóhangként kezelése nyilvánvalóan kérdéses, de korántsem lehetetlen. - kaláka: 1633: *kaláka*, 1703: *Kaláka*, 1762: *kálákásokkal* sz. - kalakócs: 1676: *Kalakocz*. - kalangya: 1370: *kalangia*; 1375: *Calangya* (Oklsz. - id. KESZLER: i. m. 19), 1405 k.: *kalongya*, 1416 u./1466: *kalongaba* gr. - kalapács: 1413: - *kalapach*, *Kalapach* hn., 1577: *kalapach*, 1658: *kalapácsostól* gr. - kalapál: 1527: *kalaparlaak*, 1561: *kalapalo* sz., 1787: *kalopálást* sz. - kalász: 1211: ? *Kalazy* sz. szn., 1416 u./1466: *kalaýt* gr., MTsz.: *kalájsz*. - kalitka: 1416 u./1490 k.: *kalitkaban* gr., 1533: *Kaletka*, 1552: *Kalátkába* gr., 1655: *kalyicka*, MTsz.: *galicka*. - kalit: 1829/1885: *Kalitba* gr. - kalmár: 1304: *Kalamar-*; 1354: *Kalamar* (KESZLER: i. m. 19), 1356: *Kalmar* szn., 1416 u./1450 k.: *kalmar*. - kaloda: 1492: *Kaladas* sz., 1495 e.: *caladaiabol* gr., 1611: *Kadola*, MTsz.: *kaláta*. - kanóc: 1544: *kanotot* gr., 1597: *kanothoz* gr., 1688: *Kanócz*. - karacs: 1556: *garacz* [garach?], 1616/1643: *Karacza* [olv.: *karacsa*], *karacz*, MTsz.: *garac*. - karácsony: 1211: ? *Karachyn* szn., *Karachon* szn., 1338: *Karachan* szn., 1450 k.: *Karaczon*, 1578: *Karáczon*. - karaj: 1517: -*karay* hn., 1519: *kareara* gr., 1750: *karély*, 1795 k.: *kajarolás* sz., MTsz.: *kajár*. - karám: 1621: *Karam*, 1708: *Karám*, 1794: *karánban* gr. A szó vitatott eredete miatt (vö. 1. szlk. R., N. *krám*, *kram*, ir. szlk. *krám*; 2. török, valószínűleg a kun-besenyő rétegből való, de pontos megfelelője csak a tatár nyelv baraba nyelvjárásából mutatható ki, vö. bar. *qoram* vö. TESz.) az első szótag -a- bontóhang volta kérdéses, bár nagyon valószínűnek látszik. - karapol: 1588: *karapolast* sz., 1636 *karapollyák*. - karcol: 1693: *karczolta* gr., 1803: *gartzolások* sz., MTsz.: *karicol*. - karcos: 1702: *kartzos*. -karc: 1805: ? *karcz*, 1809: *Kartz*. - karcog: 1824: *karczogott* gr. Az imént idézett *karcos*, *karc* stb. szócsalád német eredetű (vö. ném. *kratzen*; a magyarban a *krácol* ~ *kracol* tekinthető eredetibb alaknak; vö. TESz., MOLLAY: i. m. *kracol* c. a.), de az első szótagi -a- keletkezésének módja nem tisztázott. Valószínűbbnek látszik, nézetem szerint, hogy mint ahogy a vele eredetbeli rokonságban levő *karacs* (< korai úfn. kori hazai bajor-osztrák; vö. korai úfn. *kratze*; vö. MOLLAY: i. m. 354, 372) szóban is szervesen -a- van, itt is az lehet, de talán nem zárható ki egy szóeleji *kra-* > *kar-* változás sem. - karima: 1545: *karimas*., 1590: *karímáia* gr. A szó szláv eredetű (vö. TESz.), s a magyar szó forrása nem határozható meg kellő pontossággal, a bontóhang (-a-) keletkezése azonban szerintem aligha zárható ki, tudniillik minden szóba jöhető szláv nyelvi alakban (pl. f.-szorb *kroma*, le. *kroma* stb. vö.

TESz.) mássalhangzó-torlódásos szókezdet található. - kasornya: 1577: *karosniu* [ɔ: *karosnia*], 1637: *kasornya*, 1846: *kasarnyában* gr., MTsz.: *karisnya*, 1838: *kaszornya* (MTsz.). A szó szláv eredetű, s minden idézhető adat (< vö. szb.-hv. *krōšnja*, N. *krošnje*, szln. *krōšnja* stb., vö. TESz.) nézetem szerint arra utal, hogy a bontóhang a magyarban keletkezett. - klarinét: 1863: *kalánéttya* gr., MTsz.: *kalánéta*. A *klarinét* nemzetközi szó (vö. ang. *clarinet*, ném. *Klarinette*, fr. *clarinette* stb.), s akármelyik nyelvet (pl. németet, franciát, vö. TESz.) tekintjük is átadónak, véleményem szerint nehézkes lenne bontóhanggal történt feloldásnak (pl. *klarinét* > *kalarinét* >> *kalánéta*) tartani az imént idézett *kalánéta*, *kalánéttya* gr. alakot, de persze kizárni sem lehet egy ilyen fejlődést. - klastrom: 1495 e.: *calaftoromba* gr., 1511/1593/1681: *kalastrom*, 1528: *kalaftaromba*. - klázli: 1829: *Kalázli*, MTsz.: *galázli*, *karázli*. - korszó: 1794: *karsó*. Mivel a magyarba egy szlk. R. **krčay* kerülhetett át, a *karsó* első szótagi -a- eleme nézetem szerint csak bontóhang lehet (vö. KESZLER: i. m. 20). - krajcár: 1544: *karayczart* gr., 1788: *Garajtzár*, MTsz.: *karécár*. - krajnik: 1387: *karaynuk*, *Kalaynuk*, 1389: *Karajnok*- hn. - krapsál: 1627: *karamsált* gr. Mivel ismeretlen eredetű szó (vö. TESz.), az első szótag esetleges bontóhang (-a-) volta is kérdéses, bár a szókezdő mássalhangzó-torlódásos alakok döntő többsége (és némileg korábbi volta) a bontóhanggal történt feloldást valószínűsíti.

- malac: 1333/1334: ? *Malach*- hn., 1351: *Malach* szn., 1395 k.: *malach*. - malágy: 1333/1334: ? *Malach*- hn., 1364: *Malad*- hn., 1504: -*malath* hn., 1832: *Malát*, 1834: *Malogya*-. - maláka: 1244/1295/1384: -*malaka* hn., 1298: *malakam* [latin egyes sz. tárgyeset]. Az első szótagi -a- bontóhang (KESZLER: i. m. 21). - maláta: 1395 k.: *malathar* [ɔ: *malatha*], 1405 k.: *malatha*, 1541: *malátáual* gr., MTsz.: *máláta*. - maráz: 1213/1550: ? *Maraz* szn., 1519: *maraz*, 1805: *maráz*. - marázsa: 1728: *Marossaval*, 1788: *Marázsákat* gr., 1885: *Marázs*-. Az első szótagi -a- véleményem szerint bontóhang (de vö. még r. *mrajă* > *marázsa* BAKOS: i. m. 40). - márna: 1590: *Maarna*, 1793-97: *Marina*, MTsz.: *málna*. A magyar *márna* szó szláv eredetű (vö.: szb.-hv. *mrěna*, szln. *mrěna*, szlk. *mrena* TESz.), de a közvetlen forrása nem határozható meg közelebbről. Az első szótagi -á- magánhangzó mássalhangzó-torlódást oldó bontóhang (-á- > -a-) lehet, melyet BÁRCZI (Ht.² 66) alapján, amikor a *mrena* > *merena* > *márna* fejlődést rajzolja meg, joggal feltehetünk.

- oláh: 1443: *Walah*-, 1453: *Walah* (KESZLER: i. m. 46); 1880: *valáh*, *valá* (MTsz. - id. KNEZSA: SzlJsz. I/1. 359), 1881: *valá*, *valáhuil* gr., 1885: *váláh* (MTsz.). A szó szláv eredetű (vö. < déli szláv *vlachъ*, blg. *vlach*, szb. *vlah* KNEZSA: i. m. 359), s szerintem csak akkor sorolható ide, ha a *vl*-s szókezdetben (*u* > *o* > *a*) bontóhangot teszünk fel (erre vö. TelK. 90: *vonoka* - id. BÁRCZI: i. m. 139).

- palack: 1395 k.: *palaſch*, 1405 k.: *palaſzk*, 1551: *palack*. - palacka: 1577: *palazk*, 1590: *palacka*, 1604: *Palafzka*. - palacsinta: 1577: *palaczinta*, MTsz.: *pálacinká*, *paladincsa*, *palicsinta*. - palajta: 1832: *palajta*, 1872: *palajta*, 1832: *paléta*, 1875: *palita*. Szláv eredetű szó (vö. szln. *plahta*, szb.-hv. *plahta*, cseh, szlk. *plachta*, le. *plachta* KNEZSA: i. m. 376), s az első szótagi -a-ja nézetem szerint okvetlenül bontóhang. - palánk: 1470: *palank*, 1574: *palánkia* gr., MTsz.: *paláng*, *palánt*, *pallang*, *pallánk*. - paláncol: 1508: *palankol*. A *palánk*, *paláncol* első szótagi magánhangzója bontóhang (l. KESZLER: i. m. 21). - palánta: 1372 u./1448 k.: *palanta* a sz., 1569: *Palant*, 1585: *Palánta*. - plántál: 1372 u./1448 k.: *palantaln* sz., 1664: *palántállýák* gr. - palást: 1265: ? *Palast* hn., 1372 u./1448 k.: *palaſt*, 1389: *Palast* (OkISz. - id. KESZLER: i. m. 21), 1395 k.: *palasth*. - palástol: 1527: *palaſtolwan* sz. - paracskó: 1560 k.: *parachko*. Bizonytalan eredetű szó (TESz.), MOLLAY (i. m. 427) viszont határozottan korai újfelnémet eredetűként tárgyalja (< vö. korai úfn. *prack*, *brack*, *prachk*, *prackel*). Az eredetinek tartható **prakesó* alak nem mutatható ki, de ebből jöhetett létre hangátvetéssel a *pracskó*, a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával pedig a *paracskó* alakváltozat (l. TESz.). - parapács: 1816: *Parapáty*, 1838: *Parapács*, 1878: *parapáj*, MTsz.: *parapác*. - paraszt: 1291: *Parazth* szn., *Parozth* szn., 1372 u./1448 k.: *paraſt*, *paraſtol*. - parázna: 1372 u./1448 k.: *paraſznanak*. - paráznaág: 1416 u./1450 k.: *paraznafagit* gr. - paráználkodik: 1416 u./1450 k.: *paraznalkodot* gr. - parázs: 1521: ? *paraztol*, 1577 k.: *paraſban*, 1585: *Parasaba*

gr. - parázsol: 1604: *Paráfolom* gr. A *parázsol* (> *parázs*) szó szláv eredetű (< vö.: blg. *нѣржа*, N. *нѣржа*, szb.-hv. *prǎžiti*, szln. *prážiti*, szlk. *pražit'* TESz.), az első szótagbeli (-*ǎ*->) -*a*- nézetem szerint mindenképpen bontóhang (de l. még SULÁN: szláv *pražil* > m. *parázsol* > *parázs* MNy. 50: 175). - parittyá: 1416 u./1450 k.: *paritťanac* gr., *pažitáfoc* sz. A szláv szóeleji mássalhangzó-torlódásos alakokból (< vö.: szb.-hv. *prǎča*, szln. *práča* stb. TESz.) szerintem magyar bontóhanggal jöhetett létre a *parittyá* alak. - parlag: 1258: *-parlac*, 1299: *Parlag*, 1405 k.: *pǎrag*. - plága: 1801: *palágázás* sz.; 1897-91: *palága* (MTsz. *plága* c. a.). - pláj: 1899: *palaj*. - plájás: 1789: *Palajás*. - plajbász: 1809: *Palajbász*, 1857: *palájbászt* gr., MTsz.: *kalajbác*, *kalajbász*, *palajbác*. - planéta: 1863: *palánéta*, 1898: *palanéta*. - platni: 1875: *pálatten*. Az -*ǎ*- nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang az első szótagban (< vö. baj.-osztr. *plattn*, h. baj.-osztr. *plłttñ* TESz.). - poloska: 1825: *paloska*. - poroszka: 1405 k.: *parozka*, 1585: *Paroska*. Az első szótagi -*a*- szerintem nyilvánvalóan bontóhang (< vö.: szb.-hv. Ča R. *prusac*, Kaj. R. *prusec*, szln. N. *prusec*, cseh R. *prus* TESz.). A *poroszka* (> *paroszka*) másodlagos alak, amely a magyarban keletkezett a -*ka* kicsinyítő képzővel (l. TESz.; KNEZSA: i. m. 439). - poroszló: 1573: *parozlok* gr. - poszáta: 1872: *paszáta*. A szó valószínűleg szlovák eredetű (< vö.: szlk. *psota*, cseh *psota*, le. *psota*), s a szóeleji mássalhangzó-torlódást a magyar -*a*- bontóhanggal oldotta fel az idézett adatban (ÚRHEGYI: MNy. 56: 377). - pranda: 1792: *paranda*, 1887: *paranda* (MTsz.). A szó ismeretlen eredetű (TESz.). Elképzelhető, hogy a *pranda* alak a *prasnya* 'ronda, rút' és a *ronda* alakvegyülésével jött létre (l. SIMONYI: Kombináló szóalkotás 17) vagy nézetem szerint inkább a *ronda* × *pocsék* kontaminációjával (vö.: NYÍRKOS: InetMsh. 30). Az így létrejött szóeleji mássalhangzó-torlódást a nyelv egy bontóhanggal oldhatta fel. - próbál: MTsz.: *paróbál*.

- ragya: 1479: *Ragyas* sz. szn.; 1677: ...*ragya* (Oklsz. *fekete-ragya* a.). A szó szerb-horvát vagy szlovén eredetű (vö. szb.-hv. *rd̑a*, szln. *rj̑r* TESz.). MELICH a szerb *rd̑a* alakból származtatja. (> m. *rogya* > *ragya*), s az -*o*- > -*a*- hangot ejtéskönnyítőnek tartja (NyK. 39: 16), hasonlóképpen (szl. *rd̑a* > *ragya*) HORGER is (MNy. 28: 37). Az -*a*- bontóhang volta - nézetem szerint - kérdéses. A KNEZSÁNÁL található szláv nyelvi formák első szótagi *ʀ* elemének (vö. ószb.-hv. *rd̑ja*, óe. szl. *rd̑da*, egyh. szl. *rd̑da*, blg. *rd̑da* i. m. 455) - ha korai átvételről volna szó - talán közvetlen folytatása lehetne a hangsúlyos szótagban levő magyar -*a*-/*o*-. Ugyancsak elképzelhető szerintem, hogy a szláv szóeleji *r* (l. HORGER imént idézett adatát: szl. *rd̑a*) szótagalkotó volta befolyásolta egy magyar bontóhang (*o*, *a*) keletkezését. - ragyiva²: 1829: *Ragyiva*, 1838: *Ragyva*. A szó szerb-horvát eredetű (< vö.: *rd̑av*), s az első szótagi -*a*- nézetem szerint - hasonlóképpen vitás eredetű, mint az előző szócikkben tárgyalt bontóhang.

- salak: 1522: *Salak* szn., 1696: *szalakja* gr., 1759: *sallakját* gr. - salám: 1863: *salyám*, MTsz.: *sajám*, *salám*, *sarám*. - salap: 1336: *Salaph* szn., 1395 k.: *falap*. - salapál: 1693: *salapoljak* gr., 1813: *salápolva*, 1880: *salapálni*. Az első szótag -*a*- hangja - véleményem szerint - nyilvánvalóan bontóhang. - salapol: 1838: *salapol* 'sokat járkál, jön-megy, sürgölődik'. Ez a ném. N. *schlappen* átvétele (TESz. *salapál* c. a.), a magyar szó első szótagbeli -*a*- eleme nézetem szerint bontóhang. - sallang: 1608: *Sálangoc*, 1621: *Salang*, 1662: *sallangosa* sz., 1783: *sarangokat* gr. - sallangó: 1753: *sallangóba* gr., 1835: *salangó*. Nézetem szerint mind a *sallang*, mind a *sallangó* első szótagbeli -*a*- eleme bontóhang (< vö.: baj.-osztr. *schlank*, ném. T.: *schlangge* TESz., MOLLAY: i. m. 490). - sarabol: 1831: *Saraboló* sz., 1832: *Sarabol*, *sarabolja*, MTsz.: *sarabuni* sz., *sarabúnyi* sz. - saroglya: 1530: *Saraglya*, 1576: *saroglias* sz., 1685: *saráglyához* gr., 1768: *Sarágla*. - slág¹: 1815: *Schallagban* gr. Az első szótagi -*a*- véleményem szerint bontóhang (< vö.: ném. *Schlag* TESz.). - sorompó: 1543: *Sarampos* sz., 1550: *sarampo*, 1557: *sarompokon* gr. Az első szótagi -*a*- nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang (vö. még: BEKE: FUF. 24: 262). - sróf: MTsz.: *saróf*. Az -*a*- bontóhanggal való feloldásra csak a MTsz.-ból tudok adatot említeni.

- szalad²: 1395: *zalad*, 1405 k.: *zalad*. - szalados: 1449: *Zalados* sz., 1588: *zalados*. Mind a *szalad*, mind a *szalados* szó első szótagi -*a*- hangja a szláv mássalhangzó-torlódás (< vö.: blg. *clad*, szb.-hv. *slād*, szln. *slād*, szlk. *slad* TESz.) feloldásaként jött létre (vö.: KESZLER: i. m. 21-2). - szalma: 1130-40/12-3. sz.: *Zalamadi* sz. hn., 1336: *Zalmad* sz. hn., 1395 k.: *zalma*,

MTsz.: *szálma, szarma*. A szláv szóeleji mássalhangzó-torlódást (< vö.: blg. *sláma*, szb.-hv. *slàma*, szln. *slàma*, szlk. *slama* stb. TESz.) a magyar bontóhang közbeiktatásával oldotta fel (vö. TESz. *szilva* a.; BÁRCZI: Ht.² 138; KESZLER: i. m. 22), majd a második nyílt szótag magánhangzója kiesett (szl. *slama* > m. *szalama* > *szalma*). - szalonka: 1763: *Szalan*, *szalánka*, 1780: *Szalonka*, 1791: *szalank*, 1808: *Szálanka*. A lengyel eredetű szó (< vö.: le. *słomka*, *słonka*, R. *slanka*, *słenka*) kezdő mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv szerintem bontóhang betoldásával szüntette meg. - szalonna: 1377: ? *Zalona* hn., 1391: *Zalanas* sz. szn., 1516: *zalannath*, 1546: *Salonat* gr. - ? számóca: 1639: *Szamocza*, 1784: *ŷzamótza*, 1809: *Samótza*, MTsz.: *számóc*-. A szó bizonytalan eredetű (vö. mégis: szln. N. *samonica*, szlk. *smoklica*, N. *smolica*. TESz.). A magyarban - amint a TESz. írja - az első szótagi magánhangzó eredetileg föltehetően *i* volt, s a szókezdő szláv *sm*- feloldásából keletkezhetett. A tölem idézett *-a-s* alakok (meg az *o*-val feloldottak is, l. ott) a mélyhangrendi kiegyenlítődés eredményei lehetnek. - szapora: 1372 u./1448 k.: *zaporan* gr., 1395: k.: *ŷapara*. - szaporodik: 1456 k.: *zaparodik*. - szaporul: 1456 k.: *zaparulnak* gr. - szaporít: 1470: *ŷapareth* stb. - szarka: 1217: *Saracad* sz. hn., 1298: *Zarakad* sz. hn., 1310: *Zarka* hn., 1395 k.: *zarka*. Az *-a*-mindenképpen bontóhang az első szótagban (vö. *szraka* > *szaraka* > *szarka* TESz.). - szavatos(ság): 1565: *szavatosság* sz., 1621: *Szavattyús*, 1668: *szavatyossát* gr., 1721: *zavatyos*. - szavat: 1570: *szavatyot* gr., 1769: *zavagyba*. - szavatol: 1807: *szavatolni* sz. A szócsalád alapja, a *szavat* feltehetőleg déli szláv eredetű (< vö.: szb.-hv. R. *svod*, de l. még: cseh R. *svod*, le. R. *zwód* stb. TESz.), s az adatok - nézetem szerint - egyértelműen bizonyítani látszanak, hogy a magyar első szótagi *-a*- elem bontóhangként keletkezett. - szerda: MTsz.: *szarada*. A szláv szóeleji mássalhangzó-torlódást bizonyára *-ě*-vel oldották fel, az *-a*- tehát - nézetem szerint - a hangrendi kiegyenlítődés (*szěřěda* > *szarada*) következménye, s másodlagos alakulás. - szomoga 'lapályos, vizenyős, kákatermő hely ...; flache, feuchte, mit Binsen bewachsene Stelle': 1357/1389: *szamuga*, 1863: *szamoga*. Ma már kihalt szó, mely a szlávból (< vö.: szláv *smuga*, le. nyj. *smuga*, fehér-orosz *smuha* KNEZSA: i. m. 509) került a magyarba. Az első szótagi magánhangzó nyilvánvalóan bontóhang a magyarban (KESZLER: i. m. 23)

- tanórok: 1343: *taronuk*, 1425: *tharonak*, 1450: *Tanorok*; vö.: *-o*- alatt!. - tanór: 1643: *tanora* gr., 1836: *Tanár*. Az első szótagjukban *-a*-t tartalmazó alakok a szóeleji mássalhangzó-torlódás (< vö. szláv *travnik*) feloldásával jöttek létre (vö. TESz.) - tarack²: 1767: *Taratzk*, 1796: *Taraczknak* gr., 1836: *Taraszk*. A magyarba egy szláv *trošk* változat kerülhetett át (TESz.), a magyar alakok első szótagi *-a*-ja tehát nyilván bontóhang. - taráta: 1829: *Taráta*. A szó vitatott eredetű (< vö.: 1. bajor-osztrák jövevényszó; vö.: kfn. *trat*, *trate*, baj.-osztr. *trat*. - 2. szlovén jövevényszó; vö.: szln. *tráta* TESz.), ezért a magyar szó hangsúlyos helyzetben levő *-a*-ját csak feltételesen tarthatjuk bontóhangnak. - tarbonca ~ targonca: 1600: *tarboncza*, 1686: *targonczákat* gr., 1788: *Targantzák* gr. A szót a TESz. ismeretlen eredetűnek tartja (*targonca* c. a.), MOLLAY (i. m. 523 *tarbonca* c. a.) viszont korai újfelnémet kori bajor-osztrák eredetű szónak (< vö. korai úfn. **traganze* [trögánts], *trage*, *trag* 'gerula; darauf man etwas tragt' + *anze* 'Deichsel'). A magyarázat valószínűnek tartható, ezért joggal feltehető, hogy az első szótagi *-a*- bontóhang. - taroglya: 1643: *taráglyán* gr., 1673: *taraglyán* gr., 1816: *taroglya*, MTsz.: *tarogja*. A szó eredete vitatott (< 1. déli szláv jövevényszó; vö.: szb.-hv. *tràlje*, szln. N. *traglje*, N. *trágle*; 2. bajor-osztrák jövevényszó; vö. baj.-osztr. *tragel* TESz.), ezért az *-a*-bontóhang volta mindenképpen kérdéses. - traccsol: 1887: *taraccsol*. Az ausztriai német eredetű szó (vö. ném., ausztriai ném. *Tratsch*, *tratschen*, N. *trasch*, *trätsch* stb. TESz.), s minden szóba jöhető etimon - véleményem szerint - a magyar alak első szótagban előforduló *-a*-ját bontóhangként mutatja. - trafál: MTsz.: *tarafál*. Az első szótagi *-a*- szerintem - nyilvánvalóan bontóhang (vö.: baj.-osztr. *treffen*, ausztriai ném. *treffen* stb. TESz.). - trafikál: MTsz.: *tarafikál*. Az első szótagi *-a*- szerintem egyértelműen bontóhang. - tragacs: 1877: *taragács*. Az első szótagi *-a*- nézetem szerint okvetlenül bontóhang. - trágya: 1616: *tarágiázott* sz., 1619: *tárágyaz* sz., 1889: *tárágyá* (MTsz.). Az első szótagi *-a*- szerintem feltétlenül bontóhang. - traktál: 1787: *taraktálni* sz. - trakta: 1872: *tarakta*. A *taraktál*, *tarakta* szavunk első szótagbeli *-a*- hangja nézetem szerint nyilván bontóhang (< vö. lat. *tractare*

TESz.). - tráng: 1588: *tarang*. Mivel a szó bizonytalan eredetű (< vö. talán: lat. *dracunculus* TESz.), a *tarang* első szótagi *-a*-ja nem teljes biztonsággal tartható bontóhangnak.

- unoka: 1268: *Vanaka*- hn. BÁRCZI (Ht.² 139) szerint az is feltehető, hogy a szóeleji mássalhangzó-torlódást (< szláv; vö.: blg. *внук*, szln. *vnúk*, le. *wnuk* stb. TESz.) bontóhang oldotta fel, ezt képviselné a *vanaka*, *vonoka* (vö. TESz.) alak (másképp BENKŐ: MNy. 52: 24-5). - varádics: 1395 k.: *varadích*, 1708: *Varádits*, 1789: *várádits*, 1833: *Garádits*. Az *-a*-bontóhang (KESZLER: i. m. 23). - varáta: 1532: *varathath* gr. A szó szláv eredetű (vö. szb.-hv. *vráta* KNIEZSA: i. m. 548), az első szótag *-a*-ja pedig - szerintem - bontóhang. - varázs: 1405 k.: *varafus* sz., 1490: *varazrul*, 1808: *várázs*. - varázsol: 1416 u./1450 k.: *varafola*fert sz., 1560 k.: *uarazolnak*. A szócsalád alapja, a *varázsol* ige szláv eredetű (vö. blg. N. *връжа*, szln. *vražiti*, szlk. *vražiti'* stb. TESz.), s bár közvetlen forrása bizonytalan, nézetem szerint a magyar alakok első szótagi *-a*-ja feltétlenül bontóhang. - vargánya: 1584 k.: *vargan̄ya*, *varganya*, 1706: *Vargánya*, MTsz.: *vargányo*. A szó szerb-horvát eredetű (vö. szb.-hv. *vrgānj*, *vírgānj* TESz.). A magyar szó első szótagi *-a*- hangjának bontóhang volta - úgy gondolom - védhető, mivel a szláv alakok általában mássalhangzó-torlódásos kezdetet látszanak bizonyítani (l. még szln. N. *vrgānj* TESz.). - farkoc: 1833: *Varkotsba* gr., 1889: *vakorcsát* gr., 1894/1895: *varkócsba* gr. A szó szlovák eredetű (< vö.: szlk. *vrkcs*, N. *varkoč*, N. *brkoč* TESz.). A szláv szavak mássalhangzó-torlódásos kezdete - nézetem szerint - talán megengedi, hogy a magyar hangsúlyos helyzetű *-a*- elemet bontóhangnak tartsuk.

- zlot (a pénznem neve): 1687-88: *Zalotát* gr. A CSEFKÓ idézte alak (MNy. 18: 168) első szótagbeli *-a*-ja nézetem szerint okvetlenül bontóhang (vö.: le. *zloty*). - zománc: 1788: *Zamántz*. Vándorszó, s az idegen nyelvi adatok mássalhangzó-torlódásos alakokra utalnak (vö. k. lat. *smaltum*, ang. *smalt*, kfn. *smelz*, ol. *smalto* stb. TESz.), a magyar szó első szótagbeli *-a*-ja tehát bontóhangként keletkezett (vö. TESz., MOLLAY: i. m. 564).

Az előbbiekhöz hasonló jelenség, de két adatban nem kettős, hanem *hármasszóeleji mássalhangzó-torlódás* old fel a bontóhang úgy, hogy a második és a harmadik mássalhangzó közé torlódik be (s a megmaradó kettős mássalhangzó-torlódásból később kieshet az egyik): - strázsa: 1566: *starázsa*, 1794: *istarása*, 1849: *estarázsálja* sz. Ez utóbbi két adatban előtétthanggal kombinált feloldás látható. - zarándok: 1222: *zarannuk* hn., 1327: *Zaranduk* hn., 1372 u./1448 k.: *zaradnok*, 1400: *Zarandok* szn. SZARVAS a szláv *strannik*-ből kiinduló fejlődést a következőképpen rajzolja meg: *szatrannik* > *szatránik* > *szarátnik* > *szarátnok* > *szarádnok* > *szarándok* (Nyr. 19: 385-9), azaz a bontóhang az első és második mássalhangzó közé toldódik be (MELICH - a feloldást illetően hasonlóképpen nyilatkozik SzlJsz. I/2. 410-3). HORGER azon a véleményen van, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldása nem a fenti módon történt, hanem **sztránnok* > **sztaránnok* vagy **szránnok* > **szaránnok* fejlődés ment végbe (MNy. 8: 15-17), azaz a bontóhang a második és harmadik mássalhangzó közé került. PAIS (MNy. 37: 346-7) szerint délkeleti szláv *stran̄nikъ* vagy *strannik* került a magyarba, s az *str*-beli *t* úgy tűnt el, mint a szláv *strěcha* > *szērha* ~ *észterha* alakban. KESZLER (i. m. 54) ugyancsak mássalhangzó-kieséssel és bontóhang beiktatásával (szláv *stran̄nikъ* > m. *zarándok*) magyarázza a mai alak létrejöttét.

3.1.2. Az ejtés könnnyítő *-o-* betoldása:

- barack: 1597: *Borocz*, 1854: *Borocz*, MTsz.: *borocka*. A magyarba valószínűleg egy nyugati szláv **brosky* került át (TESz.), az elsődleges bontóhang tehát az *-o-* lehetett. - barát: 1232: *Borat* hn. - barázda: 1550 k.: *borozda*, 1645: *borazda*, MTsz.: *borázda*. - barkóca: 1279/1380: *borcolcha*, 1325: *Borkoucha*-, 1330: *Borkolcha* (KESZLER: i. m. 16). - barna: 1255: ? *Borna*, 1349: *Borna*. - bolgár: 1356: *Bolgar* szn., 1442: *Borgar* szn., 1527: *Bologaar*. HORGER (MNy. 28: 251) szerint a szláv *blgāri* alakból fejlődött a *bolgár* alak, azaz a szótagalkotó *l* magyar feloldásával kell számolnunk. - bolha: 1230: *bolchas* sz. hn., 1583-4: *bolyha*. Az első szótagi *-o-* bontóhang (KESZLER: i. m. 17). MELICH (MNy. 6: 445) egy szláv nyelvjárási *bl̄cha* alakból származtatja a *bolha* szót, s az *-o-* a szótagalkotó *l* feloldásával jött létre, s lett bontóhang

(hasonlóképpen HORGER: MNy. 28: 37). - bolond: 1372 u./1448 k.: *bolondyt* gr., 1381: *Bolond*, 1412: *Bolond* (OkISz. - id. KESZLER: i. m. 17), 1512 k.: *bolonnak* gr. - borda: 1355: *Bordas* sz. szn., 1405 k.: *bőda*. - borona¹: 1533: *Borona*, 1577: *borna*. - borona²: 1510: *Borona*, 1615/19. sz. e.: *borna*, 1818: *boronna*-, MTsz.: *bórna*. Az eredeti magyar alak a (szláv R. *brъvno* >) *bērēna* lehetett (TESz.), s a *borona*² alakváltozat a felszántott föld porhanyítására használt mezőgazdasági eszköz jelölésére használt *borona*¹ alakkal keveredhetett. Az -o- bontóhang tehát másodlagos hangelem. (Másképp HORGER: szl. *brъvno* > **burvna* > **burna* > N. *borna* > *borona* MNy. 28: 144.) - borostyán¹: 1326/1353: *Borustyan* hn., 1395 k.: *boroftiā*, 1416 u./1450 k.: *boroftant* gr. - boroszlán: 1783: *Boroszlán*, *Boroszlányos* sz., 1795 k.: *boroszlán*. Az első szótag -o- eleme nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang (< szláv; szb.-hv. eredetű szó, vö.: szb.-hv. N. *brstan*, *brstran*, *bersljan*, *břšljan*). Ha ugyanis a magyarba a szb.-hv. *brstan* került át (TESz.), akkor feltevésünk egyértelműen bizonyítható. - borotva: 1450 k.: *-borotualuan* sz., 1456 k.: *borothva*, 1519 k.: *Borthwakkal* gr., MTsz.: *borota*. - brindza: 1596: *boronza*, 1599: *boroncsat* gr., 1601: *Boroncza*, 1857: *borondza*. A *brindza* vándorszó, a nagyszámú magyar alakváltozat - írja a TESz. - többszörös átvételre vall (románból, szlávból), de nézetem szerint aligha lehet kétséges az első szótagi -o- bontóhang volta, mivel valamennyi szóba jöhető alak (rom. *brîndză*, R. N. *brîndză*, szlk. *bryndza*, le. *bryndza*, szb.-hv. N. *brenca* stb.) mássalhangzó-torlódást mutat a szó elején.

- cseresznye: 16. sz.: *chorofn'e*. Egy esetleges első szótagi bontóhang meglepő lenne. Az ugyan elképzelhető volna, hogy a *cseresznya*-féle alakokban (vö.: TESz.: 1256: *Cheresna*-) hangrendi kiegyenlítődéssel *csorosznya*-féle alak jöjjön létre, de hogy ennek szóvégi -a-ja ismét „elhasonuljon”, az már szerintem túl sok feltevéssel járna. Valószínű tehát, hogy a *chorofn'e* alak olvasata *csörösnye*. - csobán: 1405 k.: *choban*, 1560 k.: *chobany*, 1585: *Tsobán*. A *csobán* (< szláv *čban*) első szótagi -o- hangját HORGER bontóhangnak tartja (MNy. 24: 120). Az -o- bontóhang volta azonban eléggé kérdéses, ha abból indulunk ki, hogy a magyarba egy déli szláv vagy szlovák R. *čbъanъ*, *čđban* kerülhetett át (TESz.), ahol az első szótag valamilyen magánhangzójával (pl. -â-) okvetlenül számolnunk kell. - csónak: 1217/1550: *Cholnuc* sz., 1357: *Cholnuk*-, 1372 u./1448 k.: *czolnokott* gr., 1395 k.: *chonok*. - csorda: 1340/1449: *Chorda*-, 1395 k.: *chorda*, MTsz.: *sorda*, *szorda*. - csoroszlya: 1395 k.: *chorozla*-, 1521: *Chorozlya*, 1587: *chorozla*, 1789: *Csoroszia*. A *csoroszlya* alak első szótagi -o- bontóhangja másodlagos fejlemény, a szó hangrendi kiegyenlítődésének (vö. blg., szlk. R. *črěslo* > **csrěszla* > *csērěszla* > *csoroszla* > *csoroszlya* TESz.) eredménye.

- darab: 1305: *dorobus* sz. szn., MTsz.: *dorob*. - derék: 1840: *dorék*, MTsz.: *dorik*. Bár a szó bizonytalan eredetű, talán szláv, feltehetőleg szlovák jövevényszó (< vö.: szlk. *driek*, N. *drik*, *drik*, N. *drieka* stb. TESz.), a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása bontóhanggal aligha lehet kérdéses (vö. KESZLER: i. m. 18). - doromblya: 1468: ? *Dorombol* szn., 1707: *Doromblya*. A szlávból származó szó különböző nyelvi megfelelői (< vö.: blg. N. *дрѣмбѡу*, szb.-hv. *dr̥mbulje*, *dr̥mbŭljā*, szln. N. *dr̥mlja*, szlk. *drumbla*, le. *drumla* stb. TESz.) egyöntetűen mutatnak a szláv szókezdő mássalhangzó-torlódásra, ezért - nézetem szerint - az -o- bontóhang volta aligha kétséges. - dorong: 1463: *Dorongos* sz. szn., 1519: *dorongokkal* gr., 1597: ... *dorung*, MTsz.: *doromb*. - dorozsba: 1668: *dorosba*; 1838: *dorosba*, 1878: *dorosbā* MTsz. - drót: 1795 k.: *dorót*; 1893: *dorót* (Székelyföld, Háromszék m. MTsz.).

- flóta: 1821: *folotta*. - furulya: 1755: *foruglás* sz., 1851: *forollyáz* sz. A *furulya* szó román eredetű (vö.: rom. *flûieră*, *flûier* 'furulya; sípcsont', melyből a magyar alakok hangátvetéssel keletkeztek: > *frulje*, *frulya*), a torlódás feloldása következményeképpen pedig *fur-* ~ *for-* szókezdő jött létre (l. BAKOS: i. m. 232-3).

- galagonya: 1401: *Golgonya*. - ganéj: 1138/1329: ? *Gonoídi* sz. szn. Az 1900-as évek előtti időkből csak ez az egyetlen ?-es alak idézhető, de az -o- mint esetleges bontóhang - szerintem - nem kérdőjelezhető meg, mivel -o- bontóhang más, későbbi adatban is található (l. *gonaj* ÚMTsz.), másrészt a szó szláv előzményei is az -o- bontóhang eredeti voltát támogatják (vö. óe. szl. *gnojъ*, *gnoji*, blg. *гной*, szb.-hv. *gnôj*, szln. *gnôj*, szlk. *hnoj* stb. TESz.). - godolya: 1290: *godola*-, 1395 k.: *godol'e*, 1515: *Godolya* hn., MTsz.: *godona*. Szláv eredetű szó; a

magyarba egy szláv nyelv R. **gdulja* (< *kъdulja*) szava kerülhetett át (TESz.). Nézetem szerint nem lehetetlen tehát, hogy a magyar szó hangsúlyos szótagjában levő -o- elem bontóhang. - golyóbis: 1493: -*golobis*, 1508: *golóbifoc* gr., 1557: *G'ol'ob'fth* gr., MTsz.: *golubics*. - gonosz: 1372 u./1448 k.: *gonož*, *gonožokott*, 1416 u./1466: *gonožoc*, *gonožtol*; 1424/1498: *Gonož*, 1474: *gonož*, 1550: *gonožwl* (OkI Sz.). - goromba: 1456 k.: *goromba*, 1466: *Gorombas* szn., 1508: *gorombafag*, 1600 k.: *Gorombaskodom* gr. - gorond: 1330/1505: *Gorong* hn., 1344: -*gorongia* hn., 1417/1505: -*gorond*, MTsz.: *gorand*, *goronc*. - grispán: 1618: *Gorispánt*. A magyar első szótagi -o- nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang. - gróf: 1845: *gorófom* gr., 1873: *gorof*; 1899: *goróf* (Nyr. 28: 451). Az első szótagi -o- bontóhangként keletkezett (HORGER: MNy. 28: 37). - *goront* ~ *gront* 'aranyalj, alap (az aranyozó-, illetőleg az ötvösmesterség műszavaként)' (l. TESz. *grund* c. a.): 1644-71/1884: *gorontya* gr. A szó német eredetű, az erdélyi szászból való átvétel (< vö.: szász E. *grant* 'alap', *gront* 'alap; alapozás; stb.' TESz.), s a hangsúlyos szótagbeli -o- nézetem szerint magyar bontóhangként jelentkezett.

- hort: 1395 k.: *horth*. A szó szláv eredetű (< vö.: blg. *xpm*, szb.-hv. *hřt*, szln. *hřt*, szlk. *chrt*, or. *xopm* TESz.), s a magyarba egy közelebből meg nem határozható szláv nyelv R. *chъrtъ* 'agár' szava került át (TESz.). A magyar szó első szótagi -o-ja nézetem szerint valószínűleg a szláv -ъ- magyar realizációja, ezért ún. valódi bontóhangnak aligha tartható. - horvát: 1138/1329: *Horuat* szn., 1332-7: *Horuoth* hn., 1395 k.: *horuath*-. A szó egy szb.-hv. R. **chъrvatъ* 'horvát ember' kerülhetett át. A magyar első szótagi -o- ra l. az előző szócikket (*hort*).

- kalapál: 1799: *Kolopálni* sz., 1877: *kolopál* (MTsz.). Szláv eredetű szó (< vö.: blg. *klěna*, szb.-hv. *klěpati*, szln. *klepāti*, szlk. *klepat'*, or. *klenāmъ* TESz.), s a magyar szó első szótagbeli -o- hangja véleményem szerint nyilvánvalóan bontóhang. - kalász: 1366: ? *Kolaz* szn. A déli szláv vagy szlovák eredetű magyar szó első szótagi magánhangzója (*kalász*) mindenképpen bontóhang, az -o- bontóhang megléte viszont a *Kolaz* alak megkérdőjelezett volta miatt teljesen bizonytalan. - kalmár: 1522: *Kolomár* szn., 1732: *Kolmárok* gr., 1835: *kómáros* sz. - karcól: 1793: *kortzoljuk* gr. A magyarban a *krácol* ~ *kracol* alak volt az eredetibb (< ném. *kratzen* TESz., MOLLAY: i. m. 372 *kracol* c. a.), a magyar első szótagbeli -o- szerintem minden bizonnyal bontóhang (de l. még az -a- nál is: 3.1.1.). - kasornya: 1343: *corosnis*, *corosnis* [latin ragozású alakok], 1346: *korosnya*, 1616: *kosornyaiában* gr. A szó szláv eredetű, s a magyar szó első szótagbeli -o-ja nézetem szerint okvetlenül bontóhang (< vö.: szláv, pl. mac. *крошна*, szb.-hv. *krōšnja*, szln. *krōšnja*, szlk. *krošňa*, or. *крошња* TESz.). - kilincs: 1863: *kolincs*-. A szó vitatott eredetű (vö.: ófr. *clinche*, fr. *clenche*; 2. hangutánzó-hangfestő eredetű; vö. TESz.), s a magyar első szótagbeli -o- csak akkor tekinthető bontóhangnak, ha az első (< ófr. *clinche*) származtatás bizonyulna helyesnek. - klopter: 1793/1844: *kolopter*. Az első szótag -o- eleme bontóhang (< vö.: ir. ném. *Klafter*, baj.-osztr. *klafter*, h. ném. *klofter* TESz.). - kolbász: 1373: *Kolbaz* szn., 1405 k.: *colbaž*, 1763: *kóbász*. - kolompár: 1522: *Compolaar*, 1567: *kolompárnak* gr., 1851: *kolompár*, 1746: *kolompárosnak* sz. gr. - kolonc: 1792: *kolontzos*, 1808: *Kolontz*. - kolop: 1655: *kolopi*, *kolopostol* gr., 1666: *Kolop*, 1849: *koloppoznak* gr. Szláv eredetű szó (< vö.: ukr. *кляп*, or. R. *колѡн*, *кляп* TESz.). A magyarba talán a lengyel *chłop* vagy a lengyelből a szlovákba átvett szlk. K. *chlop* került át, s a szóeleji mássalhangzó-torlódás a magyarban oldódott fel az -o- bontóhanggal (vö. TESz.). - komplár: 1373: *Complar* szn., 1416 u./1450 k.: *[con]plazi*, *conplarfababā* sz., 1456 k.: *komplarfabaghoth* sz. A szó kfn. kori felsőnémet eredetű (< vö.: kfn. *grempeler*). A fenti adatok közlése után MOLLAY (i. m. 363-4) kifejti, hogy kellett lennie egy baj.-osztr. **krömplār* alaknak is, amelyből a m. *komplār* érthetővé válik. De a *komplār* létrejötte előtt a mássalhangzó-torlódás feloldódott bontóhanggal (uo.). Úgy tűnik tehát, hogy a m. -o- úgynevezett másodlagos bontóhang, mivel hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. - kormány: 1332: *Kormanus* sz. hn., 1405 k.: *korman*, 1512: *Kormanyos* sz. hn. - koroglya: 1604: *Koroglya*, 1808: *korogla*. A szó felsőnémet eredetű (esetleg déli szláv közvetítéssel), s a német alakok mássalhangzó-torlódásos szókezdetet mutatnak (< vö.: kfn. *krugel*, baj.-osztr. *krugel*, *krugl*, de vö. még szb.-hv. R. *krugla*, szln. N. *krūgla*), a magyar szó első szótagbeli -o-ja tehát - szerintem - bontóhang.

MOLLAY (i. m. 365) szerint a *koroglya* szó nem felsőnémet, hanem déli szláv eredetű. MOLLAY véleményének elfogadása nem késztet arra, hogy kétségbe vonjuk az -o- bontóhang voltát. - korong: 1274/1338: *Korongh*, 1528: *Korongh*. - korozsma: 1548: *korosmát* gr., 1669: *kolozmaba* gr. A latinból származó alak (< vö.: lat. *chrisma* TESz.) a magyarban bontóhanggal honosodott meg (*krizsma* > *kirizsma*), az -o- bontóhang viszont másodlagos, mivel a hangrendi kiegyenlítődés (*kirizsma* > *korozsma*) következményeként jött létre. - korpa: 1275: *korpas* sz. szn., 1480: *Korpa* szn., 1538: *korpa*. A szláv eredetű *korpa* szavunk (< vö.: óe. szl. *krupica* sz., blg. *кpына* (сол), szb.-hv. *krúpa*, szln. N. *krúpa*, szlk. *krúpy* stb. TESz.) szókezdő mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv az (-u- >) -o- bontóhanggal szüntette meg (*krupa* > *kurupa* > *koropa* > *korpa*, vö. KESZLER: i. m. 20, TESz. *szilva* c. a.). - korsó: 1344: ? *Korsouhn*., 1395 k.: *korfo*, *korfow*, 1590: *korsoia* gr., 1788: *Kofsó*. - kovász: 1395 k.: *Couaz*, 1562: *kouászszától* gr., 1794: *kovász-t-os* sz., MTsz.: *kohász*. - krajcár: 1808: *Korajtzár*. - krumpli: 1774: *Kolompérból* gr., 1789: *Korompér*, 1802: *Kolompár*, 1807: *kolompir*. - kulcs: 1395 k.: *kolch*, 1562: *kólcz*. A magyarba egy közelebből meg nem határozható szláv nyelv R. *ključ* szava kerülhetett át, s a szóeleji mássalhangzó-torlódást a nyelv többféleképpen oldhatta fel. SIMONYI (Nyr. 7: 355-6) a hangátvetésről értekezve kifejti, hogy „egy mássalhangzó és egy magánhangzó metathesise majdnem kizárólag olyankor fordul elő, mikor *r* vagy *l* hangú mássalhangzócsoporthoz úgy könnyít a magyar kiejtés, hogy az *r* vagy *l* helyet cserél a mögötte álló magánhangzóval ... leginkább ... rendszeren e l s ő s z ó t a g b a n”. ASBÓTH (NyK. 18: 264) és BALASSA (TMNy. 174) szerint a szóban forgó esetekben a hangátvetés csak látszólagos, igazában a feloldás bontóhanggal történt meg, s a második szótag rövid magánhangzója a kétnyíltszótagos törvény értelmében esett ki. HORGER azonban a szláv *ključ*-ből kiindulva **kulucs* ~ *kulcs* fejlődést tesz fel (MNy. 36: 322), amely (l. **kulucs*) másképp, mint bontóhang közbeiktatásával - írja - aligha képzelhető el. Ez a vélemény ma is tartja magát, noha nem kizárólagos jelleggel, egyes esetekben (így a *kulcs* esetében is) megengedve ugyanis a hangátvetés szóalakformáló szerepét (pl. *kljucs* > *kulcs* vö.: BÁRCZI: Ht.² 138; másképp látja a fejlődés útját BENKŐ LORÁND: MNy. 49: 458). A bontóhanggal történő feloldás esetei között szerepelteti a *kulcs* szót KESZLER is (i. m. 20), bár - amint megjegyzi - „teljesen ... nem vethetjük el a hangátvetéssel való feloldás lehetőségét sem” (i. m. 40). - kulcsár: 1381: *Kolchar* szn., 1395 k.: *kolchar*. Az első szótagi -o-ra l. az előző szócikket! - kullancs: 1615: *kolláncz*, 1617: *kolláncsokat* gr., 1766: *Kollants*, 1835: *koláncstul* gr. Mivel a szó bizonytalan eredetű, talán szláv jövevényszó (< vö.: szln. *klñšč*, N. *klěšč*, cseh *klíšť*, szlk. *kliěšť*, le. *kleszcz*, or. *клеу*), ezért a magyar szó első szótagi -o- elemének bontóhang volta is kérdéses, s különösen az a mély magánhangzóval való feloldás (-u-, -o-, -a-), mivel a *kullancs*-, *kollancs*-, *kalláncs*-féle alakok szláv (vagy más nyelvi) megfelelőjét nem tudjuk kimutatni. Az imént idézett szlovén alak (*klñšč*) új keletkezésű szó (vö. TESz.). - kuruglya: MTsz.: *korigla*. A szó bajor-osztrák eredetű (< vö.: baj.-osztr. *kruckl*; szlovén közvetítéssel is, erre vö.: szln. N. *krúkla* TESz.), a magyar szó első szótagi -o-ja - nézetem szerint - feltétlenül bontóhang. - kuruzsol: 1808: *korúsolta* gr. A magyarba a szb.-hv. *krúžiti* vagy a szlk. *krúžit* került át (TESz.), a hangsúlyos szótagbeli -o- bontóhang lehet. - kvarc: 1839: *kovarcz*. A szó a német *Quarz* 'kvarc' átvétele (TESz.), az -o- tehát nyilván bontóhang. - kvártély: 1706: *kovártélyos* sz., 1881: *kovárté't* gr., MTsz.: *kovártéj*, *kovárti*, *kovártí*. - maláka: 1838: *Moláka*. - maráz: 1211: ? *Moraz* szn.; 1240 k.: *Moraz* (Oklsz. id. KESZLER: i. m. 21). Az esetleges magyar -o- bontóhang meglétére egyetlen biztos adatot tudunk csupán idézni. Megemlítem azonban, hogy a MTsz.-ban *morzul* c. a. található egy 1882: *meg-morzul* 'zordonná lesz (az idő)' alak, amely nagyon valószínűleg összetartozik a *maráz* (< vö.: déli szláv vagy szlovák eredetű: szb.-hv. *mráz* 'fagy, dér, hideg', szln. *mráz* 'hideg, fagy', N. 'dér', szlk. *mráz* 'fagy, dér' stb. TESz.) szóval. Sem alaki, sem jelentéstani akadályt nem látok az összetartozás elvetésére. A (*meg*-)*morzul* alak első szótagi magánhangzója természetesen bontóhangként keletkezhett. - molnár: 1275: *Molnar* szn., *Molnar* hn., 1538: *Molnar*. A magyarba egy óhorvát-ószlovén **mьlynárь* 'molnár' alak kerülhetett át (TESz.). Az első szótagban levő magyar -o- elem bontóhang voltával csak akkor számolhatunk, ha feltesszük, hogy a szláv -ь- a maga „félhangzós” minőségében (erre vö. DÉCSY: Die Welt der Slaven III,

369-88; KESZLER: i. m. 40) legfeljebb indukálója volt egy teljes értékű magyar (bontó)hangnak (-u-nak, -o-nak stb.). - morotva: 1113: *Mortua* hn., 1181/ 1288/1366/16. sz.: *Morothwa* hn., 1256: *mortua*, 1344: *Moruthwa* hn. A magyarba egy közelebből meg nem határozható szláv nyelv R. *mьrtva (voda)* 'holt (víz)' szerkezet első tagja került át 'valamely folyó holt ága, medre' jelentésben (TESz.). A magyar szó első szótagi magánhangzója nézetem szerint bontóhangként jött létre. Felmerülhet természetesen az a gondolat, hogy a valamelyik szláv nyelvből származó alak -b- eleme közvetlen előzménye lehetett a magyar bontóhangnak (DÉCSY ugyanis (i. h.) megemlíti, hogy a szláv b-t a magyar fül i-nek hallotta és ejtette). Még ha ez lehetséges lenne is, az -u-nak vagy -o-nak közvetlen előzménye nem lehetett, mert akkor -i-bontóhangot kellene találnunk, ilyen pedig a rendelkezésünkre álló adatokban nem szerepel. - morvány: 1395 k.: *moruan*, 1429: *Moruan* sz. szn., 1708: *Morvány*... . Az -o- nyilvánvalóan bontóhang (< vö.: szlk. *mrvaň* TESz.). - murva: 1553/1574 vagy 1580: *Morvát* gr., 1807: *morva* (NySz.); 1887: *morvajját* gr. 'morva alját' = 'szemetet, piszkot' (MTsz.). Szláv eredetű szó, mely a magyarba a szlovákból kerülhetett át (< vö.: blg. N. *mópa*, szb.-hv. *mřva*, szln. *mřva*, szlk. *mrva* stb. TESz.). A magyar szó első tagjában levő -o- nézetem szerint feltehetően bontóhang.

- oláh: 1442: *Volah*-, 1450: *Volah*, 1451: *Wolah* hn., 1554: *Volah* (KESZLER: i. m. 46). A *valáh*-, *volah*-féle formák a szóeleji mássalhangzó-torlódás bontóhanggal történő feloldásával jöttek létre (l. MELICH: SzJLSz. I/1. 154; MELICH: MNy. 5: 437; HORGER: MSzav. 130, MNy. 21: 176; K. P.: MNy. 34: 340; BENKŐ: MNy. 52: 24-5; BÁRCZI: Ht². 139; MNyT. 136 stb.), a kérdés tárgyalására még visszatérek (3.8.). - olasz: 1257: *Oloz* hn., 1330: *Ollas*-, 1372 u./ 1448 k.: *olaž*. Az -o- inetimologikus bontóhang, mely az eredeti *βl*- torlódást oldotta fel.

- palack: MTsz.: *poloc*. - palacka: 1803: *Polotzkák* gr. - paraszt: 1522: *porostos* sz. szn. - parázs: 1861: *porázsa*, MTsz.: *porázs*; 1878: *porázsa*. - parlag: 1223: ? *porolouc*, 1265: *porloga* gr., 1268: *porog* hn. - pelyva: 1395 k.: *polua*, 1405 k.: *polwa*, 1416 u./1466: *poluakat* gr., 1425: *Polwas* (OkISz. - id. KESZLER: i. m. 21); 1763: *pojva*. - perváta: 1568: *porváta*. A latin eredetű szó (< vö.: lat. *privatus*, *privada* TESz.) a feltehető m. R. **privata* ~ **pirivata* > *pervata* ~ *perváta* fejlődésen ment át (vö. TESz.), a *porváta* pedig - nézetem szerint - hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. - plajbász: MTsz.: *polojbász*. - poloska: 1702: *poloskák* gr., 1835: *poloskás* sz. A *poloska* szó nyugati szláv eredetű (< vö.: cseh N. *ploščka*, *ploška*, *plošťka*), s a bontóhang véleményem szerint a magyarban toldódott be. - porond: 1530: *porondon* gr., 1566: *porondon* (NySz. id. KESZLER: i. m. 21); 1792: *porong*, 1795: *poróndos* sz., 1800: *porongyos* sz. - porong: 1493: *porongh*, 1833 k.: *Porond*. Bolgár eredetű szó, a magyarba egy szláv nyelvi *proгъ* kerülhetett át (TESz.), melynek szóeleji mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv nézetem szerint -o- bontóhanggal szüntette meg. - poronty: 1570: *Poronty[i]* gr., 1708: *Porongy*, 1808: *porontzal*. - porosz: 1791: *porosz*, 1835: *Boros*. Vándorszó (vö. ném. *Preuße*, *Borusse*; k. lat., újkori lat. *Prusus*, *Prussus*, *Pruzus*, cseh *Prus*, szlk. *Prus* stb.), melyben a szóeleji mássalhangzó-torlódást - szerintem - természetes úton is feloldhatta volna a nyelv, de mind a *porosz*, mind a *borosz* szó tudatos alakításnak látszik (erre vö. TESz.) az *orosz* mintájára (MELICH: MNy. 36: 154). - poroszkál: 1585: *Porozkalua* sz., MTsz.: *poroskál*. - poroszka: 1222/1550: ? *Porozka* hn., 1395 k.: *porozka*, 1416: *poroska*, 1590: *Poroczka*. Az utóbbi két szó feltehető alapja: a *porosz* név valószínűleg szláv eredetű (< vö.: szb.-hv. *prusac*, *prusec*, szln. *prusec*, cseh *prus* TESz.). A szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása véleményem szerint a magyarban következett be (vö. még: KNEZSA: i. m. 439). - poroszló: 1212/1397/ 1405: ? *Poroslo*- hn., 1296: ? *Poruzlou* szn., 1405 k.: *porozlo*, 1412: *Poroztho*- hn., 1585: *poraszlohoz* gr., 1792: *poroszlyókat* gr. - poszáta: 1590: *poszata*, 1621: *Poßáta*, 1873: *poszúta*. Valószínűleg szlovák eredetű (< szlk. *psota* TESz.). A szóeleji mássalhangzó-torlódást a magyar nyelv bontóhanggal oldotta fel (szlk. *psota* > m. *pszota* > *poszota* > *poszata* > *poszáta* ~ *paszáta* ÚRHEGYI: MNy. 56: 377). - prézsmítál: MTsz.: *porozsmítál*. A szó alapja valószínűleg a *prózsál*, ez pedig „*próza* szavunk korábbi *s*, illetőleg *zs* hangú változatának -l képzős származéka” (TESz.). Az MTsz.-beli adat első szótagi bontóhangja nézetem szerint magyar fejlemény. - próbál: 1760: *poróbálja* gr., 1844: *Toróbáld* gr., 1863: *poróbá'ni* sz., MTsz.: *porubál*. - próba: 1853: *poróbát* gr., 1870: *toróba*. A latin

eredetű *próbál*, *próba* szavunk imént idézett alakváltozataiban az első szótagi -o- nézetem szerint bontóhang (vö.: P. HIDVÉGI ANDREA: MNy. 52: 212). - próféta: 1872: *porufita*. Az első szótagi latin nyelvi (< vö.: lat., e. lat. *prophetare*, *prophetizare*; *propheta*; *prophetia*) mássalhangzó-torlódást -o- bontóhanggal oldotta fel a magyar nyelv. - prófunt: 1874: *porófontot* gr. A szóeleji mássalhangzó-torlódást (< vö.: ném. *Proviant*, R. *profiant*, *profant*, *profand*) nézetem szerint a magyar -o- bontóhanggal oldotta fel. - prókátor: 1820: [p]orokátor (a TESz.-ben sajtóhibával: *orokátor*). A latin szóeleji mássalhangzó-torlódást (< vö.: lat. *procurator* TESz.) nézetem szerint a magyar nyelv oldotta fel az -o- bontóhanggal. - próstyá: 1856: *porostyán* gr., MTsz.: *poróstya*. A szláv mássalhangzó-torlódás (< vö.: szb.-hv. *prôšće*) feloldása véleményem szerint a magyarban következett be. - prósza: 1798: *porosztát* gr., 1838: *Porócza*, 1839: *Porósza*. Nézetem szerint a szóeleji szláv mássalhangzó-torlódást (< vö.: szb.-hv. *prôso*, ill. blg. *npocó*, szln. *prosó*, szlk. *proso*, or. *npóco* TESz.) a magyar nyelv -o- bontóhang közbeiktatásával oldotta fel. - prosztó: 1876: *porosztó* (HUNFALVY: NyK. 12: 81). A szó a szlávból származik (< vö.: szláv *prostъ*, óe. szl. *prostъ*, e. szl. *prostъ*, blg. *npocm*, szh. *pröst*, *prost* stb. TESz. *paraszt* c. a. is), az argó szava a magyarban. A szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása éppúgy történt meg, mint az azonos eredetű *paraszt* szavunkban: bontóhanggal (-o-). - pruszka: 1787: *Poruckában* gr., MTsz.: *porocka*. Bajor-osztrák eredetű szó (< a szócsalád eredetére vö.: baj.-osztr. *prustflek*, ném. T. *prusflek*; baj.-osztr. R. *brüstl*, ném. T. *pristl*; a *pruszka* alapszavára l. baj.-osztr. *brust*, ném. R. *brust* TESz.), amelyben a mássalhangzótorlódást az -o- bontóhanggal oldotta fel a magyar nyelv.

- ragya: 1416 u./1450 k.: *roga*, 1585: *rogyas* sz., 1863: *rotya*. Az -o- bontóhangra vö.: *ragya* (-a-) alatt. MELICH megemlíti, hogy a magyarban egy-egy *o*, *a* sok esetben nem egyenes folytatója a szláv *ъ*, *ь* hangnak, hanem magyar ejtéskönnyítő hang, pl. a m. *rogya* ~ *ragya* nem szláv *rъd'a*, hanem *rd'a* átvétele (NyK. 39: 16, MNy. 6: 444; HORGER: MNy. 28: 37).

- sallang: 1705: *csollong*. Az -o-ra vö. *sallang* (fent). - saroglya: 1735: *soroglyajarul* gr., 1792: *soroglya*, 1809: *sorogjára* gr., 1895: *soráglyához* gr., MTsz.: *sorollya*. - skarlát: 1405 k.: *focorlath*. Az első szótag magánhangzója bontóhangnak csak akkor lenne tartható, ha bebizonyosodna, hogy az európai nyelvek vándorszavainak egyikét (vö.: ang. *scarlet*, ném. *Scharlach*, fr. *écarlate*, ol. *scarlatto* stb.) vettük át, nem pedig a *sokorlát*-féle változatok előzményeül talán szóba jöhető keleti nyelvi alakok (vö.: perzsa *šaqirlāt*, arab *siqillāt*, *siqlāt*, gör. *σιγίλλατος*, k. lat. *textum sigillatum* TESz.) valamelyikét. - sobak l. a *sváb* c. a.! - sorompó: 1571: *sorompo*, 1807: *Soromp*. A középfelnémet kori bajor-osztrák eredetű szó (vö.: kfn. (baj.-osztr.) *schramppaum*, *schrancpaum* MOLLAY: i. m. 503) szóeleji mássalhangzó-torlódását a magyarban oldotta fel az -o- hang. (vö. BEKE: FUF. 24: 262). - sróf: 1662: *sorófos* sz., 1729: *Sorófos* sz., 1875: *soróf* (MTsz.). - superlát: 1395 k.: *foparláh*, *foporlath*, 1405 k.: *foporlah*, *fopőlath*, 1490 k.: *foporla*. - sváb: 1799: *Sováb*, MTsz.: *sóháb*. - sobak ~ sobák: 1832: *sobak*, *sobák* 'sváb' szó valószínűleg a ném. *schwachköpfig* részfordításaként keletkezett *sobak*fejű összetételből vonódott el (TESz. *sváb* c. a.), a szóeleji mássalhangzó-torlódást a magyar nyelv az -o- bontóhanggal oldotta fel.

- szalonka: 1742: *szolonka*, 1838: *Szolánka*. - szalonna: 1249: ? *Zolouna*, *Zolovna* hn., 1256: ? *Zolona* hn., 1300: ? *Zoluna* hn., 1590: *szolonna*, 1838: *Szolánna*, MTsz.: *szoláno*. - számóca: 1808: *Szomoltza*, 1809: *Somoltza*, *Somótza*, MTsz.: *csomóca*. A szó bizonytalan eredetű, ezért az első szótagi mássalhangzó-torlódás esetleges magyar bontóhanggal való feloldását is nehéz megítélni. A szláv szavakkal való összefüggés esetén (vö.: szln. N. *samonica*, szlk. *smoklica*, N. *smolica* TESz.) talán elképzelhető, hogy a szláv *sm-* szókezdetet egy -i- bontóhang oldotta fel, melynek a helyét a hangrendi kiegyenlítődés során az -o-, -a- váltotta fel (vö. TESz.). SULÁN - tévesen - a szlk. N. *smolica*-ból indul ki, s a fejlődést a következőképpen vezeti le: > m. **somolica* > **szomolca* > **szamolca* > *számóca* > *csomóca* (MNy. 43: 175-6). - szapora: 1574: *szoporodic* sz. - szavatol: 1833: *szovatolni*. A *szavatos*, *szavatol* szavak alapja, a *szavat* feltehetően déli szláv eredetű (< vö.: szb.-hv. R. *svod*; vö. még cseh R. *svod*, le. R. *zwód* stb. TESz.). Az első szótagbeli -o- csak akkor lehet bontóhang, ha valóban az említett (déli) szláv szóból származna. - szavatos: 1444: *zowathos*, 1468: *Zowathus*.

- szerda: 1332-5: *Zoradahel* hn. - szolga: 1211: *Zolga* sz. szn., 1559: *zoga*. - szomoga: 1270/1411: *Scomoga*, 1342/1482: *-zomoga* (Keszler: i. m. 23), 1357: *szomuga*, 1479-től: *comoga* (Kniezsa: i. m. 509). A szó a szláv *smuga* alak magyar folytatása (Keszler: i. h., Kniezsa: i. h.), az első szótagi magyar *-o-* nyilvánvalóan bontóhang. - szomogy 'kellemetlen íz; widriger Geschmack': 1767: *szomogy*, *szomogyos* sz. (NySz.), 1879: *szomódos* (MTsz.). A szlávból származó szó (< vö.: szln. *smôd*, *smôj*, cseh *smoud*, szlk. *smud* stb. Kniezsa: i. m. 509) első szótagbeli *-o-* eleme bontóhangként jött létre.

- tanórok: 1337: *Tornuk*, *tormok*, 1343: *Thoronuk*, 1357: *toronok*, 1454: *thorolnok*. A magyar szó közelebbi forrása (< vö.: szláv, ill. szb.-hv. *trávnĭk*, *trávnĭjāk*, szln. *trávník*, cseh *trávník*, szlk. *trávník* stb. TESz.) nem határozható meg, de valószínű, hogy az alakváltozatok az átvett *travnik* alapján keletkeztek többek közt a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása révén. - tarbonca ~ targonca: 1575: *torbontzáckal* gr., 1798: *torgantzájára* gr., 1799: *Torgontza*. Az *-o-* minden bizonnyal bontóhang (l. az *-a-* bontóhang tárgyalásánál 3.1.1.). - toromba: 1463: *Thorombas* sz. szn., 1829: *Torombázok* gr., 1838: *Toromba*. A szó szláv eredetű (< vö.: blg. *mr̂bŏa*, szb.-hv. *trúba*, szln. *tróba*, szlk. *trúba* stb. TESz.), a szókezdő mássalhangzó-torlódást nézetem szerint nyilván magyar *-o-* bontóhanggal oldották fel. - torongy: 1585: *Torongy*, 1824: *torongya*, 1867: *toronty*. A magyarba egy közelebbiről meg nem határozható szláv nyelv *trŏdъ* vagy *trŏd* alakja került (TESz.), a *torongy*-féle alakok első szótagi magánhangzója tehát bontóhangként keletkezett. - tróger: MTsz.: *tológer* (*trágër* c. a.). A bajor-osztrák eredetű szó (< vö.: baj.-osztr. *trager*, ném. T. *tráger*, h. baj.-osztr. *trŏχ^a* TESz.) szókezdő mássalhangzó-torlódását bontóhanggal szüntette meg a magyar nyelv. - trombita: 1430 k.: *torombita*, MTsz.: *dorombita*; 1891: *torombita* (Nyr. 20: 367). Az olasz eredetű szó (< vö.: ol. *trombetta*, É. *trombeta*, *trombĕta* TESz.) egyes alakváltozatokban *-o-* bontóhanggal honosodott meg. - trónus: MTsz.: *torónusos*- sz.

- unoka: 1531: *vonokaiatul* gr.; 1525-31: *vonoka* (NySz.). A *vonoka*-féle alakok szláv előzménye minden bizonnyal *vъn-* szókezdettel hangzó alak lehetett (TESz.), a magyar alakok *von-* ~ *van-* kezdete (*vonoka* ~ *vanaka*) ezek folytatása lehet, bontóhangként tehát aligha szerepeltethetjük.

- zomak: 1395 k.: *zomak*, 1590: *Zomok*. A szláv alakok (< vö.: blg. *cmok*, szb.-hv. *smŭk*, szln. R., N. *smŭk*, cseh *smok*, *zmok* TESz.) szókezdő mássalhangzó-torlódását a magyar bontóhang közbeiktatásával szüntette meg. - zománc: 1518 k.: *zománcza* gr., 1532: *Zomancz*, 1570: *somaltz*, 1582: *fománcz*. A *zománc* vándorszó (< vö.: k. lat. *smaltum*, ang. *smalt*, kfn. *smelz*, ófr. *esmal* stb. TESz.), melynek szóeleji mássalhangzó-torlódását magyar *-o-* bontóhang szüntette meg.

- zsolna 'zöld harkály; Specht': 1759: *Zsolna*; 1792: *zsólna*, 1793: *zsolna*, 1839: *zsólna* (Kniezsa: i. m. 580). A szlávól származó szó (< vö.: szlk. *žlna*, cseh *žluna*, le. *žolna*, ukr. *žolna* Kniezsa: i. h.) szóeleji mássalhangzó-torlódását magyar bontóhang oldotta fel. - zsolozsma: 1234/1356: *Zolusma*, 1409/1457: *-zolosma*, 1456 k.: *folofmaba* gr., *žfolofmakban* gr., 1500 k.: *foloŷmath* gr., 1800: *Zsolosmáját* gr.

3.1.3. Az *-u-* mint szóeleji ejtés-könnnyítő bontóhang:

- barázda: 1585: *burázda*. - barkóca: 1257: *Burcolcha*. - bolha: 1150 k./13-14. sz.: ? *Bulhadu* sz. hn., MTsz.: *buha*. - borostyán¹: 1282: *Burstian* hn., 1327: *Burustyanus*- sz. hn., MTsz.: *burusnyán*.

- dorong: 1791: *durung*, 1832: *durong*. - dorozsba: MTsz.: *duruzsba*. - drusza: MTsz.: *durusza*. Mivel *drusza* szavunk ismeretlen eredetű, az első szótagi *-u-* bontóhang volta nem bizonyítható.

- flóta: MTsz.: *fulóta*. - fruska: 1803: *Furuska*. - früstök: MTsz.: *furustok, furustuk (frustuk, früstök c. a.)*. - frustukol, früstököl: 1879: *furustokol* (MTsz.). - furulya: 1647: *Furolyás sz.*, 1714: *Furullya, Furulyás sz.*, 1750: *furuglya*, 1775: *furuglázni sz.* Vándorszó, mely a magyarba minden valószínűség szerint a románból került (vö. TESz.; ill. BAKOS: i. m. 232). A föltehető rom. *flúier, flúieră* alakok (BAKOS: i. m. 233) arra mutatnak, hogy a magyarban hangátvetéssel *frulje ~ frulya* formák keletkeztek, a szóeleji mássalhangzó-torlódást pedig bontóhang szüntette meg (vö. BAKOS: i. h.).

- gluga: 1787: *guluga* 'csuklya'; 1896: *guliga* 'csuklyás körgallér; szűr, suba; szokmány', 1869: *gulugámat* gr. '? tarisznya' (BAKOS: i. m. 258); 1872-1882: *guluga* 'kámzsa, csuklya', 1888: *guluga* 'ua.' (MTsz.). A román szókezdő mássalhangzó-torlódást (< vö.: rom. *glúgă* 'csuklya; köpönyeg' (BAKOS: i. h.)) a magyar beszélő -u- bontóhanggal oldotta fel. - godolya: 1275: *Gudula*-hn., 1287: *Gudula*, 1360: *-gudulya* hn. A magyarba egy közelebből meg nem határozható szláv nyelv R. **gdulja* < **kǫdulja* szava kerülhetett át (TESz.), s ennek szóeleji mássalhangzó-torlódását bontóhanggal oldottuk fel. - golyóbis: 1605: *guliobis, guliobus*. A latin szóeleji mássalhangzó-torlódást (< vö.: lat. *globus*) a magyar nyelv bontóhanggal oldotta fel. - gonosz: 1211: *Gunuzd sz. szn.* - gulúz: 1887: *gulúz* 'Gobio vulgaris' (< vö.: ószlk. **grúz*, a mai nyelvben *hrúz* 'Gobio gobio' KNEZSA: i. m. 204). Az első szótagi magyar -u- nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang.

- huruba: 1708: *Huruba*, 1717 e./1804: *hurabáját* gr., 1777: *húrúba*, 1784: *hurúba*. Vándorszó, de a magyarba a románból kerülhetett (< vö.: rom. *hrúba* BAKOS: i. m. 260; l. még TESz.), ahol a szókezdő mássalhangzó-torlódást az -u- bontóhang oldotta fel.

- korpa: 1138/1329: *Curpas sz. szn.*; 1263: *Kurpad*, 1274: *Kurpaas* (KESZLER: i. m. 20). - kovász: 1278/18. sz.: ? *Kuaci sz. hn.*, 1333-5: ? *Kuasi sz. hn.*; 1333-1335: *Kuasy, Kuassy* (kérdőjel nélkül idézi KESZLER: i. h.). - krumplic: 1802: *Kurumpli*, 1838: *kurumpli*. - kulcs: 1250/1281: ? *Kulchud sz. hn.*, 1697: *kúlts*, MTsz.: *kujcs*. Az első szótagi -u- eredetére l. 3.1.2. a *kulcs* c. a.! - kulcsár: 1361: *Kulchar szn.*, 1553: *kulcsárok* gr. A kulcsár szó esetleges -u- bontóhangjára l. a 3.1.2., a *kulcs* c. a.! - kulcsol: 1513: *čulčolyac* gr., 1783: *kultsulván sz.* Az első szótag -u-jának mivoltára l. 3.1.2. a *kulcs* c. a.! - kulicska: 1899: *kulicska* (KNEZSA: i. m. 293). A szó a szlk. *klučka* 'ajtókilincs' átvétele (KNEZSA: i. h.), a magyar hangsúlyos szótagbeli -u- ra l. 3.1.2. a *kulcs* c. a.! - kulup: 1894: *kulúp* (KNEZSA: i. h.). A *kulup* a kaj.-hv. *klúp*-, stonyj. *klúpa*-, szln. *klôp*-féle alak átvétele (KNEZSA: i. h.), a magyar első szótagbeli -u- tehát mindenképpen bontóhang. - kuruglya: 1723: *kuruglyák* gr., 18. sz.: *Kurugla*, 1826: *Kurugja*, MTsz.: *duruglya, kurigja, kuriglyám* gr., *kurogla, kurukla*. - kuruzsol: 1655: *kurusoltathatik sz.*, 1668: *kúrúsolt sz.*, 1793: *kúrúsoltak* [= *kúrúsolták*] gr., 1806: *kurózsolt sz.* - kvarc: 1809: *kuvartz*.

- morotva: 1337: *Muruthwa* hn. - morvány: 1816: *Murvány*-. Az -u- ra l. a következő szócikket! - murek: 1516 k.: *mwrk*, 1577 k.: *Murok*, 1585: *Murkos sz.* Szláv eredetű szó. A magyarba egy közelebből meg nem határozható szláv nyelv R. **mǫrky* (gen. **mǫrkъve*) szava kerülhetett át (TESz.). A magyar szó első szótagi magánhangzójának bontóhang volta kérdéses, tudniillik a szláv első szótagi -ǫ-, illetve a sonans *r* (*r*) megítélésének függvénye. A kérdés tárgyalására később (3.6.7.) térünk vissza. - murva: 1641: *murvát* gr., 1792: *Murugy, murugya*, 1832: *Murha*, 1838: *Murgya, Murnya, Murugya*, MTsz.: *murja*. A szó a szlovákból vagy a szlovénból került át (< vö.: szlk. *mrva*, szln. *mřva*, N. *mrve*; de l. még: blg. N. *mǫpva*, szb.-hv. *mřva*, ukr. N. *měpva* TESz.). A m. első szótagi -u- ra l. az előző szócikket!

- olasz: 1181: *Uloz* hn. Az *ulosz* 'olasz' u- eleme bontóhangként keletkezett az egykori β l kapcsolat feloldására (< vö.: szb.-hv. *Vlăsi*).

- parlag: 1238: *purlog*. - plundra: 1764: *pulidert* gr., 1792: *puleder*, 1793: *Puladert* gr. Az idézett alakok -u- eleme minden bizonnyal bontóhang (< vö.: ném. *Pluder*-, R. *plunder, pludern* TESz.). - poroszló: 1150 k./13-14. sz.: ? *Purozlou* hn. - pruszlík, pruszli, pruska, puruc: MTsz.: *puroszlík, puruszlájk*; 1820: *puruszliban* gr., 1883: *puruzlija* gr., 1892: *puruszkájuk* gr., MTsz.: *purucka*; 1840: *purucz*. Bajor-osztrák eredetű szócsalád (< vö.: a

pruszlik-ra baj.-osztr. *prustflek*, ném. T. *prusflek*, a *pruszli*-ra baj.-osztr. R. *brüstl*, ném. T. *pristl*, a *puruc*-ra, ill. a *pruszka* alapszavára vö. baj.-osztr. *brust* TESz.), melynek szókezdő mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv bontóhanggal oldotta fel.

- ragya: 1300 k.: *ruqa*. Az *-u*-ra l. a 3.1.1. *ragya* c. a.! - *ragyiva*²: MTsz.: *rugyva*. Az *-u*-ra l. 3.1.1. *ragyiva* c. a.!

- sallang: 1783: *sullángos* sz. Az *-u*-ra l. 3.1.1. *sallang* c. a.! - suhancár: 1549: *swhanczar*, 1863: *Suhonczár*. Német, közelebbről bajor-osztrák eredetű szó (< vö.: baj.-osztr. *schweizer*, R. *schweinzer* TESz.). Az *-u*- csak abban az esetben tekinthető bontóhangnak, ha a (baj.-osztr. >) m. *šbājintsār*-féle alak továbbfejlődését *šufancár*- ~ *suhancár*-féle formán át képzeljük el. Valószínűbb azonban, hogy - amint erre MOLLAY utalt (i. m. 512) - a „bajor-osztrák szó [*šbājintsār*] ejtése a magyarban szabályosan *suancár*, hiátustöltővel *suhancár* lesz”. - superlát: 1444: *supporlah*, 1490: *Suporlah*, 1538: *Superlah*, 1560 k.: *suporlath*, 1590: *superlatos* sz. - sváb: MTsz.: *subáb*. Az első szótagi m. *-u*- bontóhang volta kérdéses. „A szóeleji (német, bajor-osztrák) *šv*- ~ *šb*- szabályos magyar megfelelője a *šu*- szókezdet” (l. MOLLAY: i. m. 512). Ebben az esetben a szó elején nem bontóhang jelent volna (*šbáb* > *šufáb* > *subáb*), hanem a **sv*- ~ **sβ*- torlódás *v* ~ *β* eleme vokalizálódáson ment volna keresztül.

- szavatos, szavat, szavatol: 1838: *Zuvatos*; 1213/1550: *-zuhada* [!]; 1835: *Szuvatló* sz., 1838: *Zuvatolni* sz., MTsz.: *zuhatol*. Az *-u*- esetleges bontóhang voltára vö. az imént írtakat (*suhancár*, *sváb* c. a.)! - szolgál: 1138/1329: *Sulgadi*. sz. szn., 1197/1480 k.: *Sulga*, 1222: *Zuluga*- hn. - szomoga: 1270: *Scumuga* (KNIEZSA: i. m. 509, KESZLER: i. m. 23).

- turbolya: 1516 k.: *Twrbolya*, 17. sz.: *Turbulya*, 1766: *turbollya*, 1771: *Turbuja*, 1799: *turbólya*, 1801: *Turboja*. Szláv eredetű szó (vö.: szb.-hv. *trbulja*, szln. *trebeljč*, cseh *trébule*, szlk. *trebul'a* stb. TESz.), de nehéz eldönteni, melyik szláv nyelvből vettük át. Az viszont szerintem biztosnak látszik, hogy a magyar első szótagi *-u*- a szláv mássalhangzó-torlódást oldotta fel.

- zomak: 1086/12. sz.: *Scumoku* (KESZLER: i. m. 23); 1130-40/12-13. sz.: *Scumoku* szn., 1338: *Zumak*- hn. (TESz.), 1095: *scumoku* ?, 1338: *Zumak* (KESZLER: i. h.).

- zsolozsma: 1289: *sulusma* (TESz.), 1267/1270: *zulusma*, 1269/1429: *Zulusma* (KESZLER: i. h.).

3.2. Az elől képzett magánhangzók mint bontóhangok

A magas (palatális) magánhangzók éppúgy előfordulnak bontóhangként, mint a mély hangok.

3.2.1. Az -ë-, -e- mint ejtés könnyítő hang:

- barát: MTsz.: *bërat*. - barázda: MTsz.: *berázda*, *bërázdo*, *berázda*, *bërázna*. - belénd(ek): 1395 k.: *belend*, 1470 k.: *belent*-, 1578: *belén*-, 1583-4: *belénd*, 1800: *beléndek*, *belindek*. - beléndes: 1380 k.: *Belend.fch*, 1405 k.: *belendes*, 1416 u./1450 k.: *bčlčndeffegnčc* sz.; 1416 u./1450 k.: *bčlčndezkedčndel* sz. - belezna: 1784: *belezna*, MTsz.: *bělězna*, *berezna*. - berbence: 1422: *Berbenches* sz. szn. 1498: *berbencze*, 1805: *bërbëncze*, MTsz.: *berbenke*, MTsz. (*berbőke* a.): *berbőke*. Mivel a szó vitatott eredetű (< vö.: 1. szerb-horvát vagy szlovén szó; vö.: szb.-hv. *brêntica* szln. *brêntica*; 2. román eredetű, esetleg ukrán közvetítéssel; vö. rom. *berbință*, *berbeniță*), az *-e*- ~ *-ë*- bontóhang volta kérdéses lehet. Az első magyarázat (a szláv eredet) valószínű volta miatt (l. TESz.; ill. BAKOS: i. m. 478) mégis szerepeltetjük az *-e/-ë*- bontóhangok között. - bérc: 1135/1262/1566: *Bercz*, 1214: *bercy*, 1329: *Beerch*. A szó valószínűleg szláv eredetű (< vö.: szb.-hv. Kaj R. *brdec*). A magyarba szonáns *r*-rel hangzó szb.-hv. Kaj *brd'c* kerülhetett át (TESz.), az első szótag *-e*-je tehát bontóhang lehet (vö. KESZLER: i. m. 17). - berce: 1816: *Becze*, *becze*, 1838: *Bercze*. Szláv eredetű szó (< vö.: blg. N. *bȓpue*, *bȓp̑due*, *bȓp̑ue*, szb.-hv. N. *bȓce*, szln. N. *bȓdce*, szlk. *bȓdce*,

N. *brce*, *brdco*, *brco*, *barco* stb. TESz.), az első szótagbeli magyar -e- föltehetően bontóhang, illetve - nézetem szerint - a szláv szonáns *r* feloldása lehet. - berkenye: 1252: *Berekene*-, 1257: *berekne*-, 1259: *berekune*. - borona¹: 1590: *berenác* gr., MTsz.: *beránna*, *bēránnya*, *bērēna*. A szlávból származó *borona*¹ (< vö.: déli szláv vagy szlovák; szlk. *brána*, szb.-hv. *brána*, szln. *brána* stb. TESz.) alak *berena*, *bērēna* alakváltozata talán a 'gerenda, szálfa' jelentésű *berena*-val való keveredés eredményeként jött létre (vö. TESz.). - borona²: 1406: *Berena*, MTsz.: *bērēna*, *berenye*-. - borotva: 1332/1414: ?*Berethua* hn., 1862: *bérétva*, MTsz.: *bereta*. - brindza: 1548: *berence*, 1564, 1662: *berenza*, *berenze* (BAKOS: i. m. 209). Az idézett alakváltozatok a magyarban keletkezettek (< vándorszó; vö.: rom. *brînză*, R., N. *brîndză*, dalmát *brenča*, szb.-hv. N. *brenca* stb. TESz., BAKOS: i. h.) a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával.

- cérna: 1413: *Cheuernas* sz. szn., 1556: *chevorna*; 1899: *cēverná-t* gr. (Nyr. 28: 451). Az idézett alakváltozatok nézetem szerint (de l. még: Nyr. 33: 387) a német szókezdő *cβ*- (*cv*-) sajátos feloldásával (*cβ*-, *cv* > *cēβ*-, *cēv*-) jöhettek létre (ez utóbbira l. még ÚMTsz.: *cēvērna* TESz.) - cövek: 1300: *Chewek* (NySz., id. BÁRCZI is: Ht.² 58), 1405 k.: *cheuek*. Az első szótagi -e- okvetlenül bontóhang (vö. KESZLER: i. m. 18), melyből labializáción keresztül az -ő- (l. *cövek*) is keletkezett (vö. BÁRCZI: i. h.).

- cserép: 1248/1326: *Cherep* hn., 1337: *Cheripes* sz. hn., 1395 k.: *cherep*. Mivel *cserép* szavunk a déli szlávól származik (vö.: szb.-hv. *crēp*, *crījep*, Kaj. *črep*, szln. *črēp* stb.), az első szótag -e- eleme csakis magyar bontóhang lehet (vö. KESZLER: i. h.). - cseresznye: 1256: *Cheresna*-, 1257: *cheresne*-, 1395 k.: *cherešnyě*. Az első szótagi bontóhangra vö. FLUDOROVITS: MNy. 26: 373, KESZLER: i. h. - csorda: 1395 k.: *cherda*, MTsz.: *csērda*. Az első szótagi *ē* ~ *e* bontóhang volta tulajdonképpen nem lehet kérdéses, mivel a magyarba egy szláv nyelv R. *črěda* szava kerülhetett át, s **csērěda* (> *csorda*) fejlődésen mehetett keresztül (vö. TESz., ill. KESZLER: i. h.). - csoroszlya: MTsz.: *csērēslyá*. Az első szótagi -*ē*- ~ -*e*- mindenképpen bontóhang (KESZLER: i. h., TESz.), az idézett alak sem egyedülálló, mivel későbbi forrásokból is idézhető -*ē*- bontóhanggal hangzó további adat (ÚMTsz.: *csērēslyá*, MNy. 3: 238: *Cserjeszlyá*).

- darab: 1598: *derabol* sz.; 1372 u./1448 k.: *Derebleſdarablaſbalol* sz.; 1405 k.: *dereb* (KESZLER: i. h.). A *dereb*-féle alakok első szótagi -e- eleme aligha a szláv palatális alakváltozat (vö. mégis blg. *ðpeð*, f.-szorb. *drjebina*, *drjebenc* TESz.) mássalhangzó-torlódásának feloldásával jött létre, hanem sokkal inkább a *dirib-darab* ikerszó *dereb-darab* változatából vált önálló alakká (vö. TESz., KESZLER: i. h.). A *derabol*-féle alak -e-je nyilván elhasonulás eredménye. - derék: 1307: *derekas* sz. szn., 1400: *derek*-, 1470: *derakanal* gr., 1524: *der'k*. - dergál 'mángorol; a len fejét leszaggatja a gerebenen': 1873, 1886: *děrgál*. KNIEZSA szerint „nyilván a szlovén *dřgati* átvétele” (i. m. 152), az első szótagi magyar -e- tehát feltehetően bontóhang. - derzál 'darál, szeletel; a len fejét legerebenezi' (< szlovén *dřzati* KNIEZSA: i. m. 152): 1831: *derzál* (KNIEZSA: i. h.), 1893: *děrzál* (MTsz.), 1873: *děrzál* (KNIEZSA: i. h., MTsz.). Az -e- minden bizonnyal a magyarban keletkezett bontóhang. - drága: 1213/1550: *Deraga* szn., 1543: *teraga*, MTsz.: *děrága*, *děrága*; 1891: *děrágo* (Nyr. 20: 367). - drót: MTsz.: *derót*. Az -*ē*- (pl. ÚMTsz.: *děróť*) és az -e- lehet ugyan eredeti bontóhang is, de talán valószínűbb, hogy elhasonulással keletkezett az eredetibb *o*-, *a*-ból (vö. 1795 k.: *dorót*, 1786: *darót* stb.).

- flinta: 1691: *felintát* gr. A szó alapjául szolgáló vándorszavak (vö.: ném. *Flinte* rom. R. *flintă*, szb.-hv. N. *flînta*, cseh N., szlk. N., le. *flinta* stb.) mássalhangzó-torlódásos szókezdetre utalnak, az első szótagi magyar -e- tehát mindenképpen bontóhang. - franc² ~ franca: MTsz. *feránca*. A *franca* szó mindenképpen összefügg a R. *franc*¹ (< lat. *Franci*) szóval, az első szótagi -e- tehát csak bontóhang lehet. - fránya: 1864: *feránya*, MTsz.: *fěránya*. A szó maga ismeretlen eredetű (< vö.: talán a *fránca* eufemisztikus elferdítésével keletkezett), ezért az első szótagi -e- ~ -*ē*- hang csak feltételesen tartható bontóhangnak. - fricska: 1790: *fretskát* gr. A szlovák négyes mássalhangzó-torlódást a magyar úgy oldotta fel, hogy a második és a harmadik szótag közé iktatott egy bontóhangot (< vö.: szlk. *frčka*). - frigy: 1519: *feryget* gr. Az első szótagi -e- mindenképpen bontóhang, mivel az átadó német nyelv alakváltozataiban

(vö.: kfn. *vride*, *vrit*, *vrede*) szókezdő mássalhangzó-torlódásos formákat találunk. - früstök: 1395 k.: *felefstekum*, 1405 k.: *feles tekem*, 1527: *Felesthewkewmeth* gr.

- galagonya: 1499: *Gelyegenye*-, 16. sz. e. f.: *Gelegon'a*, 1541: *ghelegheienek* gr., 1595: *geleginye*, MTsz.: *gelegönye*, *gereginye*. A *gelegeny*-féle formák a szláv R. *glogynja* > m. **gloginya* két irányú hangrendi kiegyenlítődéssel: *galagonya* ~ *gelegeny* - jöttek létre. Természetesen az is elképzelhető, hogy a palatális változat az elhasonulásos *gëlëgonya*-féle alakokból keletkezett (vö. TESz.). - ganéj: 1624: *genét* gr. Az igen szórványosnak tekinthető palatális hangrendű *gené* alakváltozat minden bizonnyal hangrendi kiegyenlítődéssel (*gané* > *gené*), azaz előreható hasonulással jöhetett létre. - garád: MTsz.: *gérád*. - garágya: MTsz.: *geráda*, *gerádgya*. Az idézett alakok minden bizonnyal elhasonulás eredményei. - gelencsér: 1389: *Gherencher* szn., 1588: *gerenchyer*, 1833: *Gelentsér*, MTsz.: *gërëncsér*. Az idézett alakok forrása feltehetőleg egy szb.-hv., szln. R. **gьrньčarь* volt (vö. TESz.), az első szótagi magánhangzó tehát bontóhang (l. BÁRCZI: Ht.² 138). - gelét: 1599: *gelethet* gr. (MOLLAY: i. m. 286), 1690: *gelét*.- geréb¹: 1408: *Gereb* szn., 1560/1665: *Geréb*. - gereben: 1294: ? *Gerebenes* sz. hn., 1405 k.: *gereben*, 1470: *Gerebenyes* szn., 1793: *gerebën*, *gerebëny*. - gereblye: 1395 k.: *gerebl'e*, 1533: *Ghereble*, 1585: *geréblye*, MTsz. *gëráblya*, *gerebgye*. - gerey: 1395 k.: *kerel*, 1405 k.: *gerel*, 1494: *Gerelyes* sz. szn., 1604: *Gerelly*. A 'hajító dárda; lándzsa' jelentésű szavunkat MOLLAY a kfn. *grel* 'Gabel zum Herausstechen der Fische, Spieß, Lanze' szóból származtatja helyesen. Ebben az esetben viszont a magyar első szótagi -e- bontóhangként keletkezett. - gerenda: 1321/1323: ? *Guerenda* hn., 1395 k.: *gerenda*, 1416 u./1466: *gërendat* gr., 1805: *gërënda*. - gerendely: 1363: *Gerendel*- hn., 1482: *Gerendel*, 1590: *gerendölyt* gr., MTsz.: *gërëndal*, *gërëndej*, *gërëndő*, *gërëndü*. - gerezd: 1395 k.: *gerezd*, 1405 k.: *gerizd*, 1635: *gerézd*. - gerezna: 1395 k.: *gerezna*, 1405 k.: *gerozna*, 1570 k.: *geleznath* gr. Az idézett alakok forrása egy közelebből meg nem határozható szláv nyelv R. **кьръно* szava lehetett. A magyar szó első szótagi -ë-, -e- hangja föltehetően bontóhang. - gerlice: 1372 u./1448 k.: *gerliczeket*, 1595: *Gellicze*, MTsz.: *gëlice*, *gëlyice*. Az első szótagban levő -e-re l. az előző szócikket! - gilisza: 1395 k.: *gelufta*, 1520 k.: *ghelizta*, 1595: *Gelezte*. Az eredeti bontóhang feltehetően az -i- lehetett (< vö.: szláv R. *glista*), melyből később -ë-, -e- keletkezett. - gilva: 1673: *gelyvác* gr., 1838: *Gejva*, MTsz.: *gëlva*, *gëlyva*, *gëjva*, *geva*, *géva*. - gléda: 1863: *gelédába* gr. - gorond: 1346: *Gerend* hn., 1792: *gerindre* gr. Az első szótagi -e- hangrendi átcsapás eredményeként keletkezett a feltehető szláv R. **grędъ* alakból, bár amint a TESz. megjegyzi, számolhatunk a blg. R. *grędъ* külön átvételével is. - görbe: 1415: *Gerbe* szn., MTsz.: *gërbe*. A magyarba átkerült déli szláv R. **gьrba* alak -ь- elemének realizációjaként az -u- jelent meg az első szótagban (vö.: m. *gurba*). A *gurba* hangrendi átcsapásával jöttek viszont létre a palatális alakváltozatok (*gürbe*, *görbe*, *gerbe*). - görcs: 1519: *Gerchews* sz. szn. A *görcs* szó forrása 'fájdalmas izomösszehúzódás' jelentésben egy (déli) szláv R. **gьrčь* lehetett, 'korcsképződmény, csomó, bütők a fa testében' értelemben pedig egy talán (déli) szláv R. **gьrčь* alak. Az -e- ~ -ë- tehát a szláv -ь- magyar realizációjaként jelent meg. - görög²: 1395 k.: *gereg...*, 1538: *gerewg-*, 1405 k.: *gereg* (KESZLER: i. m. 19). - grácia: 1313: ? *Gerecia* szn., 1898: *gerácia*, MTsz.: *gërácia*. - grádics: 1835: *gerádics*, 1884: *gérádics*. - gránic: 1860: *geránicz*. - gróf: 1879: *gerófok* gr.

- henyél: 1461: *Henyew*- sz. hn., 1577: *heniélő* sz., 1585: *henyélők* sz. - henyé: 1585: *Henyen* gr. A *henyél* > *henye* szó valószínűleg szlovák eredetű (< vö.: szlk. *hnit'*, ill. l. még cseh *hniti*), a magyar szó első szótagi -e-je tehát mindenképpen bontóhangként jött létre.

- iszkumpia: 1803: *fzékompá*. *fzékompia*. A szóeleji mássalhangzó-torlódást (< vö.: rom. *scumpia*) nyelvünk kétféleképpen oldotta fel: egyrészt előtétanggal (*iszkumpia*), másrészt (-ë-) -é- bontóhanggal (*székompá*, *székompia*).

- kelen: 1887: *kelen*, *keling*, *telény*, 1794: *telen* (KNIEZSA: i. m. 260). A *kelen* 'Scardinius Erithrophthalmus; Squalius dobula; Ballerus' szó szláv eredetű (< vö.: szláv *klěnъ*; ill. szln. *klěn*, ukr. *klyn* KNIEZSA: i. h.), a szláv szókezdő mássalhangzó-torlódást a magyar nyelv bontóhanggal szüntette meg. - kelepce¹: 1560 k.: *kelepche*, 1707: *Kelëpcze* [? ɔ: *Kelepce*], 1723: *kelepcsés* sz. - kenéz: 1150 k./13-14. sz.: ... *kenezy* ... [latin többes sz. alanyeset], 1284:

Keniz hn., 1406: *kenez*, 1436: *Keneez* szn. - kerecsen: 1268: ? *keerchen*, 1282 k.: *Kerechet*, 1320: ? -*kerechen* hn., ? ... *Kerechyn* hn., 1522: *Kereshet* szn., 1651: *kerechen*. - kerecset l. kerecsen a. - kereszt¹: 1075/†1124/†1217: *kerest-* hn., 1416 u./1450 k.: *kézeztet* gr., -*keréztč* gr., 1416 u./1466: *kčrežtn^e* gr., *Kerčžt*, *kčrčžtet* gr. - kereszt²: 1415: *Kerezth-* szn., 1416 u./1466: -*kčrčžt* ..., 1604: *Kerčžtfeg* sz. - keresztel: 1416 u./1466: *kčrčžtellč* gr., *kčrčžtčl*, 1495 e.: meg *kereztoleſbe* sz., MTsz.: *męg-kērésztl.* - keresztény: 1372 u./1448 k.: *kereſt'eneknek* gr., 1492: *kerezgyenseg* sz., 1493 k.: *kerezthyeen*. - keresztül: 1529 e.: *kereztwl*, MTsz.: *Kērésztlő-szalmât*, *keresztü* [keresztül szalma a.]. - keresztül-kasul: 1592: *keresztül* kassul, 1596: *Keresztül* kosul. - kerevet: 1585: *Kereuet*, 1693: *kelevethez* gr. A *kerevet* vándorszó (< vö.: szb.-hv. *krčvet*, alb. *krevât*, oszm. *kerevet* stb.), mely a magyarba több forrásból kerülhetett. A magyar *kerevet* szó első szótagi magánhangzója lehet ugyan bontóhang, de hogy mely adatokban tehetjük fel, az kérdéses. A törökből származó 16-17. századi adatokban bontóhang feltevése szükségtelen, mivel az -e- az átadó nyelvben is meg lehetett (< vö. oszm. *kerevet*). - kernyácsa: 1551: *kernyacha*. A magyar adat első szótagbeli magánhangzója a szláv szonáns *r* magyar realizációjaként (-er-) keletkezett (< vö. szb.-hv. Kaj. R. *krnjača*). - kilincs: 1405 k.: *kelinch*, 1519: *keleenczeth* gr., 1531: *kelenczőzeefe* sz., 1860: *kelléncs*, MTsz.: *kélincs*, *külléncs*. Az első szótagbeli -e-, -ë- bontóhang volta kérdéses, csak akkor jöhet szóba, ha nem a hangutánzó-hangfestő, hanem az ófrancia eredetet fogadjuk el (< vö.: ófr. *clinche*, fr. *clenche*). Ez utóbbi esetben az -e-, -ë- mindenképpen bontóhang lenne (vö. BÁRCZI: MNy. 25: 343, Ht.² 138). - kilinta: 1809: *Kerenta*, 1861: *kelenta*, MTsz.: *kělenta*, *kērēnta*. - király: 1233: *Kerali* sz. hn., 1345: *Kerály-* hn., 1603: *kéral*. - klázli: 1860: *kélázli*, MTsz.: *kelájzli*, *kelázli*, *kělázli*. - krajcár: 1863: *kérájcárja* gr., MTsz.: *kērécár*, *kerejcár*, *keréjcár*. - krecc 'vakolat': 1876: *kerecs* (MTsz., id. KNEIÉZA: i. m. 287). A szerb-horvát szókezdő mássalhangzó-torlódást (< vö.: szb.-hv. *krěč*; l. még blg. *kireč* KNEIÉZA: i. h.) a magyar nyelv -e-, -ë- bontóhanggal oldotta fel. - kredencia: 1548: *kelledencia*. A magyar első szótagi -e- nyilvánvalóan a latin (< vö.: k. lat. *credentia*, h. lat. *credencia*, *credentia*) szókezdő mássalhangzó-torlódást oldotta fel. - kréta: MTsz.: *geléta*, *gēréta*, *keléta*, *keréta*.

- merkác 'sárgarépa': 1583: *merkacz*. A szerb-horvát eredetű szó -e-je - nézetem szerint - minden bizonnyal a szláv alak *r*-jének szonáns jellegével magyarázható. - merkőce: 18. sz.: *Merkőcze*, 1827/1900: *merkicze*. A szó szerb-horvát (Baranyában) és szlovén (Göcsejben) eredetű (< vö.: szb.-hv. N. *mrkvica*, szln. *mřkvica*), a magyar szó első szótagjának -e- eleme a szláv *r* szonáns jellegével magyarázható.

- parapács: 1863: *Perepács*, *Perepáty*. - parázna: 1860: *perázna*, MTsz.: *pērázna*. - parlag: MTsz.: *pērlág*. - pelenka: 1781 e./1786: *Pelinka*, 1790: *pelenkakat* gr., MTsz.: *pēlénke*, *pelenke*. Északi szláv, feltehetően kárpátukrán, esetleg cseh eredetű (< vö.: ukr. *Кárp. пеленка*, cseh *plenka*, *plénka*, *plínka*). A magyar alakváltozatok első szótagi -e-je csak akkor minősülhetne bontóhangnak, ha a szóeleji mássalhangzó-torlódással hangzó cseh alakok átvételét tudnánk bizonyítani. Igen csekély bizonyítéknak legfeljebb azt tekinthetnénk, hogy a cseh alakváltozatokhoz hangtanilag közelebb eső magyar formák (pl. *pelinka*, *pijinká*) a csehekkel való érintkezéshez területileg is közelebb eső nyelvjárásokban (Gömör m.) találhatók (l. MTsz.). - peletér 'a vejsze oldalfalai': 1887: *peletér* (MTsz. id. KNEIÉZA: i. m. 411). A szó szláv eredetű (< vö.: szln. *pletēr*, szb.-hv. *plčter* KNEIÉZA: i. h.), a magyar első szótagi -e- nyilvánvalóan bontóhang. - pellengér: 1519: *pelenger*, 1538: *pelengeer*, 1553 u.: *perlengérig* gr. - pelyva: 1372 u./1448 k.: *pel'ua*, 1532: *peluatul* gr., 1816: *Pějva*, MTsz.: *pějva*, *pělva*, *pělyva*. - penész: 1395 k.: *pelezn*, 1405 k.: *pen'zl*, *peliznes* sz., 1531: *penez*, 1550 k.: *penyz*. - perec¹: 1347: *Perecz* hn., 1395 k.: *perech*. - perel, per¹: 1416 u./1466: *perlčni*, 1470: *perelni* sz., 1792: *perőlsz* gr.; 1316: *peres* sz. szn., 1390: ? *Per* szn., 1395 k.: *per*, 1870: *pēr*. Az első szótagbeli -e- bontóhang volta nem bizonyítható, mivel az egykori szláv megfelelők között (< vö.: óe. szl. *přrěti*, *přrěti se*, szb.-hv. R. *prěti*, *prěti se*, cseh *přiti se* stb.) ugyan nagyrészt mássalhangzó-torlódásos szókezdetet találunk, de azzal is számolhatunk, hogy a szláv első szótagi -b- hang magas realizációjaként egy -i- > -ë- (> -e-) bontóhang jelentkezett. - perem: 1229/1550: *Peremus* sz. szn., 1372 u./1448 k.: *peremet* gr., 1416 u./1450 k.: *pčrčmit* gr.,

1585: *Perém*. - pereszlen: 1291: *Perezlen* hn., 1585: *Perezlen*, 1604: *Pereblénes* sz., MTsz.: *pereclen*. A magyar szó közelebbi szláv forrása bizonytalan, de aligha vonhatjuk kétségbe, hogy a magyar első szótagi -e- bontóhangként keletkezett (< vö.: szláv, pl. szb.-hv. *přšljěn*, szln. N. *preslčn*, cseh *přeslen*, szlk. N. *preslen* stb.). - perjel: 1793: *Perjel*. - perváta: 1585: *Peruata*, 1708: *Perváta*, MTsz.: *pelváta*, *pěrváta*, *pervatu*, *pěrvéta*. - pilis: 1499: *Pelyses* sz. szn. - plága: 1810 k.: *pelágába* gr.; 1897-1901: *pelága* (MTsz.). Az -e- mindenképpen bontóhang (< vö.: lat. *plaga*). A feloldásra zárt -ě-s adatunk is van (l. ÚMTsz.: *pělága* - id. TESz.). - plajbász: 1843/1896: *pelejbászom* gr., MTsz.: *pělajbász*. - pletyka 1840: *peletykát* gr., 1860: *peletika*, MTsz.: *pělětyka*. Az első szótagi -e-, -ě- nyilvánvalóan bontóhang (< vö.: szlk. *pletka*). - plébános: MTsz.: *pělébános*. A latin *plebanus* alakot a nyelv bontóhanggal feloldott formában is használta; az említett adat nem tekinthető egyetlennek (l. még ÚMTsz.: *pelébános*, *pělébános*). - pléh: 1490 k.: -*pele*, 1560 u.: *peleh*, 1660: *peléhekk* gr., MTsz.: *pele*, *pěle*, *pelé*, *pělé*, *pěléh*. Az első szótagbeli -e-, -ě- bontóhang (< vö.: német, kfn. *blēch*, ném. *Blech*, T. *plech*, baj.-osztr. *blech*). - prédikál: 1863: *perédikál*, 1881: *pérédikáló* sz. - prédikáció: 1807: *Perédikátziót* gr.; 1897: *perédikáció* (MTsz.). A latin *praedicare*, *praedicatio* alakokat a magyar a fenti adatokban bontóhanggal vette át. - prém: 1630: ? *perémezett* sz., 1798: *perémjök* gr. - prés: 1560 u.: *Peress*, 1604: *peres*, 1736: *perésűltei* sz., MTsz.: *pelés*. - presbiter: 1886: *pérésmiter*. - presbitérium: 1886: *pérésmitériumába* gr. A latin eredetű szavak (l. lat. *presbyter*, *presbyterium*) szókezdő mássalhangzó-torlódását bontóhanggal oldottuk fel. - prézsmitál: MTsz.: *pěržsmitál*, *perézsmítál*, *perézsmittál*, *periézsmítál*. A szó alapja a *prózsál* (< *prózsa* ~ *prosa* + l igeképző), amely az -m- hang betoldásával bővült. A szóeleji mássalhangzó-torlódást -e- bontóhanggal oldottuk fel. - próbál: MTsz.: *těrobál*.

- saroglya: 1768: *seraglabá* gr., 1825: *sereglje*, 1830: *seréglára*, 1838: *Seráglya*. Az első szótagjukban -e- bontóhangot tartalmazó adatok elhasonulással keletkeztek a korábbi *saráglya* ~ *soráglya*-féléből, a *sereglye*-félék pedig az elhasonulás utáni hangrendi kiegyenlítődés eredményei (vö. TESz.). - selejt: 1758: *Selejtes* sz., 1836: *Selejtez*. - serpenyő: 1395 k.: *serpenýe*, 1416 u./1450 k.: *fejpenobčn* gr., *fejpcnokčt* gr., 1429: *serpenyew*. - slepp: MTsz.: *seléppēs* sz. A német szókezdő mássalhangzó-torlódást (< vö.: ném. *Schlepp*, *Schleppe*) a magyar nyelv -e- bontóhanggal oldotta fel. Az ÚMTsz.-ben -ě-s feloldást is találunk (*sěleppes* TESz.). - sörét: 1760: *selétet* gr., 1763: *serét*, 1784: *Sellétnek* gr., 1805: *sěrét*. - sróf: 1843: *seráf*, MTsz.: *sěřáf*. - strázsa: MTsz.: *sterázsa*; 1848: *isterázszakot* gr., *terázsalni*, 1861: *esterázsa*, MTsz.: *istěrázsa*, *sterázsa*. A szóeleji mássalhangzó-torlódás (< vö.: szláv, valószínűleg déli szláv eredetű: óe. szl. *straža*, szb.-hv. *strāža*, szln. *strāža*, szlk. *stráž*, *stráža*) feloldásának több módja figyelhető meg *strázsa* szavunkban. Az idézett adatokban a hármas torlódás közé, a második mássalhangzó mögé iktatja be a nyelv a bontóhangot (*sterázsa*) független attól, hogy előtét hang is szerepel a szóban (*isterázsa*, *esterázsa*) vagy a hármas torlódás első eleme is kiesik (*terázsal*). - számóca: 1838: *Szemőcze*. Mivel a szó bizonytalan eredetű (talán szláv, vö.: szln. N. *samonica*, szlk. *smoklica*, N. *smolica*), a mássalhangzó-torlódást megszüntető (-i- >) -ě-, -e- bontóhang volta is kérdéses. A *szemőce* alak hangrendi kiegyenlítődés eredménye (TESz.). - szekernye: 1395 k.: *zekernýe*, 1533: *Sekőrníe*. - szekrény: 1416 u./1490 k.: *zekreńie*, 1582: *szekrin*. A szó ófelnémet-latin eredetű (< vö.: hazai lat. *scrinium* MOLLAY: i. m. 516), s a magyar első szótagi -e- nyilván bontóhang. - szelemen: 1135: *Zelemen* szn., 1209: *Zelemen*, 1250: *Scelemen* szn., 1395 k.: *zelomon*, MTsz.: *szelemény*. - szelindek: 1395/1396: *zelednek*, 1560 k.: *Zelendek*, 1651: *szeléndek*, 1691: *Szelindek*. - szemerek: 1251/1281: *Zemeryk*, 1269/1269: *zemereg*, 1270: *Zemerek*. A magyar alakváltozatok első szótagi magánhangzója nyilvánvalóan bontóhang (< vö.: szlk. *smrek*). - szemerke: 1389: *Zemerkes* sz. hn., 1863: *Szémérike*, *szémérke*. - szemét: 1130-40/12-13. sz.: *Semet* szn., 1372 u./1448 k.: *zemetes* sz., 1517: *zemetyt* gr., 1708: *Szemét*, MTsz.: *zemet*. - szepelkedik - szepetel - szepeleg: 1569: *fejpelkegiek*, 1578: *sepelkedhetic* sz., 1621: *Szepélkedem* gr. - 1816: *Szepetelni* sz., 1863: *szépételni* sz. - 1832: *szepeleg*, MTsz.: *szepeleg*. A szócsalád vitatott eredetű (< vö.: alapszavuk: 1. szláv eredetű, l. óe. szl. *spěti*, szb.-hv. R. *spijati*, *spejati*, ma *dňspjeti*, szln. N. *spěti* stb.; 2. hangfestő eredetű), ezért a magyar

alakváltozatok hangsúlyos helyzetbeli -e-, -ë-je csak akkor minősülhetne bontóhangnak, ha a szláv származtatás bizonyulna helytállónak. - szerb: 1516: *Zerb-* hn., 1783: *Serbek* gr. A magyar első szótagbeli -e- feltehetően a szerb-horvát *r* (*r*) magyar realizációja (< vö.: szb.-hv. *Sr̂b*). - szerda: [1177]/1500 k.: *Zereda-* hn., 1231: *Zerida* szn., 1332-5: *Zerada* hn., 1372 u./1448 k.: *zeredara*, MTsz.: *szērēda*. - szeredás: 1836: *szeredás*, MTsz.: *szērēdás*. Az első szótag -ë-/-e-je bontóhang, mivel a *szērēdás* alak a *szērda* - *szērēda* főnév származéka. - szerencse: 1275: ? *Zerenche* hn., 1372 u./1448 k.: *zerenczenek*, 1456 k.: *zerenchatalanfagokath* sz., 1805: *szērēncse*, MTsz.: *szērēncsa*. A magyar alakváltozatok első szótagi magánhangzója nyilvánvalóan bontóhang (< vö.: szb.-hv. Kaj vagy szln. R. **sręča*, kevésbé valószínűen egy blg. R. **sręšća*). - szilva: 1520: *Zelwas* sz. A magyar alakváltozat feltehetőleg *sziliva* > *szēlēva* > *szēlva* fejlődés következményeként jött létre egy feltehető szláv *szilva* alakból (vö.: TESZ., KESZLER: i. m. 22). - szömörce: 1282: *Zemerche*, 1735: *Szemeritze*, 1792: *Szemeritze*. Mivel a szó bizonytalan eredetű, ezért a magyar alakok első szótagjában előforduló -ë-, -e- bontóhang volta is kérdéses. Ha azonban összefügg a *szemerek* és *szemerke* szláv előzményeivel (< vö.: a *szemerek*-re: szlk. *smrek*, cseh *smrk*; a *szemerke*-re: déli szláv, blg. *сmpúка*, szb.-hv. *smrēka*, szln. *smréka*), akkor alighanem -ë-, -e- bontóhangot kell látnunk a magyar alakokban, s ez a lehetőség korántsem zárható ki. - szömörccsög: 1395 k.: *zemerchek*, *zemerchek*, 1838: *Szemörccsök*-. A magyarba került szláv alak **sm̃rčьkь* lehetett, amelynek szóeleji mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv bontóhanggal oldotta fel. (vö. KESZLER: i. m. 23). - szövétnek: 1493 k.: *zewethneketh* gr., 1519: *zeweethnőke* gr., 1538: *zeuítnek*, 1590: *szeuédnek*. Mivel az átvett szláv forma **světъnikъ* lehetett, a magyar nyelv bontóhang közbeiktatásával oldotta fel a szóeleji mássalhangzó-torlódást.

- teher: 1416 u./1450 k.: *těrehnčc* gr., 1527: *terōh*, 1533: *tere*, 1595: *Teréh*, 1731: *teher*. A magyar alakok első szótagi magánhangzója a bajor-osztrák (vö.: baj.-osztr. *trecht* ~ *trächt*; l. még MOLLAY: i. m. 530) szóeleji mássalhangzó-torlódást oldotta fel (< *terex* > *tereh* > *teher*). - terem²: 1225: *Terem*, 1256: *Terem*-, 1263: *Theremy* sz. hn., 1395 k.: *terem*; 1411: *Theremes* sz., szn., 1801/1815: *teremes* sz. Szláv eredetű szó (< vö.: blg. *mpem*, szb.-hv. *tr̃jem*, szlk. *triem*, *terem*, ukr. *mepém* stb.), s bár a szláv alakváltozatok nem mindegyike kezdődik mássalhangzótorlódással, mégis valószínűnek látszik, hogy a torlódás a magyarban oldódott fel, ugyanis átadó nyelvként talán leginkább a bolgár vagy az orosz jöhet szóba, melyekben viszont a mássalhangzó-torlódásos változatok feltevése látszik kézenfekvőnek (l. pl. blg. *mpem*). - tergelye: 1590: *Tergelie*, 1784: *Tergélye*, 1805: *tergélye*. Az első szótag -e- eleme minden bizonnyal bontóhangként keletkezett (< vö.: szb.-hv. *tr̃glja*). - trágya: 1763: *terágya*, MTsz.: *tērágya*. - traktál, trakta: 1863: *terektálni* sz., 1846: *terakta*, MTsz.: *tērēkta*. - trécsel: 1519 k.: *dereczelen* gr., 1520: *terecheselektvl* sz. gr., 1548 k.: *terécselj* gr., 1770: *teretsölve* sz., MTsz.: *dērēcsēl*, *terēcsöl*. Mivel a szó vitatott eredetű (< vö.: 1. Hangutánzó szó; eredetében összefügg a *terefere* ikerszóval; 2. Német eredetű; vö. baj.-osztr. *trätschen*, *trätscheln*, *dreitschen*, ném. Szil. *trätschen*), a magyar alakok első szótagi -ë-, -e-je csak akkor bizonyulna bontóhangnak, ha a német származtatást tekinthetnénk elfogadhatónak. - tréfál, tréfa: 1763: *teréfálni* sz., 1879: *téréfalkodék* sz. gr.; 1763: *teréfa*, 1816: *Téréfa*, MTsz.: *tērēfā*, *tērēfa*. Az első szótag -ë-, -e-je bontóhang (< vö. olasz *truffare*, N. *trufare*, *truffa*, N. *trufa*), az -é- a megfelelő rövid magánhangzóból fejlődött másodlagos elem. - trehány: MTsz.: *trehany*, *trēhany*, *tréhány*, *trēhány*; 1867: *terhány*. A szlovák hármassalhangzó-torlódás (< vö.: szlk. *trhan*) feloldása az idézett adatokban úgy ment végbe, hogy a második és harmadik hang közé ékelődött bontóhang, de van példánk arra is, hogy a bontóhang az első és a második mássalhangzó közé ékelődik (*terhány*). - trombita: 1763: *terombita*.

- varázsol: 1839: *verázsol* (MTsz.), MTsz.: *vērázsol*. Az -ë-, -e- hang nyilvánvalóan bontóhang (< vö.: blg. N. *вpа́жя*, szln. *vražiti*, szlk. *vražiti* stb.). - varkocs: 1845: *vrekocsára* gr., MTsz.: *brēkocs*, *vřēkocs*, *vērēkocs*. A magyar alakváltozatok -ë-, -e-je bontóhang, mely vagy a második-harmadik, vagy az első- második mássalhangzó közé ékelődött. Elképzelhető természetesen az is, hogy az -ë- (> -e-) elhasonulással keletkezett (*varkocs* > *vērēkocs*), de ennek feltevése nem szükségszerű. - vereten: 1265: *wereten*. Az első szótagbeli magyar -e-

minden bizonnyal bontóhang (< vö.: szláv, közelebből szb.-hv.: l. szb.-hv. *vretčno*). - verőce: MTsz.: *děverce*. Az első szótag -ě-je csak bontóhang lehet (< vö. szlk. *dverce*, *dvercia*).

- zsilip: 1264: *Seleb*, 1264/1383: *Seeleeb*, 1379: *zelep-*, 1391/1400: *Zeloph*, 1550 k.: *Zeliph* hn., 1666: *zselyéb*. Az első szótagbeli -e- nyilvánvalóan bontóhang (l. KESZLER: i. h.; TESz.).

3.2.1.1. Népetimológiával keletkezett -ě-, -e- bontóhang:

- poroszló: 1787: *per-osztóra* gr. A szó déli szláv eredetű (< vö.: blg. *npúcmab*, szb.-hv. *prīstāv*, szln. *prīstrv*), a szókezdő mássalhangzó-torlódást a magyar nyelv a tudós népetimológia érvényre juttatásával oldotta fel.

3.2.2. Az -i- mint ejtéskönnnyítő bontóhang

Az -i- a szóeleji kettős mássalhangzó-torlódás feloldásaként:

- barázda: MTsz. (*barázdás* a.): *birizdös* sz. - beléndek: 1694: *bilindnek* gr., 1840: *bilindek*, MTsz.: *bilindök*; 1895: *bilin* (Nyr. 24: 480).

- cérna: 1556: *chivorna*. Az -i- -éppúgy, mint az -ě- (-e-) (l. ott) - mindenképpen bontóhang. - cövek: 1346: ? *Cyuek* szn. Az -i- esetleges bontóhang volta aligha lehetne kérdéses az etimonja alapján (< vö.: baj.-osztr. *zwik*; kfn. *zwic* stb.), az adat kérdőjeles volta miatt azonban legfeljebb feltételesen számolhatunk vele. - cvikipuszi: 1880: *czivikipuszi*. Az első szótagi -i- minden bizonnyal bontóhang (< vö.: baj.-osztr. *zwicke~bussəl*).

- derék: 1553 u.: *dirík*.

- flinta: 1826: *Filinka*, 1838: *Filinta*. - frigy: 1522: *fyregyeth* gr., 1533: *fyrygek* gr., 1763: *firégy*. - friss: 1470: ? *Fyrys* szn., 1748: *firiss*, MTsz.: *firizs*.

- gereblye: MTsz.: *giribje*. - gerenda: MTsz.: *girinda*. - gerendely: MTsz.: *girindely*, *girindöly*. - gerezd: 1695: *girizdes* sz., MTsz.: *girizd*. - gilisza: 1525 k.: *G'l'ztha*, 1644-71/1884: *gilyisza*. - gilva: 1228: *Gihuad* sz. szn., 1405 k.: *gilua*. - golyóbis: 1573: *gilyobis*. - gorond: 1833: *Girind*. - görög: 1156: ? *Gyrki* sz. hn. Az adat megkérdőjelezett volta miatt az első szótagi -i- bontóhang szerepe is kétséges. - grispán: MTsz.: *Kirispán*.

- kenéz: 1237: *Kyniz* hn., 1592: *kinezemul* gr. - kereszt¹: 1248: *kyrist*, 1372 u./1448 k.: *kyreztnek* gr. - kilincs: 1409: ? *kilincs* hn., 1590: *kilincz*, 1634: *kilénczes* sz., 1708: *Kilints*, 1832: *Gilints*, 1861: *bilincs*. (Az -i- esetleges bontóhang voltára l. a 3.2.1.1.) - király: 1213/1550: *Kiral* hn., 1287/1328: *Kyrallyfia*, 1559: *kirallia* gr. - klistély: 1795 k.: *Kiristély*... - korozsma: MTsz.: *kilozsma*. - kristály: 1863: *kiristáj*. - kullancs: 1599: ? *killincz*. Az adat és a származtatás bizonytalansága miatt (< vö. talán szláv: szln. *klñšč*, N. *klěšč*, cseh *klišť*, szlk. *klišť* stb.) az első szótagi -i- bontóhang volta is kérdéses.

- pellengér: 1789: *Pillingérre* gr., 18. sz.: *pilingérre* gr., 1809: *Pilengér*. - penész: 1790: *pilisznayedett* sz., 1816: *Piliszye*, 1835: *Pilisz*, 1855-60: *piriszye*. Az első szótag magánhangzója mindenképpen bontóhang (< vö.: szláv, pl. blg. *nlécen*, szb.-hv. *plījesan*, *plīsan*, szln. *plēsen*, szlk. *pleseň* stb.). - perjel: 1556 e./1574: *piriel*, 1575: *Piryal*. Akár német, akár latin eredetűnek tartjuk is (vö. MOLLAY: i. m. 439), az -i- feltétlenül bontóhangnak minősül. - perváta: 1816: *Pirvata*. A szó latin eredetű. Az első szótag -i-je mindenképpen bontóhang lehet (vö. lat. *privata* > m. R. **privata* ~ **pirivata* > *pervata* ~ *perváta* TESz.). - pilinga: 1792: *Pilinga*, 1838: *Pilingya*, *Pilonga*. Az első szótagbeli -i- bontóhang volta a szó ismeretlen eredete miatt teljesen bizonytalan, bár az alakváltozatok közül a *plenge* típusúak (vö. 1818: *plengéjéből* gr., ÚMTsz.: *plēngē*) látszanak elsődlegesnek. - pilis: 1405 k.: *piles*, 1517: *pilyše* gr., 1551: *pilést* gr. - piricsk: 1577-80: *pirichket* gr., 1616: *piricsikokra* gr., 1808: *Pirits*. Az első szótag -i-je nézetem szerint mindenképpen bontóhang (< vö. szláv, közelebből szlovén vagy szerb-horvát eredetű: szln. N. *prīčka*, szb.-hv. Kaj *prīčka*). - pisztráng: 1261: *Pistrungus* sz. hn., 1271: *Pistrunk* hn., 1395 k.: *piftrang*. MELICH szerint (MNY. 6: 444) nem egy szláv *psztrag*-ot, hanem egy **psztrag* formát vettünk át, amelyből magyar ejtéskönnnyítő

hang beiktatásával jött létre a mai alak (*pisztrang* > *pisztráng*). KNEZSA (i. m. 424) és a TESz. alapján nyilvánvaló, hogy a kiinduló alak *pъstroгъ* lehetett, a 10. századi átvett alak -b- elemét a magyarban -i- realizálta. - pléh: 1855-60: *pilikalán*. - pribék: 1618: *Piribeki* gr.; 1872, 1873: *piribék* (MTsz.). - pricecs: 1838: *pirics*; 1894: *pirics* (MTsz.). - prikulics: MTsz.: *pirikulics*. - primás²: 1872: *pirímás*.

- ragya: MTsz.: *rigyás* sz. Az -i- esetleges bontóhang voltára vö. az -a- bontóhang alatt (*ragya*) írtakat (3.1.1.). Az első szótagi -i- - nézetem szerint - nem elsődleges bontóhang, mivel föltehetően elhasonulással keletkezett a *ragya* (*rogya*) alakból (vö. *rongy* > *ringyó*, *hornyó* > N. *hirnyó* 'hernyó' MNyT. 162).

- salap: 1834: *Silapos*- sz. Az első szótagi -i- - véleményem szerint - mindenképpen bontóhang (< vö. középfelnémet kori bajor-osztrák eredetű; l. kfn. (baj.-osztr.) *slapp* MOLLAY: i. m. 490). - silapsi: 1838: *Silapsi*. A szó a *salap* fn. származéka (-si képzőbokkal), az -i- tehát bontóhang. - silinga: 1873: *silinga*, MTsz.: *sillinga*. Az első szótagbeli -i- magyar bontóhang (< vö.: **sivinga* ~ *silinga* < ? baj.-osztr. *schwinga*).

- számóca: 1604: *Szimolcza*, 1808: *Szimóltza*, 1838: *Szimócza*, MTsz.: *cimóca*. Az -i- föltehetően eredeti bontóhang (erre l. az -a- alatt írtakat). - szelindek: 1621: *szilindek*, 1805: *szilindék*, 1891: *szilindök*. - szemerek: 1251-1281: *Zimirik*-. Az első szótag -i- eleme - nézetem szerint (vö. KESZLER: i. m. 22) is - bontóhang. - szerb: 1405: *Szirb* ... hn. A szó szerb-horvát eredetű (< vö.: szb.-hv. *Sřb*, *Sřbin*), a magyar megfelelőiben levő -e- és -i- szerintem a szláv *r* (*r*) magyar realizációja (l. az -e- alatt is). - szerda: 1237-40: *Zyrida* szn., 1332-5: *Zirada*-. - szikla: 1490 k.: *zycla*, 1513: *zykra*, 1788: *-tzikla*. Az első szótag -i-je - nézetem szerint - bizonyára bontóhang, s a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásaként jött létre (< vö.: blg. *ckalá*, szln. *skála*, szlk. *skala* stb.). A magyar szó közvetlen forrása bizonytalan (l. TESz.), de a *király* szó fejlődéséhez hasonló szóeleji mássalhangzó-torlódásbeli feloldást bizonyára ebben a szóban is fel lehet tennünk (szláv *skala* ; m. **szikala* ~ *szikla* > *szikra*). - szikra: 1395 k.: *zikra*, 1816: *Tzikra*; 1508: *zikrazo* sz. A magyar alakokbeli -i- csak akkor tekinthető bontóhangnak, ha egy szláv *skra* formát fogadnánk el átvett eredeti alakként, s a *szikra* alakváltozat a mássalhangzó-torlódás feloldásaként jött volna létre (l. TESz.). - szilva: 1192/1374/1425: *Sciluas* sz. hn., 1234: *Scilovas* sz. hn., *Sciloas* sz. hn., 1334: *-zylwa*-. - szirony²: 1708: *Szirnyos* sz., 1802: *szironnya*, 1807: *szirony*. A szó vitatott eredete miatt (< vö.: 1. ősi örökség az uráli korból; vö.: zürj. V. *ťsareg*, *ťsars*, sham. jur. *širp*, jen. *sira* stb.; 2. szláv, közelebből talán lengyel eredetű; vö.: le. *šron*, *szron*, *šron*, szln. *srén* stb.) a magyarban található első szótagi -i- bontóhang volta bizonytalan, s csak az imént említett szláv származtatás esetén jöhetne szóba. - szövetnek: 1696: *szivetnek*.

- trécsel: 1792: *tiritsel*, 1807: *tirétselni* sz. Mivel a szó vitatott eredetű (< vö. 1. hangutánzó szó; vö. *terefere*; 2. német eredetű, vö. baj.-osztr. *trätschen*, *trätscheln* stb.), a magyar alakok első szótagi -e-, -i- eleme csak akkor minősülhetne bontóhangnak, ha a német eredetet tudnánk igazolni. MOLLAY viszont (i. m. 543) nem tartja német eredetűnek *trécsel* szavunkat.

- varádics: 1728: *viradics*, 1816: *virádits*.

- ziliz: 1790 k.: *Ziliz*, 1815 k.: *Ziliz*.

- zsikora 'töporlyú' (KNEZSA: i. m. 576-7): 1833-36: *sikora*, 1838: *zsikora*, 1879: *zsikorát* gr. (MTsz., KNEZSA: i. m. 576). A magyar alakváltozatok -i- eleme föltehetően bontóhang (< vö.: szláv, valószínűleg ukrán, pl. kárp. ukr. *škvarka*, ukr. *škvárok*, szlk. *škvarka*, *škvarek* stb. KNEZSA: i. h.). - zsilip: 1506: *sylyb*-, 1553: *sylep* ..., *sylypeth* gr., 1566: *-zsilib*, 1627: *siliepie* gr., 1792: *zsilip*, MTsz.: *zsirip*. - zsinór: 1538: *f'nor*, 1558: *zsinórt* gr., 1590: *sinórral* gr. - 1607: *zsinoros* sz., MTsz.: *zsinar*. A német szókezdő mássalhangzó-torlódást (< vö.: kfn. *snūr*, szász Sz. *šnūr* stb. MOLLAY: i. m. 572) a magyar nyelv bontóhanggal oldotta fel (l. BÁRCZI: Ht.² 138; MNyT. 135). MOLLAY viszont az előtérhangként szereplő *i*- és a szókezdő *s*-összekapcsolása során létrejött *is*- szótag (l. *isnór*) elemeinek felcserélésével magyarázza a *zsinór*-féle formák keletkezését (kfn. *šnūr* ~ m. **isnuur* > *isnour* > *isnór* > *sinór* > *zsinór* i. m.

572). Az *is-* ~ *si-* hangcserét „a német eredetű *sing* szóból hasadással már alakuló *sineg* > *zsineg* hangrendje is befolyásolhatta” feltevése szükségtelen, hiszen a bontóhanggal való feloldás teljesen kézenfekvő.

Az *-i-* a szóeleji *h á r m a s* (négyes) *m á s s a l h a n g z ó - t o r l ó d á s* feloldó hangjaként:

- fricska: 1787: *Fritska*. A szlovák nyelv hármassalhangzó-torlódását (< vö.: szlk. *frčka*) a magyar nyelv *-e-*, *-i-* bontóhanggal oldotta fel, azaz a szláv szonáns *r* magyar realizációjává a *-re-*, *-ri-* megfelelés vált.

- strimfli: 1788: *Tirimflis* sz., 1882: *Istirinfli*, MTsz.: *istirimfli*, *istirimfli*, *stirimfli*. A szóeleji hármassalhangzó-torlódást (< vö.: h. baj.-osztr. *štrimpfl*, ném. R. *strümpfel*, *strimpfli*) a magyar nyelv különbözőképpen oldotta fel. Ezek egyik módja az volt, hogy a második és harmadik mássalhangzó közé ékelődött bontóhang.

3.2.3. Az inetimologikus *-ö-* mint ejtés könnyítő bontóhang:

- beléndek: 1647: *bőlénd* ..., 1838: *Böling*, 1857: *bölöndök*, 1862: *böling*. - böröc: 1834: *böröcz*. A magyarba *boroc* alakot: *-o-* bontóhanggal várnánk (< vö.: baj.-osztr. *brotz*), az *-ö-* a szó hangteste magyarításának lehet következménye. - bürü: 1673: *börüc* gr. A szó déli szláv eredetű (< vö.: blg. N. *бръв*, szb.-hv. *břv*, szln. *břv*). Az *-ö-* mindenképpen bontóhangként keletkezett egy föltehető déli szláv nyelv R. *brъvъ*, *brъvъ* átvétele során.

- cövek: 14. sz.: *Ceuuek*; 1560 k.: *chowek* (Ht.² 58, MNyT. 157). Az *-ö-* bontóhang nem elsődleges, hanem az *ě* labializálódása útján jött létre (i. h.). Korábban HORGER nem labializációt említ, hanem azt mondja, hogy palatális hangrendű szavakban - a mély hangrendűektől (pl. *čban* > *csobán*, *smalz* > *szomálc* > *zománc*) eltérően -, ha a jövevéyszó szóeleji mássalhangzó-torlódásában a 2. hang labiális, akkor nem *-o-*, hanem *-ö-* szokott fejlődni: *cövek*, *sömég* stb. (MNy. 24: 120). A két magyarázat (BÁRCZI: Ht.² 58, illetve HORGER: i. h.) természetesen nem áll ellentétben egymással, mert a labializáció oka az idézett adatokban a környező labiális mássalhangzók (pl. *β*, *m*) hasonító (labializáló) hatása.

- cseresznye: 16. sz.: *chorofn`e* ...

- derék: MTsz.: *dörék*. - dorong: 1861: *döröng*.

- früstök: 1554: *Fölös tökömbe* gr., 1560: *föröstökömet* gr., 1794: *fölöstökön* gr., 1799: *fölöstök*.

- garabonciás: 1560 k.: *görbönches*. Bizonytalan eredetű szó (< vö. mégis: ol. R. *gramanzia* + *-s* képző), ezért az első szótagi magánhangzó bontóhang volta mind a mély-, mind a magas hangrendű változatokban (*garabonciás*, *garaboncia*, illetve *görbönces*, *gereben^{ts}ę*, *gereboncijás*) kérdéses. - gelencsér: 1790/1912: *Göröntfér*, 1808: *Gölöntsér*. Az *(-ě- >)* *-ö-* esetleges bontóhang voltára l. *-e-* alattiakat! - gereben: 1863: *göröbenbe* gr. - gerendely: 1808: *Göröndő*, 1838: *Göröndü*, 1846/1899: *göröndöly*, MTsz.: *göröndöm* gr., *göröngyő*. - gerezd: 1585: *Görözd*, 1875: *görözdögi* sz.; 1585: *Görözdős*. - gerlice: 1416 u./1466: *gorlicet* gr., 1846: *gorice*, MTsz.: *gorlice*; 1848: *gorle*. Az *(-i- ~ -ě- >)* *-ö-* esetleges bontóhang voltára l. az *-ě- ~ -e-* alattiakat! - gorond: MTsz.: *görönd*. - gölödény: 1684: *kölödörrel* gr., 1708: *Kölödör*, 1767: *Kölödörök*, 1784: *gölödör*, 1795 k.: *gölöndör*, *Kölöndör*, 1838: *Gölödény*. Noha a szó hangalaki fejlődésének részletei nincsenek tisztázva (< vö.: felsőnémet *knödel*, ném. *knödel*, baj.-osztr. *knédli*), az *-ö-* bontóhang volta nézetem szerint aligha vonható kétségbe, mivel a német szóeleji mássalhangzó-torlódást a magyar nyelv oldotta fel. - görbe: 1372 u./1448 k.: *gewrbekett* gr., 1595: *Geürbč*, MTsz.: *görge*. Az *-ö-* esetleges bontóhang voltára vö. az *-ě- ~ -e-* alatt írtakkal (3.2.1.1.)! - görös: 1478: *Gevrch* szn., 1533: *Göröz*; 1560 k.: *Georchieus* sz., 1818: *görtsölködések* sz. Az *-ö-* esetleges bontóhang voltára l. az *-ě- ~ -e-*

alattiakat (3.2.1.1.). HORGER inetimologikus magánhangzót lát az -ö-ben (< vö.: szláv *grč* > m. görcs MNy. 28: 37). - görög²: 1416 u./1450 k.: *gorog* ..., 1500 k.: *Gewreg*-, 1510: *gewrek*-, 1604: *Görögösködöm* sz.; 1774: *Görögség* sz.

- hörcsög: 1520: *-hewrchewkews* sz. hn., 1533: *Hörzczuk*, 1577: *hörchiek*, 1784: *hörtsög*, MTsz.: *hörcsik*, A magyarba egy szb.-hv., szln. vagy szlk. R. *chwrčbk* kerülhetett át (TESz.), melynek -b- eleme az átvétel korában nem volt ejtett hang, a magyar első szótagi -ö- (-ü-, -e-) tehát szervetlen hang

- kereszt¹: 1495 k.: *kprøzt*-, 1533: *Kőrezt* - kereszt²: 1533: *Körötseg* [o: *Köröztseg*] sz. - keresztel: 1585: *Köröstölés* sz. - keresztény: 1532: *köröztinnek* gr., *köröztien*, *köröztenők* gr., 1590: *Körösztieny*. - keresztül: 1585: *Körösztwl*, MTsz.: *körösztü*-. - kilincs: 1860: *kölléncs*. Az -ö- esetleges bontóhang voltára vö. az -e- alatt írtakkal (3.2.1.1.)! - kölönc: 1783: *kölöntzök* gr., Az első szótagi -ö- nem elsődleges bontóhang, mivel a *kölönc* alak a *kolonc* (< vö.: ném. *Klotz*, úfn. *klonz*) hangrendi átcsapással keletkezett változata. - körpöly: 1833: *Körpölű*, *Körpöly*, 1839: *Körpő*, *körpölyű*, MTsz.: *körfő*. Az első szótagi -ö- (< -ë-) bontóhangként keletkezett (< vö.: szerb-horvát N. *kipele*, szln. N. *krpělj*, *krpéli*). - köröplye 'hótalp (vékony kosárkára kötött ritkás fonadék)': 1893: *köröplye* (MTsz.). Az első szótagi magánhangzó - nézetem szerint - feltehetően a szláv szonáns *r* magyar realizációja: -ör-formában. - pecér: 1585: *-pöszkeredni* sz., 1882: *pöczérrel* gr. Az -ö- bontóhang ugyan, de úgynevezett másodlagos bontóhang. Az eredeti magyar alak **piszár* lehetett (< vö.: szláv *psarъ*), amelyből az -i- nyíltabbá válásával (-ë-) és labializálódásával (-ë- > -ö-) jött létre az -ö- bontóhang. - pellengér: 1561: *pölöngér*. Az -ö- ugyancsak másodlagos bontóhang, mely -ë- > -ö- labializálódással jöhetett létre. - perem: 1590: *Pörem*. Az -ö- nyilván másodlagos bontóhang, mely az eredetibb -e-ből keletkezett. Olykor ugyanis nyílt -e- > -ö- labializációval is találkozhatunk (l. *ömel* 'emel' MNyT. 158; nyj. *hentes* > *höntös* ÜMTsz. - idézi a TESz.). - pereszlen: 1774: *pöröszlenes* sz., MTsz.: *pöröszle*. - pléh: MTsz.: *pöle*, *pölé*, *pöléh*. - porosz: 1750: *Pöröfz*. A *pörösz* alak meglehetősen meglepő alakváltozat, de hangrendi átcsapás - amint a TESz. is említi - minden bizonnyal végbe mehetett benne. - prés: 1587: *Peoreos*, MTsz.: *pörös*.

- sörét: 1712: *sörét*, 19. sz.: *sörét*, MTsz.: *sölét*. - svéd: 1799: *Sövéd*. A *sövéd* alak SÁNDOR ISTVÁN tudatos alakítása (TESz.), amely nem jutott el az élő nyelvi használatig.

- szekernye: 1453: *Zewkewrnyes* sz. szn., *Zewkern'es* sz. szn.- szekrény: 1587: *zökren*, *zeökrin*, 1597: *szw̄krenj*, 1626-7: *szőkrény* - szelindek: 1863: *szöléndök*. - szemerke: 1578: *szőmörkénec* gr. - szemét: 1566: *szőmetet* gr., 1585: *szőmét*. - szömörce: 1783: *szömörtze*. - szömöröcsög: 1549: *zomorcok*, 1793: *Szömörtsők*, 1806: *szömöltsök*. - szövétnek: 1372 u./1448 k.: *zewuednekednek* gr., 1416 u./ 1450 k.: *Zpuetnčkekc̣t* gr., *zpuetnčknčc* gr., 1495 e.: *zpuetnøke* gr.

- trécsel: MTsz.: *törécsöjjünk* gr. - tréfa: MTsz.: *törifa*.

- zömök: 1767: *Zömök*, 1794: *zömők*, 1799: *zömökök* gr., 1898: *Tzömök*, 1838: *Zsömök*. A *zömök* első szótagi -ö-je másodlagos bontóhang, amely a *zomak* (< szláv: blg. *cmok*, szb.-hv. *smūk*, szln. R., N. *smñk*, cseh *smok*, *zmok*, or. R. *cmok*) hangrendi átcsapása révén keletkezett.

3.2.3.1. N é p e t i m o l ó g i a útján keletkezett -ö- bontóhang:

- poroszló: 1861/1917: *pörosztó*.

3.2.4. Az -ü- mint e j t é s k ö n n y í t ő bontóhang:

- bürü: 1750: *bürű*, 1787: *Bürű*, 1808: *Bürű*.

- cövek: 1429: *Cwuek* szn. [az olvasat talán lehet -ö- is], 1779 u.: *tzüvek*, MTsz.: *cüjek*; 1877: *cüvök*, 1893: *cüvek* (MTsz.).

- dorong: 1833: *Düring*. - früstök: MTsz.: *fürüstök*.

- kereszt¹: 1272: *kuruzt*.

- szemerek: 1231: *sumurk-*. - szömörösög: 1198: *fumurcuc* szn., 1550: *Szümörcekel* gr., *Szümörcekel* gr. - szövétnek: 1750: *szüvétnek*. Az -ü- minden bizonnyal bontóhang. Az ilyen hangtani helyzetben való szokatlansága miatt azonban talán az is elképzelhető, hogy a fejlődés útja más lehetett (esetleg: szláv **světnikъ* > m. **szüetnik* >> *szüvétnek*).

3.3. A hangsúlyos helyzetben előforduló bontóhangok keletkezéséről.

A szókezdő mássalhangzó-torlódás bontóhangjainak vizsgálata azt mutatja, hogy a magyarban bármelyik rövid magánhangzó előfordulhat ebben a szerepben. Ha olykor kivételesen mégis hosszú magánhangzót találunk, az másodlagos nyúlás eredménye (pl. haricska: 1700/1842: *Háriskának* gr.; maláta: MTsz.: *málátá*; *márna*; szalma: MTsz.: *szálma*; trágyáz: 1619: *tárágyaz*; varádics: 1789: *várádits*; varázs: 1808: *várázs*; sváb: MTsz.: *sóháb*; huruba: 1777: *húrúba*; cérna: iszkumpia: 1803: *székompá*; presbiter: 1886: *pérésmiter*; tréfa: 1816: *Téréfa*). Az -a- bontóhang 174 szóban fordul elő, ebből bizonytalannak mindössze 18 eset tartható. Hangsúlyos helyzetben, de szóeleji hármassalhangzó-torlódás feloldásaként csupán kétszer fordul elő az -a- (*strázsa*, *zarándok*). Az -o- 133 szócikkben található meg, ebből 17 minősíthető bizonytalannak. Az -u- bontóhangra jóval kevesebb adat idézhető, mint az előző két hangra. Csupán 51 szóban találunk -u- bontóhangot, melyből 2 teljesen, 14 valószínűen tartható bizonytalannak. Úgy látszik tehát, hogy a felső nyelvválás felé haladva csökken a bontóhangok száma.

Azoknak a szavaknak a száma, amelyekben mindhárom bontóhang (-u- ~ -o- ~ -a-) előfordul: 11, az -a- ~ -o- viszont már jóval gyakoribb: 42 szóban található meg, az -u- ~ -o- 19-ben, az -a- ~ -u- pedig csak 2 adatban.

Az imént tárgyalt hangok az alábbi mássalhangzó-torlódások között szerepelnek bontóhangként:

A mély magánhangzók mint szóeleji bontóhangok

A mássalhangzó-torlódások típusai		-a-	-o-	-u-
1.	bl	+	+	+
2.	br	+	+	+
3.	csb	-	+	-
4.	csl	-	+	-
5.	csr	+	+	-
6.	dr	+	+	+
7.	fl	+	+	+
8.	fr	+	-	+
9.	gd	-	+	+
10.	gl	+	+	+
11.	gn	+	+	+
12.	gr	+	+	-
13.	hr	+	+	+
14.	kl	+	+	+
15.	kn	+	-	-
16.	kr	+	+	+
17.	kv	-	+	+
18.	ml	+	+	-
19.	mr	+	+	+
20.	pl	+	+	+
21.	pr	+	+	+

22.	psz	+	+	-
23.	rgy	+	+	+
24.	sh	-	-	? +
25.	sk	-	+	-
26.	sl	+	+	+
27.	sp	-	+	+
28.	sr	+	+	-
29.	sv	-	+	? +
30.	szl	+	+	+
31.	szm	+	+	+
32.	szp	+	+	-
33.	szr	+	+	-
34.	szv	+	+	+
35.	tr	+	+	+
36.	vl	+	+	-
37.	vn	+	+	-
38.	vr	+	-	-
39.	zl	+	-	-
40.	zm	+	+	+
41.	zsl	-	+	+
Összesen:		32	36	24 + ?2

Az *-a-* tehát 32, az *-o-* 36, az *-u-* pedig 24 + ? 2 mássalhangzótorlódás-típust old fel.

A bontóhangok leggyakrabban az alábbi mássalhangzó-torlódásokat oldják fel:

<i>-a-</i>		<i>-o-</i>		<i>-u-</i>	
pl	17	pr	21	pr	6
kl	16	kr	13	fr, kl, kr, mr	4
kr	15	br	12	br, dr, szv	3
pr	14	kl	11		
gr, tr	13	tr	7		
br	11	dr	6		
dr	9				
sl	8				

Érdekes megfigyelni továbbá, hogy a bontóhangok közül az *-a-* a leggyakoribb: 174 esetben fordul elő, ezt követi némileg lemaradva az *-o-* 133 adattal, az *-u-* viszonylag ritka, csupán 51 + ? 2 adat idézhető rá. A következő táblázat jól szemlélteti az imént mondottakat:

A mássalhangzó-torlódások típusai		Bontóhangok			Gyakoriság
		<i>-a-</i>	<i>-o-</i>	<i>-u-</i>	
1.	pr	14	21	6	41
2.	kr	15	13	4	32
3.	kl	16	11	4	31
4.	br	11	12	3	26
5.	pl	17	5	1	23
6.	tr	13	7	1	21
7.	dr	9	6	3	18
8.	gr	13	5	-	18
9.	mz	3	4	4	11

10.	sl	8	1	1	10
11.	szl	5	3	1	9
12.	fr	4	-	4	8
13.	szv	3	2	3	8
14.	fl	4	2	1	7
15.	gl	3	2	2	7
16.	sr	4	3	-	7
17.	csr	3	3	-	6
18.	hr	3	2	1	6
19.	ml	4	2	-	6
20.	szm	2	3	1	6
21.	bl	1	3	1	5
22.	kv	-	3	2	5
23.	rgy	2	1	2	5
24.	szp	4	1	-	5
25.	gn	1	2	1	4
26.	vl	1	2	1	4
27.	vr	4	-	-	4
28.	zm	1	2	1	4
29.	sv	-	2	? 1	2 + ? 1
30.	szr	2	1	-	3
31.	zsl	-	2	1	3
32.	gd	-	1	1	2
33.	psz	1	1	-	2
34.	sp	-	1	1	2
35.	vn	1	1	-	2
36.	csb	-	1	-	1
37.	csl	-	1	-	1
38.	kn	1	-	-	1
39.	sk	-	1	-	1
40.	zl	1	-	-	1
41.	sh	-	-	? 1	? 1
Összesen		174	133	51 + ?2	358 + ? 2

A *bl*, *br*, *dr*, *fl*, *gl*, *gn*, *hr*, *kl*, *kr*, *mr*, *pl*, *pr*, *rgy*, *sl*, *sv* (?), *szl*, *szm*, *szv*, *tr*, *vl* és a *zm* mássalhangzó-torlódás feloldásában mindhárom mély magánhangzó (*a*, *o*, *u*) részt vesz, a *csr*, *gr*, *ml*, *psz*, *sr*, *szp*, *vl*, *vn* feloldásában az *a* és az *o*, a *gd*, *kv*, *sp*, *sv* (?), *zsl* torlódásban az *o* és az *u*, a *kn*, *vr*, *zl* feloldásában az *a*, a *csb*, *csl*, *sk* kapcsolatban pedig az *o*, egyetlen igen kérdéses adatban: az *sb* kapcsolatban az *-u*-t találjuk; az *a ~ u* csak *fr* torlódás feloldásaként fordul elő. Azaz az *a ~ o ~ u* bontóhang 20, az *a ~ o* 8, az *o ~ u* 5, az *a ~ u* 1 hangkapcsolat feloldásában vesz részt. Kizárólag az *a* 3, az *o* szintén 3, az *u* pedig csupán 1 (? *sh*) adatban fordul elő bontóhangként.

A magas magánhangzók közül bontóhangként az *ë/e*, *i*, *ö* és az *ü* hang szerepel (l. a következő táblázatot!):

A mássalhangzó- torlódások típusai		Bontóhangok				Gyakoriság
		-ë-, -e-	-i-	-ö-	-ü-	
1.	gr	18	6 + ? 1	7 + ? 1	-	31 + ? 2
2.	pr	18	7	5	-	30
3.	kr	14	5	6	1	26
4.	pl (ply)	10	4	2	-	16
5.	br	9 + ? 1	1	2	1	13 + ? 1
6.	szm	5	2	4	2	13
7.	tr	9 + ? 1	1	2	-	12 + ? 2
8.	dr	7	1	2	1	11
9.	gl	6	3	2	-	11
10.	kl	5 + ? 1	? 2	1	-	6 + ? 3
13.	bl	3	1	1	-	5
14.	cv	2	1 + ? 1	1	1	5 + ? 1
15.	csr	4	-	1	-	5
16.	fr	2 + ? 1	2	1	-	5 + ? 1
17.	sl	2	3	-	-	5
18.	sr	4	-	1	-	5
19.	szk	3	? 3	2	-	5 + ? 3
20.	vr	4 + ? 1	1	-	-	5 + ? 1
21.	fl	2	1	-	1	4
22.	szv	1	1	1	1	4
23.	hn(y)	2	-	-	-	2
24.	kn	1	1	-	-	2
25.	pn	1	1	-	-	2
26.	zl	-	2	-	-	2
27.	zsl	1	1	-	-	2
28.	gn	1	-	-	-	1
29.	hr	-	-	1	-	1
30.	mr	1	-	-	-	1
31.	pc	-	-	1	-	1
32.	psz	-	1	-	-	1
33.	rgy	-	1	-	-	1
34.	sv	-	-	1	-	1
35.	zsk	-	1	-	-	1
36.	zsn	-	1	-	-	1
37.	fres	1	1	-	-	2
38.	str	1	1	-	-	2
39.	trh	1	-	-	-	1
40.	vrk	1	-	-	-	1
Összesen		146 + ? 5	56 + ? 7	45 + ? 1	8	255 + ? 13

A mellékelt táblázat alapján azt látjuk, hogy az alsó és középső nyelvállású magánhangzók bontóhangként alkalmazása gyakoribb, mint a felső nyelvállásúaké. Az -ë- ~ -e- 146 (5 bizonytalan), az -ö- 45 (1 bizonytalan), az -i- 56 (7 bizonytalan), az -ü- pedig csupán 8 szóban fordul elő.

A bontóhangok használata a *gr, pr, kr, pl, br, tr, dr, gl, kl*, azaz a *z á r h a n g o k + r, l* hangkapcsolatban a leggyakoribb. Kissé meglepő az *szm* kapcsolatban mutatkozó feloldás gyakorisága.

A hármas mássalhangzó-torlódásban a bontóhang rendszerint a második és harmadik mássalhangzó közé ékelődik (vö. szlk. *frčka* > *fretskát* gr., *fricska*; szl. *straža* > *sterázsa*, szlk. *trhan* > *trehány*, szlk. *vrkocs* > *vrékocs*, *strimfli* > *stirimfli* stb.).

Azoknak a szavaknak a száma, amelyekben mind a négy palatális rövid magánhangzó előfordulna bontóhangként, igen csekély (de l. mégis *kereszt*¹, *szövetnek*, ? *cövek*). Ehhez képest már gyakoribb a hármas előfordulás (*ě* ~ *i* ~ *ö*: *beléndek*, *derék*, *gerendely*, *gerezd*, ? *kilincs*, *pellengér*, *pléh*, *szelindek*, *trécsel*; illetőleg az *ě* ~ *ö* ~ *ü*: *früstök*).

Az egy szó hangalakján belüli **b o n t ó h a n g - v á l t a k o z á s** okaként elsősorban azt említhetjük meg, hogy az átvett jövevényszavak beilleszkedtek a magyar szóalakrendszerbe, s a hangrendszerbeli változások (nyíltabbá vagy zártabbá válás, hasonulás, elhasonulás, hangrendi kiegyenlítődés vagy átcsapás stb.) éppúgy érvényesültek, mint uráli eredetű vagy belső keletkezésű szavainkban (vö.: Keszler: i. m. 39).

3.4. A bontóhangok keletkezésének koráról.

A rendelkezésünkre álló adatok s a korábbi kutatások alapján határozottan állítható, hogy a magyar nyelv kezdetől fogva igyekezett megőrizni azt az uráli nyelvi sajátosságát, hogy szó elején nem kedvelte a mássalhangzó-torlódásokat. Kivételt csupán a hangutánzó szavak jelentettek (pl. *prücsök*, *brekeg*, *krákog*, *trécsel*, *fröcsköl*; vö. Ht.² 137, MNyT. 309). Az adatok elemzése alapján úgy látszik, hogy a szóeleji mássalhangzó-torlódások kiküszöbölésének szándéka folyamatos. Erről tanúskodnak mind a korábbi nyelvtörténeti, mind a későbbi, például a 19. századi nyelvjárási (pl. MTsz-beli) adatok is. A bontóhangok első előfordulásaira lássuk a következő táblázatot:

Bontóhang	Első előfordulások éve	Adatok
á, a	1055 1208/1550 1211	<i>balatin</i> , <i>bolatin</i> <i>Daragam</i> szn. <i>Barath</i> hn.
o	1113 1138/1329	<i>Mortua</i> hn. <i>Horuat</i> szn.
u	1086/12 sz. 1138/1329	<i>Scumoku</i> szn. <i>Curpas</i> sz. szn.
ě, e	1075/†1124/†1217 1135	<i>kerest</i> - (<i>kereszt</i> ¹) <i>Zelemen</i> szn.
i	1156 1192/1374/1425 1213/1550	? <i>Gyrki</i> sz. hn. [‘görög-i’] <i>Sciluas</i> sz. hn. <i>Kiral</i> hn.
ö	1372 u./1445 k.	<i>gewrbekett</i> gr. [‘görbéket’] <i>zpuětněkněc</i> [‘szöveteknek’]
ü	1198 1231	<i>fumurcuc</i> [‘szömöröcsög’] <i>sumurk</i> - [‘szemerek’]

Az adatok alapján világosan látszik, melyik bontóhang mikor fordult elő először, összefoglalóan mégis azt mondhatjuk, hogy a bontóhang betoldására első nyelvemlékeinktől kezdve találunk példát, s a 11-13. század közötti időben valamennyi rövid magánhangzónk előfordul már betoldásként. Kivételt az -ö- jelent csupán, de ez is érthetőbbé válik talán, ha arra gondolunk, hogy magának az *ö* hangnak a létrejötté is viszonylag késői (első jelei: 1075/1217: *orduksara*, de inkább: 1113: *Copusde* ‘Köpesd’ hn., illetőleg: 1211: *Nomuolou* Ht.² 25, MNyT. 152).

3.5. A hangsúlyos szótagbeli bontóhangok keletkezésének története

A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának a leggyakoribb módja egy ejtés-könnýtő, úgynevezett bontóhang két vagy három mássalhangzó közé való betoldása volt. KESZLER BORBÁLA (A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. Bp., 1969. NytudÉrt. 63. sz. 38) szerint ez a legerősebben ható feloldási mód volt a nyelvemlékes kor korai szakaszában. A tőle megvizsgált anyagban a 14. század elejéig összesen 256 szóban jelentkezett, ebből 87 köznévi, 169 pedig földrajzi név, figyelmen kívül hagyva a személyneveket (uo.).

Az eddigi kutatások meglehetősen pontosan tisztázták azt a kérdést, milyen minőségű magánhangzók betoldását figyelhetjük meg az egyes szóalakokban. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kérdés részletes tárgyalása felesleges volna, s a rendelkezésünkre álló több évszázadot átfogó adataink alapján ne lenne szükség további vizsgálódásokra, eddig homályban maradt kérdések megvilágítására.

SIMONYI szerint (MNyelv² 246) a bontóhang a következő szótag magánhangzójához hasonló rövid hangzó volt. Így nyilatkozik HORGER is (Nyt. 36: 410), de hozzáfűzi, hogy ha a kérdéses tőszótag magánhangzója rövid, akkor ugyanilyen alakban ismétlődik a két mássalhangzó között is (pl. *bolond*, *gerenda* stb.), ha pedig hosszú, akkor a hosszú magánhangzónak megfelelő rövid magánhangzó kerül a mássalhangzók közé (pl. *palást*, *cserép* stb.). HORGER egész pályáján nagy figyelmet szentelt az inetimologikus hangoknak, különösen sok észrevételt tett szófejtései során, amelyeket következetesen felhasználtam az egyes szócikkek kidolgozásában. „Az inetimologikus magánhangzók fejlődéséhez” (MNy. 28: 37-39) című cikkében több általános, elméleti jellegű megjegyzést tesz. Ezek közül hadd említsük meg azon megállapítását, hogy a „magyar nyelvtörténet folyamán igen sok szavunk hangsorában fejlődtek inetimológikus magánhangzók, mégpedig teljes nyomatékúak is és csökkentett nyomatékúak is, de kivétel nélkül mindig csak rövidek” (i. m. 37), s ez alól - írja - csak látszólagos kivételek találhatók (uo.). Szerinte nem a szóeleji, szóbelseji vagy szóvégi osztályozás látszik célszerűnek, hanem sokkal ajánlatosabb a következő felosztás: „1. Magánhangzó nélküli szótagban pl. lat. *schola* > *oskola* ~ *iskola* stb.; szl. *řďa* > *ragya* stb.; szl. *bl̋cha* > *bolha* stb.; szl. *gr̋č* > *görcs*, szl. *ch̋lm* > R. *holmu* (> R. *holm* > *halom*) stb. ... 2. Két szótagkezdő mássalhangzó között, pl. *gróf* > N. *goróf* ~ N. *gërof*, lat. *planta* > *palánta* stb.; ... 3. Két szótagvégző mássalhangzó között, pl. ném. nyj. *kernpaj̋sə* (~ irod. ném. *Kernbeisser*) > N. *kel̋mpaj̋sz* 'mókusz', *borste* > *borosta* ... 4. Két szótag határán (...) - 5. Árpád-kori szavak szóvégi mássalhangzója után, pl. tör. *Taş* > R. *Tosu*, szl. *ch̋lm* > R. *holmu*, ném. *Perl* > R. *Perl̋* ...” (i. h.). Az iménti rendszerezés ellenére célszerű megmaradni a hangtani vizsgálatokban kialakult jól bevált gyakorlatnál, mivel a HORGER-féle rendszer egy csoportba sorol egymástól lényegesen eltérő jelenségeket (pl. *oskola* ~ *iskola*, illetve *řďa* > *ragya*, *gr̋č* > *görcs*), másrészt az összehasonlító vizsgálatokat is megnehezítené.

SIMONYINAK és HORGERNAK a bontóhangok minőségével és mennyiségével (rövid - hosszú) kapcsolatos fenti véleményére célszerű itt ismét visszatérnünk. A *bolond*, *gerenda*, illetve a *palást*, *cserép* stb. szavak betoldódó hangjainak (o, ě, a, e) minőségével és időtartamával kapcsolatban megfogalmazott véleményükről azt állapítja meg KESZLER BORBÁLA, hogy azok „teljes mértékben helytállóak”, mégis kiegészíti azzal, hogy egy esetben (*király*) eredeti i ~ ě bontóhangot találunk. Ehhez azonban hozzátehetjük, hogy a tőlem megvizsgált anyag ennél tarkább képet mutat. Ugyanis a mély hangrendű szavak némelyikében ě ~ i bontóhangot több esetben is találunk: *derabol* 'darabol', *dergal*, *derzál*, *derága*, *derót*, franc²: *feránca*, fránya: *feránya*, *fëránya*, garád: *gërád*, gilva: 1673: *gelyvac* gr., 1838: *Gejva*, illetve: 1228: *Gilvad*, 1405 k.: *gilua*, grácia: *gërácia*, grádics: *gerádics*, gránic: *geránicz*, gróf: *gerófok* gr., iszkumpia: 1803: *fzékomp̋a*, *fzékomp̋ia* (< *szëkompa*, *szëkomp̋ia*), *kernyácsa*, király: 1233: *Keráli* sz. hn., illetve *király*, klázli: 1860: *Këlázli*, krajcár: 1863: *kërájczárja* gr., *kërécár*; *merkác*; parázna: 1860: *perázna*, MTsz.: *përázna*, parlag: *përlág*, próbál: *tëróbál*, ragya: *rigyás*, salap: 1834: *Silapos-* sz., silapsi: 1838: *Silapsi*, sróf: 1843: *seráf*, számóca: 1604:

Szimolcza, 1838: *Szimócza*, trakta: *terakta*, trombita: 1763: *terombita*. - varádics: 1728: *viradics*, varázsol: 1839: *verázsol*, MTsz.: *vērázsol*, varkocs: MTsz.: *vērkokcs* stb.

Az ilyen és hasonló alakok keletkezését általában elhasonulással magyarázzák (l. Ht.² 104-6, MNyT. 161-2; ill. vö.: HORGER: Nyr. 36: 410-5, WICHMANN: Nyr. 37: 197-200, GOMBOCZ: MNy. 16: 2-9, Uő.: ÖM. II/1. 90-1 stb.). Ezt a lehetőséget kizárni természetesen nem lehet. Azt azonban nagyon is valószínűnek tarthatjuk, hogy az ún. elhasonulásos magyarázat nem lehet kizárólagos érvényű. Nem egy esetben elképzelhető ugyanis, hogy az *i* és az *ē* (*e*) elsődleges bontóhangként is szerepelt (l. *király*, *zsinór* MNyT. 135), s ezt látszanak bizonyítani az olyan adatok is, amelyeknek nincs mélyhangrendű változatuk (l. **szēkompa*, **szēkompia* > 1803: *fzēkompa*, *fzēkompia*, *dergál*, *derzál*, *fricska* ~ *frecska*, *gilva* ~ 1673: *gelyvác* gr., *kernyácsa*, *merkác*, *szikla*, ? *szikra*, ? *szikora* stb.), elhasonulás tehát nem történhetett. Ez a magyarázat különben összhangban áll azzal a törvényszerűséggel, amely az előtét hangoknál is megfigyelhető, hogy tudniillik az *-i-* és az *-ē-* mélyhangrendű szavak előtét hangjaként eléggé általánosan szerepeltethető (l. MNy. 30: 76-81). A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásaként jelentkező mély-magas hangbeli párhuzamosság (*varádics* ~ *viradics*, *varázsol* ~ *verázsol* stb.) éppúgy lehet a kétféle feloldás közti harc tükrözője, mint ahogy ez az előtét hangoknál is (*oskola* ~ *iskola*, *istráng* ~ *ostoráng* stb.) megfigyelhető volt (vö. MNy.: i. h.).

Azt mondhatjuk tehát, hogy bár az esetek legnagyobb részében a SIMONYITÓL, HORGERTŐL, KESZLERTŐL (de l. még: Ht.² 138, MNyT. 135) imént idézett szabályok szerint történt meg a szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldása, a mélyhangrendű jövevényszavakban viszont az *-i-*, *-ē-* (*-e-*) is megjelenhetett úgynevezett elsődleges bontóhangként, amint arra már BÁRCZI is rámutatott (Ht.² i. h., MNyT. i. h.).

Számos esetben ugyanakkor kétségtelen az elhasonulás szerepe.

Meg kell azonban említenünk, hogy a másodlagos bontóhangok létrejöttében szerepet játszott még a *hangrendi kiegyenlítő dő*s (pl. *bērēna* > *borona*², *bērēva* > *borotva*, *csērēšlyá* > *csoroszlyá*, (**gloginya* >) *galagonya* ~ *gelegenye*, (**gnoj* >) *gana(j)*, *gané* ~ *gené* 'ganéj', (*garabonciás* >) 1533: *garabonchas* > 1560 k.: *gōrbōnches*, CsángSz.: *gereben̄t̄sēš̄*, (**grablje* >) *gereblye* ~ *garáblya*, *gerezna* > *garázna*, *kōrōmplār* > ? *koromplār* 'komplár', *kirizsma* > *korozsma*, *merena* ~ *márna*, *perváta* > *porváta*, *szimolca* > *számóca*, s ide sorolható természetesen a *zomak* > *zömök* szó is), illetőleg a *hangrendi átcsapás*, noha kevés biztos példát találunk rá (vö. mégis: ? *böröc* < baj.-osztr. *brotz*; *dorong* > 1833: *Düring*, 1861: *döröng*; *gerend*, *girind* < *gorond* < szl. *grōdъ*, de számolhatunk egy esetleges bolgár R. **grēdъ* átvételével is; *kölönc* < *kolonc*; *zömök* < *zomok* 'köpcös, vaskos').

A *dereb* 'darab' alak valószínűleg a *dirib-darab*-féle *i k e r í t é s b ő l* vált ki (l. TESz.), a *derabol* 'darabol' viszont inkább elhasonulással vagy az *-ē-* közvetlen betoldásával jött létre.

A *borona*¹ szó *berena*, *bērēna* változata talán a *berena*-val (l. *borona*² c. a. TESz.) való *k e v e r e d é s* eredménye, s hasonló mondhatunk a *gorond* alak *gerenda* 'gorond' variánsáról, amelyre a *gerenda* 'szálfa' fejthetett ki analóg hatást.

Nem egyedülálló kivételként azt is megemlítem, hogy a várt szabályos feloldás helyett: (pl. *gliszta* > *giliszta*, rom. *hriščă* > **hiricska*, szlk. *klitka*, *klietka* > **kilitka*) 1405 k.: *galizta*, 1595: *galiztyakat* gr., MTsz.: *gaiszta*; 1614: *hariczka*val gr., 1615: *Hariskanak* gr.; illetőleg *kalitka* alakokat találunk, amikor is a szóvégi (tövégi) magánhangzó első szótagra kiterjedő *h a s o n í t ó h a t á s á v a l* számolhatunk.

Megemlítem még, hogy az átvett szavak magyar változataiban az *-á-* (*-ä-*)t tartalmazó szótag előtti helyzetben a várakozással ellentétben olykor nem *-ä-* (*-l-*), hanem *-o-* bontóhangot találunk (bár az *-o-* egyes esetekben *a*-t is jelölhet, pl. 1232: *Borat* hn., 1349: *Borna*, 1240 k.: *Moraz* stb.). Ennek egyik oka lehet a mássalhangzó-torlódás hangkapcsolatainak jellege. A *kovász*, *kovarc* 'kvarc', *kovártély*, *volah* 'oláh', 1799: *Sováb* 'sváb' szóban bizonyára szerepe volt a *v*-vel jelölt hang egykori labiális (*β*) jellegének.

3.6. A szláv *trbt*, *tlbt*, *trbt*, *tlbt*-típusú torlódások feloldása

A szláv eredetű jövevényszavainknak ebbe a csoportjába az alábbi szavak tartoznak: *bolha*, *borda*, *borona*², *borostyán*, *bürü*, *csónak*, *görög*, *kereszt*¹, *kereszt*².

Az ide tartozó szavak bontóhangjának minőségét ma már nehéz megállapítanunk.

DÉCSY GYULA (Die Welt der Slaven III, 369-88) szerint a szláv *ɔ* és *o* félhangzót a magyar beszélő *u*-ként, illetőleg *i*-ként realizálta a maga számára. Ez az *u*, illetve *i* a magyarban különböző változásokon mehetett át (nyíltabbá válás, labializáció stb.). KESZLER (i. m. 40) azt is lehetségesnek tartja, hogy a magyar nyelv bontóhangjának előzményeként szerepelt szláv *ɔ*, *o* minősége is megváltozhatott.

MELICH szerint (MNY. 6: 444-5) a szláv mássalhangzó-csoportok mai magyar megfelelője *or*, *ol*, illetőleg *ěr*, *ör*, *ěl*, *öl* elemekből áll, azaz általában középső nyelvállású magánhangzó szerepel az *r*, *l* mellett. Az *or*, *ol* kapcsolatbeli *o* természetesen eredetibb *u*-ra megy vissza, azaz az *ɔ* hangértéke is és a feloldó hang is eredetileg *u* volt (vö.: HORGER: MNY. 20: 78; KESZLER: i. h.). A magas hangú szláv *trbt*, *tlbt* hangzása az átvétel korában általában *trit*, *tret*, illetőleg *tlit*, *tlet* lehetett, majd bekövetkezett a magyarban szabályos bontóhangos feloldás, amint arra MELICH (i. h.) rámutatott (l. még KESZLER: i. h.). A *bürü* ~ *börü*; *görög* ~ *gereg* (~ ÚMTsz.: *gürüg*); *kereszt*¹ ~ *kiriszt* ~ *kerüsz* ~ *kürüsz* ~ *körösz*; *kereszt* ~ *körösz*(ség) adatok is igazolják ez utóbbi megállapítást.

3.7. A látszólag hangátvetéssel történő feloldás

A mássalhangzó-torlódás feloldásának tárgyalása során több esetben is előkerült mint csábító lehetőség: a hangátvetés. Nemegyszer valóban a legegyszerűbb magyarázatnak látszik, ha feltesszük, hogy pl. a szláv *sluga*, *sliva*, *slama*, **brěkynja*, *blōdъ* stb. szavakban a torlódást hangátvetéssel küszöbölte ki a nyelv, s jöttek létre a *szulga* > *szolga*-, *szilva*-, *szalma*-, *berkenye*-, *bolond*-féle változatok.

SIMONYI (Nyr. 7: 355-6) szerint „egy mássalhangzó és egy magánhangzó metathesise majdnem kizárólag olyankor fordul elő, mikor *r* vagy *l* hangú mássalhangzócsoporthoz úgy könnyít a magyar kiejtés, hogy az *r* vagy *l* helyet cserél a mögötte álló magánhangzóval ... leginkább ... rendszeren első szótagban”.

ASBÓTH (NyK. 18: 264) és BALASSA (TMNy. 174) viszont figyelmeztetnek arra, hogy a tárgyalt esetekben a hangátvetés csupán látszat, igazában a feloldás bontóhang beiktatásával történt, a második szótag rövid magánhangzója pedig a kétnyelvű szótagos törvény értelmében esett ki. Ezt az általánosan elfogadott álláspontot vallja BÁRCZI is (Ht.² 138, MNYT. 135).

KESZLER BORBÁLA (i. m. 39) a látszólagos hangátvetéssel történő feloldás esetei közé a közszók közül az alábbiakat sorolja: *barkóca*, *barna*, *bérc*, *berkenye*, *bolha*, *csorda*, *kalmár*, *kolbász*, *korpa*, *kulcs*, *kulcsár*, *parlag*, *pehely*, *serpenyő*, *szalma*, *szarka*, *szerda*, *szilva*, *szolga*.

BÁRCZI (i. h.), DEME (MNYTK. 69. sz. 36) és KESZLER (i. h.) ugyanakkor azt is elismerik, hogy bizonyos esetekben hangátvetés is feloldhatta a mássalhangzó-torlódást. BÁRCZI (i. h.) például a szláv *kjučъ* > magyar *kulcs* esetében feltehetőnek tartja a hangátvetést, DEME (i. h.) és KNIEZSA (i. m. 14) pedig a *csorda* létrejöttét magyarázza hasonlóképpen. A magyar *szikra* (< szl. *iskra*) alak kialakulását BÁRCZI olyan hangátvetéssel magyarázza, ahol a magánhangzó és a mássalhangzó cserélt helyet (Ht.² 138). KNIEZSA bizonytalannak tartja, hogy a magyar szó egy szláv *iskra* átvétele-e, mely végső alakját hangátvetéssel nyerte volna el (i. m. 503). A TESz. viszont a szláv eredetű szavunk közvetlen forrásának bizonytalansága miatt (*szikra* < óe. szl. *iskra*, ~ le. N. *skra*) mind a hangátvetést (*iskra* > *szikra*), mind a bontóhanggal történő feloldást (*skra* > *szikra*) megengedi.

A *zsinór* szó fejlődését hangcserével magyarázza MOLLAY (vö.: kfn. [šnūr] > m. *isnuur > *isnouur > isnór > sinór > zsinór), s amint írja „az is- > si- hangcserét a német eredetű *sing* szóból hasadással már alakuló *sineg* > *zsineg* hangrendje is befolyásolhatta” (i. m. 572).

A hangátvetés esetei közül itt kell megemlítenünk a TESZ. véleményét, mely szerint a magyar *kracol*-, *kracol*-ból „hangátvetéssel lett a *karcol*” (*karcol* c. a.; vö. még *karcos*, *karc*).

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a KESZLERTŐL imént említett valamennyi szóban a hangátvetés valóban csak látszólagos. A *kulcs*, *csorda* alakban azonban nézetem szerint nem hangátvetés történt (vö. BENKŐ: i. h.), s kevésbé látom valószínűnek az *iskra* > *szikra*, *isnór* > *zsinór* esetében is. A *karcol* esetében a hangátvetést valóban nem zárhatjuk ki, de a bontóhangos feloldás lehetősége is fennáll.

3.8. A *β* + mássalhangzó kezdetű szavakról

Mindeddig külön nem szóltam az *oláh*, *olasz*, *unoka* szavunk hangtani vonatkozásairól. Most sem érdemes részletekbe bocsátkoznom, mivel az egész kérdéskört KESZLER BORBÁLA többször idézett értékes munkája feldolgozta (i. m. 46- 49). Azt említem meg csupán, hogy mindhárom szóban a mai szókezdő magánhangzó egykor bontóhang volt, amelyet adatolni is tudunk. Ebből a szempontból kivétel az *olasz* alak, mivel itt nem tudjuk magyar adatokkal igazolni a *vl*- : *vol*- vagy *vul*-féle feloldást. A szó szláv forrásának (< vö.: szb.-hv. *Vlasi*) tükrében viszont kétségtelen a szóeleji mássalhangzó-torlódás -o- ~ -u- bontóhanggal történt feloldása.

3.9. A népetimológia szerepe

A *poroszló* szavunk *pörosztó* alakváltozatában az -ö- létrejötté népetimológiás alakítás eredménye.

4. A hangsúlytalan szóbelseji helyzetben előforduló inetimologikus magánhangzók

A szó belsejében történő hangváltozások közül viszonylag kevés figyelemben részesültek a betoldódó hangok. A bontóhangok ebben a fonetikai helyzetben sem tekinthetők túlságosan ritkának.

4.1. A mély magánhangzók

4.1.1. Az inetimologikus -a- hang

4.1.1.1. Az -a- ejtés könnyítő magánhangzóként:

- ajonca 'Gabeldeichsel' (< szláv; szln. *ojnica*): 1370: *ajanca* (KNIEZSA: i. m. 60). A szóbelseji -a-, -o- HORGER helyeseltető véleménye szerint (l. szl. *ojnica* > **ojonica* > R. *ajonca*) nyilvánvalóan betoldott hang (MNY. 28: 38). - akna: 1222: *Akana*. A szó szláv eredetű (< vö. szl. R. *okъno*), a magyar szó második szótagjának -a- eleme föltehetően inetimologikus hang. HORGER annak tartja, bár ő egy szláv *okno* alakból indul ki: szl. *okno* > R. *okona* ~ *akna* > R. *akana* > R. N. *akona* fejlődést vázolja fel (MNY. 28: 37; vö. még: MIKOS: MNY. 31: 307). - alamázia: 1877/1895: *alamáziának* gr. A szlovák *alamázia*, R. *almazia* átvétele után a magyarban -a- svá-vokális torlódott be (vö. HORGER: MNY. 28: 37; GOMBOCZ: MNY. 4: 364-5). - alamizsna: 1372 u./1448 k.: *alamyſna`at* gr. A szó latin eredetű, esetleg szláv közvetítéssel (< lat. *elemosyna* vagy **alamosina*, **alemosina*) jött át. HORGER egy szláv *almužno* (> *alamizsna*) alakból származtatja szavunkat, s szóbelseji inetimologikus -a- hangot tesz fel (MNY. 28: 37) tévesen.

- barбора 'nagybögő; Bassgeige' (< vö. szlk. *barбора*; morva *barбора*): 1860: *barabora*. KNIEZSA (i. m. II, 594) kétes eredetű szláv szavaink között tartja számon, ezért a szóközépi -a-t, illetve -o-t csak feltételesen tarthatjuk betoldott hangnak, HORGER (MNY. 28: 37-39) viszont inetimologikusnak tartotta. - bolgár: 1408: *Balagar* (< szláv, blg. R. **българъ*). A szóbelseji -a- ún. svarabhakti hang (vö. Ht.² 141).

- csatorna: 1505: *Chatharnyas* sz. szn., 1533: *Czatarnas-* sz. A magyar szó forrása a föltehető, de ki nem mutatható szb.-hv. **čatrna* lehetett (TESz.), a második szótagbeli -a- tehát bizonyára bontóhang. - csorda: 1255: *Charada-* (MIKOS: MNY. 31: 307), 1282/1325: *Charada-* hn. A második szótag magánhangzóját HORGER inetimologikusnak minősítette (MNY. 28: 37), tekintve azonban, hogy a magyarba egy szláv R. *črěda* szava kerülhetett át, a fejlődés **csērěda* (> *csorda*) irányba haladhatott tovább, a második szótag -ě-je tehát mindenképpen eredetinek tekinthető. Ha a *csarada*-féle alak hitelesnek tekinthető, annak második szótagbeli -a-ja akkor sem tartható inetimologikusnak, mivel az az említett **csērěda* -ě- elemének hangrendi kiegyenlítődéssel létrejött változata.

- dalmát: 1405 k.: *dalamath*. A *dalamat* alak a *dalmát*-ból jött létre a szóbelseji mássalhangzó-torlódás feloldásával (GOMBOCZ: MNY. 4: 365; HORGER: i. h.; MELICH: NyK. 39: 19; ill. TESz.).

- gerezna: 1871: *garáznának* gr. Mivel a magyar szó forrása egy közelebbről meg nem határozható szláv nyelv R. **къръно* szava lehetett (TESz.), az idézett alakváltozat második szótagbeli -á- (< -ā- < ? -ě-) eleme minden bizonnyal bontóhang, mivel a szláv alakváltozatokban általában, sőt kizárólag -rz- mássalhangzó-kapcsolat van a szó belsejében.

- harkály: 1327: *Harrakal* hn., 1838: *harakály*, MTsz.: *harakáj*. Ősi ugor kori hangutánzó szavunk eredetibb alakja nem két, hanem a háromszótagos változat lehetett (TESz.), ezért a második -a- semmiképpen sem lehet betoldott hang (másképp: SZEMKŐ: NyT. 33:15; HORGER: i. h.).

- istráng: 1794: *estarang*, MTsz.: *istarang*. Azon adataink közé tartozik az idézett két alakváltozat, amelyekben nemcsak előtét hang szerepel, hanem a második szótagban bontóhang is. A bontóhang időrendben az előtét hang után keletkezhetett.

- kalpag: 1653: *kallapagos* sz., 1799: *Kalapag*. A szó oszmán török eredetű (vö. oszm. *kalpak*). A szóbelseji -a- - nézetem szerint - mindenképpen bontóhangnak tartható. - kapicán: MTsz.: *fel-kapacányoz* sz. HORGER a szóbelseji -a- (-o-, -i-) hangot inetimologikus bontóhangnak tartotta (MNY. 28: 37); e német eredetű szavunk német alakváltozataiban viszont szóbelseji magánhangzók is előfordulnak (vö. ném. R. *cavezon*, *kappezan*, *capezaum*, N. *kapuzan* stb.), ezért jogosan feltehető, hogy a bontóhang nem a magyarban keletkezett. - karalábé: 1788: *kalarábék* gr., 1795: *Karalábat* gr. Bajor-osztrák eredetű szavunk alakváltozataiban (vö. baj.-osztr. *kehrerabi*, *kehrerawi*; ném. B. *kholarawi*, h. baj.-osztr. *kalarabi*; ném. B. *kohlerabi* stb.) szóbelseji -a-, -e- magánhangzót találunk, ezért tévesnek kell tartanunk HORGER eredetétét (hazai ném. *kolrábi* > **kolorábé* > *kalarábé*), mely szerint inetimologikus -o- ~ -a- hang toldódott volna be a magyar alakváltozatokba (i. h.). - karbunkulus: 1882: *karabunkulussal* gr. A második szótag magánhangzója - nézetem szerint - szóbelseji bontóhang. - klastrom: 1528: *kalaftaromba* gr. Az eredeti (< vö. lat. *clastrum*) -str- mássalhangzó-torlódást szóbelseji bontóhang küszöbölt ki.

- létra: MTsz.: *lajtarja*, *létarja*, *rajtaja*. Ha a legrégebbnek látszó *lajtra* alakváltozatból (l. TESz.) indulunk ki, akkor a második szótagbeli -a- a -jtr- hangkapcsolat feloldó hangjaként jött létre.

- macska: 1324: *Machakad* hn. (~ 1330: *Machkad* Csánki: 3: 683). A MIKÓSTÓL származó adatok és egyeztetés (MNY. 31: 307) felülvizsgálatra szorul, bár hangtani szempontból semmi akadálya sem lenne a *macska* szóból való származtatásnak. Az ÚMTsz.-ből idézhetünk ugyanis olyan alakváltozatot (*macsaka* l. TESz. *macska* c. a.), amelyben ugyancsak találunk szóbelseji svarabhakti hangot.

- pernahajder: 1785: *pernahaitert* gr., 1789/1882: *pernahajder*, 1792: *Perna hájder*, MTsz.: *pěrnahájtěr*. A német alakváltozatok (< vö.: ném. *Bärenhäuter*, R. *perenheuter*, *bernheuter*) -nh- mássalhangzó-kapcsolatát az ejtéskönnyítő -a- betoldásával oldotta fel a nyelv. - polgár: 1329: *Palagar* hn. HORGER a R. *pologar* (< *polgár*) alak -o-ját inetimologikusnak tartja (MNY. 28: 37), s nyilván ide sorolható lenne szerinte az -a- is az imént idézett adatban. BÁRCZI azt írja, hogy olykor „két mássalhangzó alkotta szóbelseji torlódás is föloldódhatik bontóhang behatolásával, így pl. 1329: *Palagar* 'polgár', *dalamath* 'dalmát', *Bologarok*” (Ht.² 141). (A szóbanforgó svarabhaktira l. még GOMBOCZ: MNY. 4: 365; MIKOS: MNY. 31: 307; HALUSZKA: MNY. 39: 310.) A TESz. a szó három szótagú változatainak kialakulását nem tartja világosnak, ezért fölveti, hogy „esetleg a két nyílt szótagos tendencia reciprokumaként jöttek létre”. MOLLAY pedig kifejti, hogy a németben nem ritka jelenség, hogy „két mássalhangzó között inetimologikus magánhangzó keletkezik” (i. m. 445). Lehet - folytatja -, hogy a magyar három szótagú formák ilyen német változat átvételei (i. h.). Úgy látom, hogy a fenti vélemények egyike sem zárja ki a másikat, pusztán arról lehet szó, hogy az első két lehetőségen (BÁRCZI, ill. a TESz. által említetten) kívül esetleg számolhatunk a három szótagos német formák átvételével is, noha a magyar nyelv belső fejlődésén alapuló magyarázat valószínűbbnek tűnik számomra. - porkoláb: 1447: *Porkalab* szn. A német megfelelők alakváltozatai (vö. kfn. *purcrāv(e)*, *burcgrāve*, ir. ném. *Burggraf*) alapján nyilvánvaló, hogy a második szótag magánhangzója inetimologikus hang. (vö. TESz., MOLLAY: i. m. 447). - puzdarék: 1585: *pusztarik*, 1604: *Puzdarék*, 1784: *puzdarik*. A bontóhang a szóbelseji mássalhangzó-torlódást oldotta fel (-zdr- > -zdar-).

- salabakter: 1875: *salabakter*, MTsz.: *salabaktēr*. A bajor-osztrák szóbelseji mássalhangzó-torlódást (< vö.: kfn. *scharwachter*, baj.-osztr. *scharwachter*) a magyar nyelv -a- bontóhanggal szüntette meg.

- sármenta: 1585: *faramōta*. Az olasz eredetű szó (< vö.: ol. *sarmenta*, *sarmento*) magyar *saramonta* változata a -rm- feloldásával jött létre, amint arra már HORGER is rámutatott, bár ő

egy latin alakból indult ki, és *sarmenta* > magyar N. *saramonta* 'venyige' fejlődést tett fel (MNY. 28: 37). - strázsa: 1794: *istarása*, 1849: *estarásálja sz.*

4.1.1.2. Népetimológia útján keletkezett szóbelseji -a- bontóhang:

- iszalag: 16. sz első fele: *y zalagh*, 1621: *jufzalag*. A szerb-horvát vagy szlovén *slak* alak a magyarban előbb egy *i-* előtét hangot kapott, majd a *szalag* (~ *szallag*) népetimológiás beleértésének következményeképpen a szóbelseji -szl- mássalhangzó-torlódás is feloldódott.

4.1.2. Az inetimologikus -o- hang

4.1.2.1. Az -o- ejtés könnnyítő magánhangzóként:

- ajonca: 1367: *ajonca*. Az -o-ra l. az -a- (4.1.1.1.) alatt! - akna: 1621: *akonája gr.*, 1663: *okonáján gr.* HORGER az -o- hangot (l. < szláv *okno* > R. magyar *okona*, R., N. *akona* stb.) inetimologikusnak tartja (l. -a- alatt is: 4.1.1.1., ill. MNY. 28: 37).

- balkány: 1703-86: *Balókánya hn.*, 1784: *Balokánya hn.* A szó forrásaként idézhető török alakváltozatok (< vö.: oszm. N. *balgan*, *balgam*, *balkan*, ? kirg. *Balkan* szn.) alapján feltehető, hogy az -lg- ~ -lk- hangkapcsolatot a magyar nyelv oldotta fel bontóhanggal (de azért vö. tör. *Kāşy. bald'q*). - barbora: 1838: *barbora*, 1893: *barborás sz.* (MTsz.). (Az -o-ra l. az -a- alattiakat: 4.1.1.1.). - bocskor: 1553: *Bocsokor*. MOLLAY (i. m. 199) szerint középfelnémet kori bajor-osztrák eredetű szó (< kfn. *botschuo* [*botʃxuə*], *botschuoch*, *botschō*; vö. még HADROVICS: NytudÉrt. 50. sz. 65). Az idézett adatok alapján okvetlenül azzal kell számolnunk, hogy a szóbelseji -o- a -csk- hangkapcsolat feloldásaként jött létre. - bolgár: 1527: *Bologaar*. Az -o- bontóhang voltára l. ugyanitt (4.1.1.1.), illetve GOMBOCZ: MNY. 4: 365; HORGER: MNY. 28: 37; MELICH: NyK. 39: 19. - borosta: 1531: *boroftaalyad sz.*; 1564: *borostha*, 1578: *borostya*. A német (< vö.: *burst*, *borst*, *Bürste*, *Borste*) -ršt- mássalhangzó-torlódás a magyarban oldódott fel (l. HORGER: i. h.; ill. TESz.). - borostyán?: 1803: *borostyán-*. A második szótag -o-ja bontóhang (< vö.: német, valószínűleg ausztriai német; vö. ném. *Bernstein*, R. *bornstein*; vö. még baj.-osztr. *pěrnštān*), amint arra HORGER több ízben is rámutatott (i. h., ill. MNY. 41: 63). - boroszlán: 1783: *Boroszlán*, *Boroszlányos sz.*, 1795 k.: *boroszlján*. A nyelv előbb a szláv (< vö.: szb.-hv. N. *brstan*, *brstran*, *bersljan*) szöveleji mássalhangzó-torlódást oldhatta fel, majd a szóbelseji -rst- (> -rsl-) feloldása nézetem szerint ezután következett (l. még MELICH: MNY. 6: 445). - buzogány: 1430: *Buzogwan*, 1449: *Bozoganyosch sz.* szn., 1453: *Bwzoganus sz.* szn. A *buzogány* alak korábbi *buzgán*-ból a magyarban fejlődhetett, talán a *buzog* igénk analógiás hatására (TESz.), de végeredményben a bontóhanggal való feloldás is elképzelhető (erre vö.: HORGER: i. h.; Ht.² 141).

- cimborá: 1527: *zymboraf sz.*, 1563: *szomboraly sz.*, 1566: ... *cimborázkodunc sz.*, 1598: *szimborául*. A román szó szóbelseji -mbr- mássalhangzó-torlódását (vö. rom. *sîmbră*) a magyar nyelv bontóhanggal oldotta fel.

-csatorna: 1395 k.: *chatho[r]na*, 1527: *chatornyaf sz.*, 1533: *Czetorna*.

- esztergár: 1550: *Izthorgalyos sz.* szn., MTsz.: *isztorgályos sz.* A magyarba került szláv R. **strugarь* nemcsak előtét hangokat vett fel (*esztergár*, *isztorgályos sz.*), hanem az így szó belsejébe jutott mássalhangzó-torlódást is feloldotta az -o- bontóhanggal. - esztováta: 1645: *osztovatatt gr.*, 1666: *esztováta*. A harmadik szótagbeli -o- bontóhang volta bizonytalan, annak ellenére, hogy a HORGERTÓL megrajzolt fejlődési sorban (vö. szl. *stativa* > m. **ështëátva* > *ështëávata* > *esztováta* > *osztováta*) helyet kap egy -o- bontóhang (MNY. 17: 80).

- forspont: 1861: *foros ponton gr.* A második szótag magánhangzója bontóhang (vö. ném *Vorspann*).

- harkály: 1577: *Harokalj*, 1578: *harokally hn.* Mivel a háromtagú alakváltozatok tekinthetők eredetinek, az -o- nem lehet bontóhang, noha HORGER inetimologikus -a-/ -o- betoldást feltételez (*harkály* > N. *harakály* > N. *harokály*; MNY. 28: 37).

- istráng: 1838: *Ostoráng*. A második szótag magánhangzója mindenképpen bontóhang. Az előtét hang létrejötte után is nehezen tűrte el a nyelv a szóbelseji hármassalhangzó-torlódást.

- kápácán: 1704: *kapoczánt* gr. HORGER tévesen inetimologikus hangot lát a második szótag -o-, -i- stb. elemében (l. ném. *kappzaum* > *kapacán* > *kapocán* > R. *kapicán*. MNy. 28: 37), s nem számol azzal, hogy az átadó nyelvben eléggé általános a második szótagi magánhangzó (vö. ném. R. *cavezon*, *kappezan*, *capezaum*, N. *kapuzan*. TESz.), tehát a szóbelseji bontóhang magyar nyelvben keletkezése valószínűtlen. - káplonka: 1897: *káplonka* (KNIEZSA: i. m. 250). Föltehető, hogy a második szótagbeli -o- magyar bontóhang (vö. szlk. *kaplnka* 'kis kápolna'. KNIEZSA: i. h.). - klastrom: 1495 e.: *calaftoromba* gr., 1528: *kaloftoromba* gr., 1533: *Kalastorum*. A szóbelseji hármassalhangzó-torlódást a nyelv bontóhanggal oldotta fel (< vö. lat. *clastrum*). - komló: 1264: *Kumolou*- hn. Ha a magyarba valóban egy török **qumlay* alak került át (l. TESz.), akkor az -ml- közé került -o- mindenképpen magyar svá-vokális (bár a baskírban találunk *qomalaq*-, ill. alt. *qumanaq*-féle alakot is, vö. TESz. *komló* c. a.). - kontorál 'kontráz': MTsz.: *kontrál* sz. (< vö. lat. *contra* 'szemben, ellen' TESz.). - kontorás: MTsz.: *kontorás* sz. 'sóór' (l. az előző szócikket). - korontár: 1345/1367: *Korontal* hn., 1470: *Koronthar* hn., 1553: *Korontál* (*korôtal*). - kuszcura: 1874: *kuczura* [ɔ: kuszura]. A második szótag -o- eleme - nézetem szerint - bontóhangként keletkezett (vö.: rom. *cúscru*, *cúscră* BAKOS: MSzRET. 344).

- létra: 1416 u./1450 k.: *laitorakat*, 1498: *laytorya*-, 1508: *raitolaia*.

- morkoláb¹: 1494: *Morkolab*, 1539: *markolápságnak* sz. A második szótag -o-ja minden bizonnyal inetimologikus hang (< vö.: kfn. *marcgrâve*, *margrâve*, ir. ném. *Markgraf*). - morotva: 1181/1288/1366/16. sz.: *Morothwa* hn., 1604: *Morothva*. A hangsúlytalan szótag -o- eleme nyilvánvalóan szervetlen magánhangzó (vö.: szláv: blg. *мѣрѣвѣ*, szb.-hv. *mětav*, *mětva*, szln. *mětva*, *mětvo*, szlk. *mětva* stb.). - mustra: 1650: *mustorál* sz. Mivel a *mustra* olasz eredetű (< vö. ol. *mostra*, N. *mustra* TESz.), a második szótag magánhangzója csak szervetlen hang lehet.

- oszpora: 1468: *osporas* sz., 1503: *ozpora*. Bármelyik déli szláv nyelvből vettük is át szavunkat (vö.: blg. *ácnpa*, szb.-hv. *äspira*, szln. *jäspra* TESz.), a második szótagi -o- mindenképpen járulékhang lehet.

- ösztörű: 1358: *Oztorow*, 1527: *ofterwra* gr., *oztorwra* gr. Az eredetileg mély hangrendű szavunkban (vö.: szláv; szb.-hv. N. *ostrva*, cseh *ostrev*, N. *ostrva*, szlk. *ostrva* stb. TESz.) a második szótag rövid -o-ja mindenképpen szervetlen hang, melynek szerepe a szóbelseji mássalhangzó-torlódás feloldása volt.

- packál: 1616: *paczokálását* sz. gr. Vitatott eredetű szó (< vö.: 1. szláv; szln. *păcati*, szlk. *packat*; 2. belső keletkezésű hangutánzó szó), ezért az -o- esetleges ejtéskönnyítő szerepe is kérdéses, de nem lehetetlen. - pakompart: 1825/1955: *bakonpartok* gr., 1831: *bakonbartja*, 1834: *pakony partja*, 1838: fekete ... *pakombartú* sz., 1846: *pakompartos* sz. Itt az -o-, -e- (ez utóbbira l. később 4.2.1.1.) magánhangzók járulékhangok, melyek azért fejlődtek ki, hogy a szó harmonikusabban illeszkedjék a magyar szóalakrendszer sajátosságaihoz (HORGER: MNy. 36: 251-2). - papondekli: 1880: *papondekni*, MTsz.: *pakontekli*. Az -o-, -e- hang természetére vö. az előző szócikkkel! - paskorta 'torkos, falánk; genäschig, naschhaft, gefräßig': 1819: *paskorta*, *paskortáskodik* sz. (KNIEZSA: i. m. I, 394). Mivel a magyar szó eredete (< vö. szlk. *paškrtä*, *paškrtný*) nem világos (l. VALLÓ: NyT. 3: 567; KNIEZSA: i. h.), ezért a második szótag -o- elemének mibenléte is kérdéses. - polgár: 1519: *palogaar*, 1522: *Pologar*. A *pologár*, *palogár* alakváltozat hangsúlytalan helyzetben levő -o-jának eredetére l. az -a- alattiakat (4.1.1.1.). - porkoláb: 1398: *Parkolaab* szn., 1399: *Porkolab*, 1405 k.: *pöcolab* (TESz.), 1398/1399: *Porkolab* szn., 1408: *Porkolap* (MOLLAY: i. m. 444). A második szótag magánhangzója bontóhangként toldódott be (vö.: kfn. *purcräv(e)*, *burcgräve*, ir. ném. *Burggraf* TESz.). - puzdarék: 1626: *Pusztorék*. Az -o- a szláv *zdr* mássalhangzó-torlódást (vö.: szlk. N. *pozdravek*, N. *pozdravok*) oldotta fel a magyarban (TESz.). - puzdra: 1405 k.:

puzdora, 1527: *pozdorayaban* gr. Az -o-ra l. az előző szócikket (ill. HALUSZKA M.: MNy. 39: 307).

- strázsa: 1793/1922: *istorása*. Az -o- hang a szó belsejébe jutott *str* mássalhangzó-torlódást oldotta fel (vö.: szláv *straža* > *istrázsa* > *istorá(z)sa*).

- szikra: MTsz.: *sziszkora*. A magyar szó szláv nyelvi közvetlen forrása bizonytalan, de akár *iskra*, akár *skra* formából indulunk is ki (vö. TESz.), az *szkr* hangkapcsolatot - véleményem szerint - a magyarban oldottuk fel egy ejtéskönnyítő magánhangzóval.

- templom: 1863: *támpolony*, MTsz.: *támpolom*. A szóbelseji mássalhangzó-torlódást (*mpl*) a magyarban oldottuk fel.

- vitorla: 1395 k.: *vítorla*, 1560 k.: *Vytollas* sz., *Výtorlya*. A második szótag -o- hangja minden bizonnyal ejtéskönnyítő magánhangzó (< vö.: blg. *vepúlo*, szln. *vetrílo*). Az átvett alak valószínűleg *vetorilo* ~ *vitorila* formában jelentkezett a magyarban, melyből aztán a harmadik nyílt szótag magánhangzója eshetett ki (ez utóbbira l. szláv *měděnica* > *medence*, HB.: *ifemucut* >> *ősiünket*, lat. *Magdalena* > *Magdolna*, *Dominicus* > *Domonkos* stb. Ht.² 78).

4.1.3. Az inetimologikus -u- hang

4.1.3.1. Az -u- előfordulása s v á - v o k á l i s k é n t :

- balkány: 1856: *Balukány* hn. Az -u-ra l. az -o- alatt írtakat (4.1.2.1.). - bojtortján: 1237-40: *Buhturuyan*. A harmadik szótag -u- eleme minden bizonnyal ejtéskönnyítő hang (< vö.: ótör. **bald'ryan*; az -u- ejtéskönnyítő voltára: BÁRCZI: Ht.² 78). - borosta: 1347: ? *Burusta*- hn. Mivel a helynév jelentése nem világos (MOLLAY: i. m. 206), az adat ide tartozása kétséges. - burján: 1899: *buruján*, *buruhán* (MSzRET. 324: *buruján* 'gyom, gaz' c. a.). Az -u- mindenképpen bontóhang a második szótagban (vö. HORGER: MNy. 28: 37, 37: 115; GENCSY: Nyr. 34: 189; Ht.² 141). - buzogány: 1863: *Buzugán*. Az -u- hang a második szótagban bontóhang (l. -o- alatt: 4.1.2.1.).

- dusnok: 1215/1550: *Dufunic* hn. A szláv megfelelés (< vö.: cseh R. *dušník*) alapján nézetem szerint talán joggal tehető fel a második szótagi -u- szervetlen volta.

- esztergár: 1243: ? *vzturgar* hn. Ha az idézett alak valós forma, akkor a második szótagi -u- - véleményem szerint - föltehetően bontóhang (vö.: szláv **strugarb* > m. **uszturugar* > *uszturgar*), bár a szóalak iménti fejlődését a szakirodalom nem erősíti meg, sőt HORGER szláv *strgar* > **szturgár* > *uszturgár* fejlődést rajzol meg (MNy. 17: 80-81), s e szerint az -u- nem a szóbelseji, hanem a szóeleji torlódást oldotta fel.

- harkály: MTsz.: *harukár*. Az -u- nem bontóhang (de vö. az -o- alatt írottakat: 4.1.2.1.).

- jegenye: 1239: *Jeguna*. Az -u- hangértéke talán vitatható, de korántsem lehetetlen, hogy mély magánhangzót jelöl (l. KNEZSA olvasatát: *jegunya* i. m. I, 232), ebben az esetben a szó alakváltozatainak kialakulása a következő lehetett: szláv **jagnjed* > m. **jagunya(d)* ~ **jagunyé(d)* > (elhas.) *jegunya(d)* ~ *jegunyé(d)* > (hangrendi kiegyenlítődéssel) *jegenyé(d)* > *jegenye*.

- kápácán: 1768: *kaputzánban* gr., 1785: *kapuczányokat* gr. Az -u- nem inetimologikus voltára l. az -o- alatt írottakat (4.1.2.1.)! - korontár: 14. sz. eleje: *Korunthal* hn. Az -u-ra l. az -o- alatti véleményt (4.1.2.1.). - kosztrunka: 1893: *kosztrunka* (MTsz.). A szlovák *kostrnka* 'tollgerinc, tolltok' átvétele (KNEZSA: i. m. I, 284), a magyar -u- pedig bizonyára bontóhangként keletkezett a szlovák szonáns *r* nyomán. - kuzskura: 1873: *Kuzskura*. A második szótagi -u- nyilvánvalóan bontóhang (l. -o- alatt: 4.1.2.1.).

- létra: MTsz.: *réturha*. Az -u- l. a 4.1.2.1. alatt írottakat.!

- morotva: 1337: *Muruthwa* hn., 1344: *Moruthwa* hn. Az -u-ra l. az -o- alattiakat (4.1.2.1.)!

- pakompart: 1831: *bakunbartos* sz., *pakunpartos* sz. Az -u-ra l. az -o-nál írottakat (4.1.2.1.)! - papondekli: 1877: *pakuntekliből* gr., 1884: *pakundekni*, 1895: *papumdekli*. Az -u-ra l. az -o-alattiakat (4.1.2.1.)! - porkoláb: 1297: *purcurabio* [latin szóként ragozva], 1368: *Purkulab* szn.

- strucc: 1541: *uzturuc*, 1834: *isturucz*. A szóeleji elótéhang mellett a szóbelseji torlódásoldó -u- hang is kifejlődött.

4.2. Elöl képzett magánhangzók szóbelseji bontóhangként

4.2.1. Az inetimologikus -ë-, -e- hang

4.2.1.1. Az -ë-, -e- mint ejtése könnyítő hang:

- bükköny: 1549: *Bwkken*, 1808: *Bekény*, *Bökény*. Mivel HORGER a *bükköny* szó -ö- hangját inetimologikusnak tartja (MNY. 28: 32), ezért joggal merülhetne fel, hogy annak tartsuk az idézett alakokban szereplő -e- (> -é-) hangot is. A kutatások mai állása szerint az -ö- nem tekinthető szervesen elemnek (l. TESz.), ezért az -e- (> -é-) sem minősülhet járulékhangnak (a részletekre l. az -ö- alattiakat: 4.2.3.).

- cigere: 1767: *Tzigere*, 1784: *tzigere*, 1838-45: *cigére*. Mivel a szó ismeretlen eredetű, a második szótagi -e-, -é- inetimologikus volta kérdéses, de talán nem lehetetlen. A TESz. szerint a „*cigere* talán egy **cigre* alakbeli gr feloldásával jött létre”. - cimbor: 1616: *Czímberások*- sz. - ciprus: 1577 k.: *C'perufth* gr.

- csatorna: 1584: *chaterna*. Az -ë- (-e-) valószínűleg elhasonulással keletkezett az eredetibb -o-ból (vö. feltehető szb.-hv. **čatrna* > m. *csatorna* > *csatërna*). - csütörtök: 1351: *Chetertük* hn., 1405 k.: *chetertek*. A második szótag -e-je nem szervesen hang (< vö. blg., esetleg szln. R. **četr̥t̥k̥* TESz.), másképp HORGER (l. 4.2.4.1.).

- edz: 1805: *edöz*, *edöz*. Vitatott eredetű szó, a második szótagi -ë- esetleges betoldott volta tehát nyilvánvalóan kérdéses, de nézetem szerint nem lehetetlen. - esperes: 1405 k.: *esperefth*, 1519: *Esperesch* sz., 1530: *Oesperősz*, 1805: *ěspërës*. A szó vitatott eredetű (vö.: 1. talán egy ki nem mutatott, de feltehető ol. ÉK., vel. R. *aržiprešt* > **aršprešt* > **ašprešt* magyar változata; 2. összetett szó: m. *ős* régi *es* 'atyá' variánsa + ol. ÉK., vel. R. **prešt* 'pap'). Ha a fenti két származtatás valamelyike is megállná a helyét, a szóbelseji -e-, -ë-, illetőleg -ö- hangot feltétlenül inetimologikusnak tarthatnánk, melynek szerepe a szóbelseji mássalhangzó-torlódás (-špr-) feloldása lehetett.

- eszterág: 1533: *Ezterag*, 1592: *eszterag*, 1742: *eszterák*. A második szótagi -e- a mássalhangzó-torlódást feloldó szóbelseji bontóhang (vö.: MELICH: MNY. 6: 445; HORGER: MNY. 17: 81, NyK. 46: 303). - esztergár: 1405: *Eztergar* szn., 1493 k.: *Istergary* sz., 1567: *Eztergalyosokath* sz., 1604: *Eštergarba* gr., 1805: *esztërgály*. Az -e-, -ë- nyilván ejtés-könnyítő hang, amint arra már HORGER rámutatott, s az -ë- hang létrejöttét a kérdéses szóalak hangrendi átcsapása útján magyarázta (vö. szláv *střgar* > **stzurgár* > *uszturgár* > **osztorgár* > *esztërgár* > *esztërgály(os)* - MNY. 17: 81). - eszterháj: 1405 k.: *ezterha*, 1582: *eszter heiaban* gr., 1649: *eszterhajra* gr. A szláv mássalhangzó-torlódást (vö.: vlsz. déli szláv: blg. vagy szb.-hv. R. *strěcha*) a magyar beszélő különféle módon oldotta fel. HORGER szerint a szláv *strěcha* > m. **esztërēha* > *esztërha* fejlődés ment végbe (MNY. 8: 13-14), azaz az elótéhanggal történt feloldás után vagy azzal egy időben a szó belsejébe jutó hármas mássalhangzó-torlódás (*sztr*) feloldására is sor kerül. - esztrenga: 1586: *eszterengán* gr., 1875: *esztërunga*. A második szótagi -e- keletkezésére l. az előző szócikket!

- gereblye: 1793: *gerebely*. A harmadik szótagi (-ë- >) -é- a szóbelseji mássalhangzó-torlódást oldotta fel (vö.: déli szláv R. *grabljě* vagy szlk, R. **grabljě*).

- himpellér: 1563: *h`npellér, h`mpellér*, 1714: *hímpelérkedik* sz. Az átadó nyelv (< vö. korai újfelnémet *hümpeler, himpler* MOLLAY: i. m. 310) alakváltozatai nem okvetlenül indokolják, hogy a magyar szó második szótagjának -e- elemét bontóhangnak tartsuk, de nem is zárhatjuk ki ezt a lehetőséget, mivel a magyar alakváltozatok némelyike a német *himpler* átvételét valószínűsíti (l. az idézett adatokat). HORGER ném. *himpler* > *himpellér* fejlődést feltételez (MNY. 28: 39), tehát az -ë-t szervesen betoldásnak tartja.

- istráng: 1510 k.: *hysterangoth* gr., MTsz.: *esterang, esteráng, istérang, istéráng*; 1896: *ëstéráng* (Nyr. 25: 425).

- jegenye: 1499: *Jegenyew-*, 1865: *jegényét* gr., MTsz.: *gegénye-*. Mivel a magyarba egy szláv **jagnyéd* alak kerülhetett át (TESz.), a második szótagbeli -e-, -ë- (illetve az egyetlen alakban szereplő -é-) nyilván svá-vokális, amely a *kn, gn* kapcsolat közé ékelődött (KNIEZSA: MNY. 39: 3).

- kaláberez: 1870: *kalabereznek*, 1891: *kalábereznek* gr. A *kaláberezik* a R. *kalabriázik* módosulata lehet (TESz.), a harmadik szótag e-je tehát ejtéskönnyítő hangként toldódott be. - kelempászmadár: 1873: *Kélémpászmadár*; MTsz.: *kelemepejszmadár*. Az összetett szó előtagja egy baj.-osztr. **kempajš, *kempajša* alakra megy vissza, a második szótagi -e- tehát torlódást oldó magánhangzó (HORGER: MNY. 28: 37; TESz.). - kotorgárt: 1395 k.: *kotergard*, 1490: *Kotergarth*, 1495: *Kothergart*, 1516: *kothergar*. A második szótagi -e- eredete tisztázatlan, mivel maga a szó is bizonytalan eredetű. De mivel kétségtelenül összefügg egyes cseh és lengyel alakokkal (< vö.: cseh R. *kotrál, kotrgál*, le. R. *kotrygal*), ahol a szó belsejében egyöntetűen mássalhangzó-torlódást találunk (-*trk-*, -*trg-*, -*tryg-*), eléggé indokolt egy mássalhangzó-torlódást kiküszöbölő magyar -e- hang feltevése (vö. még: KNIEZSA: i. m. II, 870). - körte: 17. sz. e.: *keörtevelj* fat gr. A szó bizonytalan eredetű (talán honfoglalás előtti török jövevényszó; vö. mégis CC. *kertme*, nog. *kertpe*, karacs.-balk. *kertme* stb.), ezért a szóbeljei -e- bontóhang volta is kérdéses, de nagyon valószínűnek látszik a korábbi alakváltozatokkal való összevetés alapján.

- lanckenét: 1541: *lanckenest* gr., 1553: *lanczkenet* gr., 1560 k.: *lanch kenézók* gr., *laancz keneez*. Hazai korai újfelnémet eredetű szó (vö. ném. *Landsknecht*, ném. R. *lanzknecht, lantzknecht*), a második szótagi -e- nyilván bontóhang (vö. MOLLAY: i. m. 382; a hang inetimologikus voltára: HORGER: MNY. 28: 37). - létra: MTsz.: *lajtërgya, lajtërgya, lajtërja*. Középfelnémet kori hazai bajor-osztrák eredetű szó (vö.: kfn. *leiter*, hazai korai úfn. 1420: *steglaytter*, 1440: *laitter*, 1436: *leyter* MOLLAY: i. m. 381), amely leginkább a legrégebbnek látszó *lajtra*-ból vezethető le (TESz.), ebben az esetben a második szótagbeli -ë- (-é-) bontóhangnak minősül.

- nádorispán (l. TESz. *nádor* c.a.): 1504: *Nadrespan-*, 1524: *nag`respanthwl* gr., 1533: *Nandor espan*. Az -e- nem szóbeljejében, hanem valószínűleg szóeleji előtétthangként keletkezett (l. az *i-*, *e-* előtétthang tárgyalásánál: 2.2.1., 2.2.2.).

- osztrák: 1813: *Ószterákok*.

- ösztörű: 1577: *ezteri*, 1838: *Eszterő, Eszteru*, MTsz.: *eszteró*. A szóbeljei mássalhangzó-torlódást (< vö. szláv: szb.-hv. N. *östrva*, cseh *ostrev*, N. *ostrva*, szlk. *ostrva, ostrv* stb.) -e-, illetve más alakváltozatokban az -o-, -ö-, -ü- oldotta fel.

- pazsrák 'falánk' (< vö. szláv: szlk. *pažrák* KNIEZSA: i. m. 407): MTsz.: *pozsera* 'fösvénységre hajló ember', *pazsér* 'naplopó' (id. KNIEZSA: i. h.). E két utóbbi szó -e-, -é- elemének szóbeljei mássalhangzó-torlódást oldó szerepe korántsem kétségtelen, hiszen az idézett két alaknak a *pazsrák*-kal való kapcsolata nem világos, bár elég nyilvánvalónak látszik. Az -e- csak akkor tekinthető bontóhangnak, ha a szlk. *pažrák*-féle formára, s nem a KNIEZSÁTól is említett (uo.) *pažerák* 'gége' alakváltozatra megy vissza. - pernehajder: 1762: *Pernehaiter*, 1793: *Pernehajder*, 1816: *Pernekájder*. A második szótag -e- eleme ejtéskönnyítő hang. - peszterce: 1601: *peszternicz*, 1798: *Pesztertze*, 1838: *Pesztericz*, MTsz.: *pesztërice*. A magyar szó szláv

eredetű (< vö. szláv **pъstrъcb*), az -e-, -ë- tehát minden bizonnyal a szóbelseji mássalhangzó-torlódást oldotta fel.

- sármenta: MTsz.: *seremonta*, *sërëmonta*. A második szótag -e-, -ë- eleme szervetlen hang (< vö. ol. *sarmenta*). - strázsa: 1848: *isterázsa* gr., 1861: *esterázsa*, MTsz.: *istërázsa*.

- szelence¹: 1405 k.: *zelence*’, *zelence*, 1805: *szëlencze*. HORGER a második szótagbeli hangot (-e-, -ë-) inetimologikusnak tartja (MNY. 28: 37), a szláv megfelelők viszont ezt nem valószínűsítik (< vö. szláv **solъnica*; blg. R., N. *coленуца*). A TESz. is úgy látja, hogy a (négy szótagúság >) három szótagúság a magyar kétnyílt szótagos tendencia eredménye. - szemerek: 1251/1281: *Zemeryk*, 1269/1269: *zemereg*, 1270: *Zemerek*. A szó szláv eredete a mellett szól (< vö.: szlk. *smrek*, cseh *smrk*), hogy nemcsak a hangsúlyos szótagbeli mássalhangzó-torlódást (*sm-* erre vö. KESZLER: i. m. 22), hanem az így szó belsejébe jutó -*mr*-hangkapcsolatot is feloldotta a nyelv. - szemerke: 1389: *Zemerkes-* sz., 1863: *Szëmërike*, *szëmërke-*. A második szótagbeli bontóhangra vö. az előző szócikkkel!

- teketória: 1788: *tegetóriával* gr., 1794/1805: *teketória*, 1796: *Tecetoria*. A szó talán latin eredetű (< vö. lat. **tectoria*, az (*opus*) *tectorium* többes számú alakja). Ha a kiinduló alak az idézett latin szó volt, abban az esetben a második szótag -e-je ejtéskönnnyítő inetimologikus hang, amint azt HORGER is állítja (MNY. 28: 37). - tengelic: 1320: *Tengelyc* hn., 1525 k.: *Thengelych*, 1805: *tengëlicz*. A magyar szó eredetizése szempontjából szóba jöhető alakokban (< vándorszó; vö.: ném. *Stieglitz*, szb.-hv. *štiglec*, *štëglīc*, cseh *stehlik*, szlk. *stehlik* stb.) a -*gl*-között nem található magánhangzó, az -e- tehát nyilvánvalóan ejtéskönnnyítő hang, amelynek megjelenését az inetimologikus -*n*-nel bővülő hármas mássalhangzó-torlódás elkerülése is elősegítette.

- veternye: 1372 u./1448 k.: *vettern`e*, *vetern`ett* gr. Mivel a magyar szó közvetlen forrása bizonytalan (< vö. szláv; ószláv *utrъnja*, szb.-hv. *jütrenja*, szln. *jütrnja*, cseh *jitrně*, le. *jutrnja*, or. *ýмрeня* TESz.), csak feltehetjük, hogy a szláv nyelvek szóbelseji -*tr-* mássalhangzókapcsolatát a magyarban oldottuk fel egy ejtéskönnnyítő -e- hanggal. - vincellér: 1396: *Winceler* szn., 1416 u./1466: *vincelerecnc* gr., 1588: *venczelerkedig* [!] sz. A TESz. az *l* előtti magánhangzót a mássalhangzó-torlódás feloldására másodlagosan keletkezett hangnak tartja. MOLLAY azonban (i. m. 555) középfelnémet kori alemann eredetűnek ítéli szavunkat, s egy kfn. *wīnzūrel* ~ al. [wintsərəl] > m. [**uīntserel*] > *vincelér* fejlődést rajzol meg. Ennek értelmében tehát az -*l*- előtti magánhangzó nem tekinthető inetimologikus elemnek.

4.2.1.2. Népetimológia útján keletkezett -ë-, -e-:

- jegenye: MTsz.: *legénye*-fa.

- számszerij: 1538: *zamzerigij*, *számszerih*, 1552: *Számszerüh*, 1582: *Szamszerid*. A szóbelseji mássalhangzó-torlódás (< vö. szláv: blg. *camocmpér*, szb.-hv. *samostril*, *samostril*, szln. *samóstril* stb. TESz.) nem a fonetikai szabályoknak megfelelően, egy ejtéskönnnyítő hang (-e-) szabályos betoldásával oldódott fel, hanem népetimológia útján, az eredetibb szóalak „értelmes” magyar alakokra bontásával tűnt el (vö. PAIS: MNY. 29: 45; TESz.).

4.2.1.3. Téves kikövetkeztetéssel keletkezett -e-:

- kolibri: 1789: *Coliber*. A *coliber* formát a latin (többes számúnak felfogott) *colibri* alapján következtették ki (TESz.).

4.2.2. Az inetimologikus -i- hang

4.2.2.1. Az inetimologikus -i- mint ejtéskönnnyítő hang:

- ánszlóg: MTsz.: *anislag*, *ánizslag*. A második szótag -i-je (vö. német; baj.-osztr. *einschlīg*, *ainschlach*, ir. ném. *Einschlag*) inetimologikus hang (HORGER: MNY. 28: 37), mely a szóbelseji hármas mássalhangzó-torlódást oldotta fel.

- biblia: 1531: *bybilyath* gr. Az olvasat minden bizonnyal *bibiliát*, tehát az *-i-* a második szótagban feltehetően svarabhakti magánhangzó. - billikom: 1612: *billikhumb*, 1636: *bilikum*, 1695: *billikom*. Az *-i-* két szótag határán fejlődött inetimologikus magánhangzó (HORGER: MNy. 28: 37; MOLLAY: i. m. 198-199). - borostyán¹: MTsz.: *barisnya*. A *barisnya* alak „talán a szln. *bršljān* 'repekény, borostyán' átvétele" - írja a TESz., s ebben az esetben az *-i-* inetimologikus jellege nem zárható ki.
- csipke¹: 1113: ? *Cipicas* sz. hn. A második szótag magánhangzója lehetne ugyan ejtéskönnyítő járulékhang (vö. szláv: blg. *uúnka*, mac. *uunka*, szlk. *šipka* stb.), de ezt semmiképpen nem tarthatjuk biztosnak az egyetlen adat megkérdőjelezett volta miatt. - csutka: 1718: *csutikáját* gr., MTsz.: *csutika*. A szó ismeretlen eredete miatt az *-i-* mivolta kérdéses, bár IMRE SAMU a nyelvatlaszbeli Ro-22: *ádámcsotika* alakban az *-i-*t inetimologikus hangnak tartja (MMNyjR. 197, 257).
- dusnok: 1222/1550: *dufinicos* [latinósított alak többes sz. tárgyesetben]. A csehből átvett alakváltozat (vö. cseh R. *dušník*) alapján talán joggal tehető föl az *-i-* járulékhang volta.
- fersing: 1783: *Firis inget* gr. Az *-rs-* (vö. *felső* > *ferső* + *ing*) hangkapcsolatot feloldó *-i-* - nézetem szerint - minden bizonnyal ejtéskönnyítő hangként keletkezett.
- himpellér: 1695: *Himpilerkedet* sz.
- istráng: MTsz.: *istirang*.
- jegenye: 1470 k.: *yegyne-*.
- kavicán: 1787: *Kapitzannak* gr., 1790: *kapitzány*. Az *-i-* nem tekinthető járulékhangnak (erre l. az *-o-* tárgyalását: 4.1.2.1.). - kecske: 1430 k.: *keczyka*. A magyarba egy török **kăčki* vagy **kăcskă* alak kerülhetett át (TESz.), az idézett Schlägli Glosszákbeli adatban található *-i-*, ha az valóban az ejtett és *-y-*nal jelölt *-i-* hang volt, akkor - nézetem szerint - csak ejtéskönnyítő hangként keletkezhett.
- létra: MTsz.: *latira*. Az *-i-* bizonyára a szóbelseji *-tr-* (vö. *lajtra* > *lajtora* ~ *latira*) mássalhangzó-torlódás feloldására jött létre.
- majszter: 1839: *májister*, MTsz.: *majiszter*. A szóközépi *-i-* - nézetem szerint - bizonyára a *-jszt-* mássalhangzó-torlódás feloldásaként keletkezett.
- nádorispán: 1511: *nadryspan*, 1559: *Nag'rispant* gr., 1577: *landor ispan*, 1590: *Nador Ispan*. Az *-i-* az idézett alakokban a szó elején keletkezett, nem pedig egy esetleges szóbelseji *-drs-* hangkapcsolat feloldásaként.
- packázik: 1558: *paczikázott* gr., 1796: *potzikázni* sz. A szó vitatott eredetű. A *packázik* alak a *packa* (vö. szb.-hv. Kaj. *packa*, cseh *packa*) főnév származékának látszik, de keletkezhett hangutánzó szóként is. A *-i-* szóbelseji ejtéskönnyítő szerepe csak az első származtatás esetén valószínűsíthető. - pernahajder: 1870: *Pernihajderje* gr. Az *-i-* a szóbelseji mássalhangzó-torlódást (< vö. ném. *Bärenhäuter*, R. *perenheuter*, *bernheuter*) oldotta fel. - peszterce: 1855-60: *pisztiric*-nákó. A szóbelseji *-sztr-* torlódást a nyelv *-i-*vel oldotta fel (vö. északi szláv; cseh *pešťec*, szlk. K. *pestrak*, le. *piestrak* stb.).
- spriccel: 1896: *ispiriccol*. Az *-spr-* torlódást (vö. baj.-osztr. *spritzen*, h. baj.-osztr. *špritsn*, *špritsn*) *-i-*vel oldotta fel a nyelv. - strimfli: 1679: *strimfili*, 1882: *Istirinfi*, MTsz.: *istirimfi*, *istirimfli*, *istirinfli*. Az *-str-* mássalhangzó-torlódást a nyelv *-i-* ejtéskönnyítő hanggal oldotta fel (HORGER: MNy. 8: 13-40).
- szemerek: 1251/1281: *Zimirik*-. Az *-i-*re l. az *-e-* alattiakat (4.2.1.1.)!
- tengelic: 1560 k.: *Tyngylich*, 1577: *tengiricz*, 1585: *Tengilicz*. Az *-i-* mindenképpen járulékhang, s a szóbelseji *-ngl-* mássalhangzó-torlódást oldotta fel a szó belsejében.

- zabridál 'akadédoskodik; alkalmatlankodik; akadályoz': 1879: *zabrigyál*, 1895: *zabridálj* gr.
A szó szláv eredetű a magyarban (vö. szlk. *zabŕdat*), az -i- a hármas mássalhangzó-torlódás feloldására jött létre, nézetem szerint az *í* szonáns jellegének megszüntetésével.

4.2.2.2. Az analógia hatására keletkezett szóbelseji -i-:

- gánica: 1799: *gánitza*, MTsz.: *gánica*. A *gánica* alakváltozatban az -i- bizonyára a *gáncá*-ból (vö. szláv: szb.-hv. *žgánci*, szln. *žgánci*, cseh N. (morva) *žgance*, szlk. *džganec* stb.) az -ica képzőbokros magyar származékok (l. *Katica*, *tubica* stb.) hatására keletkezett.

- páka: 1661: *pálikák*, 1729: *pólikák* gr. A *pálika*-, *pólika*-féle formák szláv átvételek (vö. szlk. *pálka*), az -i- keletkezése azonban nem kellően tisztázott. A TESz. szerint talán a 'pólya' jelentésű R. *pólika* analógiás hatására keletkezettek.

4.2.2.3. Népetimológiával keletkezett szóbelseji -i-:

- capistráng: 1787: *tsapistrát* gr., 1794: *tsapisztra*, 1799: *tzapistrák*, 1842: *Csapisztráng*. A TESz. szerint a magyar szó alakváltozatai népetimológiával keletkeztek a *csap*, illetve az *istráng* hatására. Ezt az adatok valóban igazolják. A legrégebbi adatoknál azonban talán mégsem erről van szó, hanem inkább arról, amire HORGER is rámutatott (MNY. 41: 63), hogy a szóbelseji mássalhangzó-torlódást (< vö. ausztriai ném., ném., *Zapfenstreich* > N. *capistrák*) egy elül képzett inetimologikus -i- oldotta fel.

4.2.3. Az inetimologikus -ö- hang szó belsejében

4.2.3.1. Az inetimologikus -ö- ejtés könnyítő szerepben:

- bögre: 1887: *bögöre* (MTsz.). HORGER a második szótag -ö- hangját inetimologikusnak tartja (MNY. 28: 37), a szó viszont ismeretlen eredetű (TESz.), így az -ö- szerepét sem lehet megítélni. Az -ö- járulékhang voltát legfeljebb azzal támogathatjuk, hogy a nyelvtörténeti adatok egyáltalán nem tartalmaznak a második szótagban magánhangzót, tehát teljesen nem zárható ki az -ö- szervetlen eredete. - bükköny: 1673: *bükkönben* gr., 1784: *bükköny*, *bükköny*, 1806: *Bükköny*, MTsz.: *bököny*. HORGER az -ö- hangot inetimologikusnak tartja (MNY. 28: 32), a TESz. viszont azt írja a szó eredeztetése kapcsán, hogy a szóvégi -ön ~ -öny a korai átvétel mellett tanúskodik. HORGER vélhetőleg a német alak *ŋ* elemének szonáns voltából indul ki. A magyar beszélő - írja - a hang sonans jellegét úgy szüntette meg, hogy az elé egy szervetlen hangot iktatott. A korai újfelnémetben, középfelnémetben azonban bizonyára joggal számolhatunk az -ən ejtéssel, tehát valószínű, hogy az -ö-, illetve a más változatokban szereplő -e-, -ë- (l. 4.2.1.1.) hanghelyettesítés eredménye.

- csütörtök: 1477: *Chewthewrthek* hn., 1506: *Chōtörtökön* gr., 1644: *csütörtökön* gr. Az -ö- a második szótagban nem bontóhang (l. 4.2.4.1.).

- esperes: 1533: *espöröst*, 1763: *Őspörös*, 1804: *Öspöröst*. (Az -ö-re l. 3.2.1.) - eszterháj: 1792: *Öfztör-héj*, *öfztör-haj*.

- himpellér: 1795: *himpöllér*, 1816: *Himpöller*.

- jegenye: 1533: *Jegőne*, 1577 k.: *Igēn`e*, MTsz.: *egőnye*.

- körte: 1577: *vad kōrtōuel`*, 17. sz. eleje: *keörteövelt* gr., 1796: *körtövét* gr. Az -ö- hangot HORGER (MNY. 8: 13-14; 28: 37) a harmadik mássalhangzó elé került ejtéskönnyítő hangnak tartja. Ez természetesen korántsem lehetetlen, de a szó bizonytalan eredete miatt semmiképpen sem tartható biztos adatnak.

- ösztörű: 1508: *ōztōrōre* gr., 1519 k.: *ōztōrwról* gr., 1527: *eztōrwre* gr.

- szemerke: 1578: *szōmōrkénec* gr.

- tengelic: 1533: *Tengőlicz*. Az -ö-re l. 4.2.1.1.

4.2.3.2. Népetimológiával keletkezett -ö- hang:

- számszeríj: 1590: *Szírmször* iy. Az -ö- eredetére l. -e- alatt: 4.2.1.2.!

4.2.4. Az inetimologikus -ü- hang

4.2.4.1. Az ejtés-könnnyítő szerepű -ü- hang:

- csütörtök: 1206: *Cheturtuc-* hn., 1303-38: *Chuturtuk-* hn. A második szótag -ü-jét HORGER (MNY. 28: 37, 36: 251-2) inetimologikus hangnak tartja, nézetem szerint tévesen (vö.: blg., esetleg szln. R. *četr̥rt̥k̥).

- jegenye: 1248: *jegune*.

- körte: 1318: *kyrtuwilis* sz. hn. A szó bizonytalan eredete miatt az -rtw- közötti -ü-ejtéskönnnyítő hang szerepe is kérdéses, bár nem lehetetlen.

- ösztörű: 1859: *üsztürűjébe* gr., 1893: *üsztürű, üsztürü* (MTsz.).

- szelence¹: 1533: *Seluncze*. A második szótagi -ü- nem inetimologikus voltára l. -e- alatt írottakat (4.2.1.1.). - szemerek: 1231: *sumurk-*. Az ü járulékhang voltára l. az -e- alatt írottakat (4.2.1.1.).

- tengelic: 1358: *Tengwlich* hn. A szó olvasata valószínűleg *tengölic*, s ebben az esetben nem ide, hanem a 4.2.3.1. csoportba tartozik, ha viszont esetleg mégis -ü-nek kellene olvasnunk a w-t, az ugyanúgy betoldott hang lenne, mint az -ö-.

4.3. A szóbelseji inetimologikus magánhangzók keletkezéséről

Általános vélemény, hogy a magyar nyelv, illetőleg a finnugor (uráli) nyelvek nem nagyon tűrik a szóbelseji mássalhangzó-torlódást, s azt különféle módon igyekeznek elkerülni: előtét- vagy bontóhang beiktatásával (l. a 2. és a 3. fejezetet), a torlódó mássalhangzók egyikének kivetésével (l. óe. szl. *svętъ* > *szent*, szl. *stoborъ* > *szobor*, *stoklas* > *toklász*, *Vladimir* > *Ladomer*, *ščava* > *csáva*; ném. *schwager* > *sógor*, *zwickel* > *cikkely* stb. vö.: BÁRCZI: Ht.² 139, MNYT. 136) vagy a β esetében annak vokalizálódásával (pl. *βnuka* > *βunuka* > *unoka* BÁRCZI: i. h., MNYT. i. h.) stb. (A kérdés irodalmára l. GOMBOCZ: Alakt. 40-44. §; HORGER: MNY. 17: 78, 28: 37, 140, NYT. 36: 410; KÁLMÁN: MNYj. 2: 59; MNYT. 134-37 stb.)

Az előbbiekkal szemben viszont mintha jóval kisebb figyelmet fordított volna a kutatás a szóbelseji mássalhangzó-torlódások vizsgálatára, a torlódások kiküszöbölésének kérdéseire. Az úgynevezett svarabhakti jelenségre, a szóbelseji magánhangzó-betoldásra ugyan találunk szórványos megjegyzéseket, de rendszeres vizsgálatuk mind a mai napig elmaradt a finnugor (uráli) nyelvekben is, s a magyarban is.

GOMBOCZ a *polgár* szó eredetének vizsgálata során megjegyzi, hogy az ilyen svarabhakti jelenségre, amikor ugyanis „likvida után, amelyet mássalhangzó követ, másodlagos magánhangzó fejlődik ki” (pl. 1277: *Pulgar*, 1283: *Pulgar*, 1333: *Pulgar* > *palagar*, *pologár*) „majdminden nyelvből idézhetnénk példát” (MNY. 4: 365). A jelenségre ófelnémet, finn és magyar példákat említ (ófn. *alah*, *starab* < *alh*, *starb*, fi. (dial.) *kolme*, *sel^evä* < *kolme*, *selvä*, magyar *alamázia* < *almázia*, *dalamath* SchlSj. < *dalmát*, *Bologarok* gr. ÉrdyK. 496, *bologár* < *bolgár*, *pologár*, *palagar* < *polgár* uo.).

Nagy gondot fordított a szóbelseji hangbetoldások vizsgálatára HORGER, különösen a szóeredeztetések során. Számos esetben mutat rá inetimologikus magánhangzók keletkezésére (pl. *Ambrus* > *Ambarus* MNY. 8: 13-14; [szláv *strěcha* >] *észterha* MNY. 17: 78; R. *Fogros* > **Fogoros* > *Fagaras* ~ *Fogaras*, germán *Ardarich* ~ *Aladár*, *Somlyó* > N. *Somolyó*, *Csongrád* > N. *Csongorád*, *Borsa* hn. > *Borosay* csn., szl. *Latrica* > **Lotorica* > *Latorca*, hazai ném. *kolrábi* > **kolorábé* > *kalarábé*, *gimnázium* > N. *giminázium* l. MNY. 28: 37-39; ném. *Altmann* > R. *Oltumán* MNY. 31: 47; *Gábrián* > *Gáborján*; lat. *Adrianus*, R. *Adrián* > *Adorján*; R. *Labrián* > *Laborján* hn. MNY. 36: 251, 39: 63 stb.). Származtatásai ugyan nemegyszer tévesek vagy legalábbis vitathatók (vö. pl. *Fogaras*, *Latorca* KISS LAJOS: FNESz.; *kalarábé* TESz. stb.), de kétségtelen, hogy következetesen figyelmet szentel a szervetlen betoldások lehetőségének.

Hasonló jelenségekre gyakran utal MELICH is (pl. *Toplica* > *Topluca* > *Topuluca* MNy. 17: 10, szl. **strъmъnъ* >> *Ěsztürmen* MNy. 35:30, *bolgár* > *bologár* NyK. 39: 19; *isparác* < nhd. *spreize*, *kolontár*, *korontár*-, *kalmár* > *kalamár*, *mángorló* > *mángoroló*, † *lanckenét*, *lanckenet*, nhd. *virbel* > *viribel*, *wirze* > *virics*, *korincsang* < *kornzange* DOLw. 272, 153, 145, 174-75, 165, 272 stb.), s szórványosan KARÁCSONYI (*Forgolány* < *Folgorán* < *Fulgurán* < *Fulgram* < m. *Fulkrám* < fr. *Folkram* vagy *Folkran* MNy. 20: 2), FLUDOROVITS (lat. *Andrea* >> R. *Andorás*, *Andurás* < *András*, *Ambrosius* > 1584: *Amboros*, *Amburus* MNy. 26: 123-24; lat. *Hadrianus* > *Adorján* LatJsz. 17, 25), BERRÁR (ném. *Velpret*, *Velprit* > a 13. sz. elejétől: *Welpirit* szn., *Verpelét* hn. MNy. 47: 193) és sokan mások.

HORGER Az inetimologikus magánhangzók fejlődéséhez című cikkében (MNy. 28: 37-39) azt írja a két szótag határán jelentkező hangok köréről, hogy „inetimologikus magánhangzónak ilyen esetben való fejlődése ... aránylag ritka jelenség, az idetartozó adatoknak lehetőleg teljes összegyűjtése után pedig kiderült - írja -, hogy ez a jelenség egészen rövid, de határozott szabályba foglalható össze” (i. m. 38). Megállapítja továbbá, hogy két szótag határán csakis rövid magánhangzós hangsúlyos és rákövetkező hangsúlytalan szótag: a szónak első és második szótagja között fejlődött egy inetimologikus magánhangzó. Ez csak akkor következett be - folytatja -, ha a hangsúlyos szótag csupán egy mássalhangzóval végződött, s a hangsúlytalan pedig eggyel kezdődött. A betoldódó magánhangzó minősége - állapítja meg - „teljesen egyezik a hangsúlyos szótag magánhangzójának minőségével” (i. h.). E szabály alól mindössze három kivételt tud említeni (**buchturján* > R. *Buhturujan*, ahol a járulékhang a 3. szótagba toldódott be; a szláv *jagnjed*-ből nem *jegenye*, hanem *jegönye* fejlődött, s végül az eredetibb N. *paklincs* mellett nem *pakaléncs* van, hanem R. *pakeléncs* ѷ: *pakéléncs* > R. *pakilincs*; vö. MNy. 28: 39).

HORGER nézetének értékelésére az adatok elemzése során visszatérünk (ugyanebben a fejezetben).

A mássalhangzó-torlódások feloldásának tárgyalása során BÁRCZI gondot fordít a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatokra is. Megemlíti, hogy „néhány esetben két mássalhangzó alkotta szóbelseji torlódás is föloldódhatik bontóhang behatolásával, így pl. 1329: *Palagar* 'polgár' (OkISz.); SchlSzj. *dalamath* 'dalmát'; ÉrdyK. 496: *Bologarok*, szlovák *almazia* > *alamázia*; latin *tectoria* > *teketória*; déli-szláv *jagnjed* > *jegenye* (vö. 1239: *Jeguna*, 1270/1280: *Jegune*, 1320: *Jegenye* OkISz.)... Ilyen torlódás-fölbontások újabban is keletkeznek, vö. nyj. *buruján*, *buzugan*, *bögöre* stb.” (Ht.² 141; MNyT. 136).

A BÁRCZI által említett „néhány esetben” természetesen bővíthető adatokkal, ha nemcsak a köz- és irodalmi nyelvben előforduló eseteket (pl. *jegenye*, *teketória*, *porkoláb*, *cimbora*, *morotva*, *buzogány*, *vincellér* stb.) vesszük figyelembe, amint azt a tőlünk idézett adatok is igazolják (l. 4.1.1.1.-4.1.3.1.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a szóbelseji helyzetben levő mássalhangzó-torlódások feloldó hangjaként minden magyar rövid magánhangzó előfordul.

4.3.1. A m é l y m a g á n h a n g z ó k összesen 88 + 1 (népetimológia) esetben fordulnak elő, ebből az -o- megterheltsége a legnagyobb (43), aztán az -a- következik (26 + 1), s a sort az -u- zárja (19). A biztos és valószínű adatok száma ennél valamivel kisebb (-o-: 38: -a-: 19 + 1; -u-: 16), összesen 73 + 1; a bizonytalan (-o-: 3 - *barbora*, *packál*; *paskorta*; -a-: 2 - *barbora*, *macska*; -u-: 1 - *borosta*) és a kirekeszthető adatok mennyisége viszont csekély (-o-: 2 - *harkály*, *kapicán*; -a-: 5 - *alamizsna*, *csorda*, *harkály*, *kalarábé*, *kapicán*).

A betoldás tárgyalása során BÁRCZI (i. h.) csupán a szóbelseji k e t t ő s mássalhangzó-torlódás feloldásáról szól, nyilvánvaló azonban, hogy nemcsak a kettős-, hanem a hármas (sőt négyes) mássalhangzó-kapcsolatok feloldására is találhatók adatok. A mássalhangzó-torlódások gyakorisága a következő:

Mássalhangzó-torlódás	Gyakoriság
-str-	8
-lg-, -rkl-	4-4
-jtr-, -szkr-, -zdr-	3-3
-csk- (az egyik adat bizonytalan), -jn-, -kn-, -lk-, -lm-, -tj-, -zg- -kmp-, -ntr-, -pnd-, -rbr- (mindkét adat bizonytalan), -rnt-, -rst- (az egyik adat bizonytalan), -rtv-, -sztr-, -trn- -sztrg-	2-2
-ck- (az adat bizonytalan), -gn(y)-, -lb-, -lp-, -ml-, -nh-, -rb-, -rd-, -rm-, -sn- -mbr-, -mpl-, -pnd-, -rsp-, -rst(y)-, -rszl-, rzn-, -szpr-, -sztv-, -trl- -plnk-, -skrt-	1-1

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a mássalhangzó-torlódások szóródása igen nagy: 45-féle hangkapcsolat található.

A szóbelsejiek közül a k e t t ő s torlódások száma 18, a h á r m a s torlódásoké 24, a n é g y e s e k é pedig érthetően elenyésző, mindössze 3.

A korábbi vizsgálatokban meglehetősen kevés megjegyzés található a feloldódó torlódások mássalhangzóinak minőségére, a kapcsolatok jellegére. GOMBÓCZ a *polgár* szó eredeztetése kapcsán azt említi meg, hogy a svarabhakti jelenség: a feloldás a *likvida* + *mássalhangzó* kapcsolódásakor figyelhető meg (MNY. 4: 365), HORGER pedig arra figyelmeztet, hogy „... a szóbelseji hármas mássalhangzótorlódás feloldása úgy megy végbe (bár van kivétel), hogy a 3. mássalhangzó elé kerül ejtéskönnyítő hang... pl. *Ambrus* > *Ambarus*” (MNY. 8: 13-14).

A HORGERTŐL imént említett nézet mindenképpen helyesbítésre szorul. A háromtagú torlódásokban az ejtéskönnyítő magánhangzó sokszor valóban a második és a harmadik mássalhangzó közé kerül (*porkoláb*, *puzdarék*, *cimbora*, *klastrom* > *kalastorom*, *kontorál* 'kontráz', *kuszkura*, *markoláb* stb.), de ez korántsem tekinthető általános érvényű törvényszerűségnek.

Úgy látom ugyanis, hogy az említett tételt nem igazolják az olyan adatok, mint *anislóg* (< *anslóg*), *borosta*, *borostyán*², *boroszlán*, *csatorna*, (*forspont* >) *forospont*, *korontár*, *morotva* stb. Minden bizonnyal arról lehet szó, hogy nem annyira a harmadik mássalhangzó előtti helyzet, mint inkább a mássalhangzó-torlódásban szereplő úgynevezett *indukáló hang*, a szótagalkotásra is alkalmas *n*, *l*, *r* játszik szerepet a feloldó hang helyének „kiválasztásában”.

A hiányzó vagy egy-egy szó eredeztetése kapcsán adott - s ezért érthetően egyoldalú - magyarázatok miatt célszerű megemlítenünk, hogy a mássalhangzó-kapcsolatoknak általában három típusa különíthető el a szerint, hogy a betoldódó magánhangzó a mássalhangzó-torlódás melyik eleméhez társul. A keletkező magánhangzók ugyanis általában a nasalisokhoz (*n*) vagy a likvidákhoz (*l*, *r*) kapcsolódnak. Ez látható a következő táblázaton:

Hangok	A betoldódó magánhangzó mássalhangzó-környezete	A mássalhangzó-torlódások típusai		
		kettős	hármás	négyes
-a-	- <i>sn</i> + mássalhangzó	jn, kn	-	-
	- <i>ns</i> + mássalhangzó	nh	-	-
	- <i>sl</i> + mássalhangzó	-	rkl	-
	- <i>ls</i> + mássalhangzó	lb, lm, lg, lp	-	-
	- <i>sr</i> + mássalhangzó	-	jtr, trn, str, zdr, ? rbr	-
	- <i>rs</i> + mássalhangzó	rb, rd, rm	rzn	-
	- más mássalhangzó-kapcsolat	-	-	-
-o-	- <i>sn</i> + mássalhangzó	jn, kn	knp, pnd	-
	- <i>ns</i> + mássalhangzó	-	-	-
	- <i>sl</i> + mássalhangzó	ml	mpl, rkl	-
	- <i>ls</i> + mássalhangzó	lg, lk	-	plnk
	- <i>sr</i> + mássalhangzó	-	jtr, mbr, ntr, ? rbr, rst, rszl, ? skr, str, szkr, szpr, sztr, trl, trs, zdr	skrt, sztrg
	- <i>rs</i> + mássalhangzó	-	rnt, rsp, rst, rsty, rszl, rtv	-
-u-	- más mássalhangzó-kapcsolat	ck, csk, zg	sztv	-
	- <i>sn</i> + mássalhangzó	gn(y), sn	knp, pnd	-
	- <i>ns</i> + mássalhangzó	-	-	-
	- <i>sl</i> + mássalhangzó	-	rkl	-
	- <i>ls</i> + mássalhangzó	lk	-	-
	- <i>sr</i> + mássalhangzó	-	szkr, jtr, str	sztrg
	- <i>rs</i> + mássalhangzó	rj	rnt, ? rst, rtv	sztrn
	- más mássalhangzó-kapcsolat	zg	-	-

Azt természetesen nemigen tudhatjuk, hogy pl. az *-rnt*-féle mássalhangzó-torlódásban a két indukáló mássalhangzó (*r*, *n*) közül melyik jutott igazán szerephez. Úgy látszik mégis, hogy a kéttagú torlódásokban az *r* inkább az *sr*- kapcsolatot kedveli, azaz a bontóhangot maga elé veszi, az *n* esetében pedig mintha fordítva történne:

	r	n
-a-	sr: - rs: 3	sn: 2 ns: 1
-o-	sr: - rs: -	sn: 2 ns: -
-u-	sr: - rs: 1	sn: 2 ns: -

Az óvatos fogalmazást az adatok kis száma miatt tartottam helyénvalónak.

A hármás mássalhangzó-torlódásoknál viszont bátrabbak lehetünk, mert a táblázat az *-rnt*- típus esetében a következőket mutatja:

	n	l	r
-a-	sn: - nr: -	sl: 1 lr: -	sr: 4 + ? 1 rr: 1
-o-	sn: 2 nr: -	sl: 2 lr: -	sr: 12 + ? 2 rr: 6
-u-	sn: 2 nr: -	sl: 1 lr: -	sr: 3 rr: 2 + ? 1

Az *n* ugyanis a h á r o m t a g ú mássalhangzó-torlódásokban mindössze két sajátos szóban (*pakompart*, *papondekli*, de 4 adatban) szerepel inetimologikus magánhangzót indukáló hangként, ennél valamivel gyakoribb az *l* szerepe (mert ugyan szintén 4 adatot találunk rá, de már nem két, hanem 3 lexikai egységben fordul elő), az *r* pedig eléggé általánosnak látszik mind az *sr* (19 + ? 3), mind az *rr* kombinációban (9 + ? 1).

A n é g y t a g ú t o r l ó d á s o k száma olyan csekély, hogy azokból messzemenő következtetéseket levonni ugyancsak nehéz lenne, annyit azonban mindenképpen mondhatunk, hogy ezek is a háromtagú mássalhangzó-kapcsolatokhoz hasonlóan viselkednek (*lr*: 2, *sr*: 2), s legfeljebb egy adat vitatható: a *kosztrunka*, melyben már az *r* és az *n* egymás mellett szerepel, elvileg tehát az *r* is és az *n* is lehetne indukáló hang. Mivel azonban a háromtagú mássalhangzó-kapcsolatokban az *-n-* nem szerepel indukáló hangként, az *-r-* viszont gyakori, ezért megokoltnak az látszik, ha az *r*-t tekintjük indukáló elemnek.

Amint már említettem, szóbelseji bontóhangként valamennyi rövid magánhangzó előfordul. Előbb azonban nézzük meg, milyen az egyes m é l y m a g á n h a n g z ó k megoszlása a mássalhangzó-torlódások típusai szerint, illetőleg milyen az előfordulási gyakoriságuk:

	A szóbelseji kettős mássalhangzó-torlódások típusai	-a-	-o-	-u-	Összes adat
1.	ck		? +		? 1
2.	csk	? +	+		?1 + 1
3.	dr		+		1
4.	gn(y)			+	1
5.	jn	+	+		2
6.	kn	+	+		2
7.	lb	+			1
8.	lg	++	++		4
9.	lk		+	+	2
10.	lm	+			1
11.	lp	+			1
12.	ml		+		1
13.	nh	+			1
14.	rb	+			1
15.	rd	+			1
16.	rj			++	2
17.	rm	+			1
18.	sn			+	1
19.	zg		+	+	2
Összesen		11 + ? 1	9 + ? 1	6	26 + ? 2

	A szóbelseji hármás és négyes mássalhangzó- torlódások típusai	-a-	-o-	-u-	Összes adat
20.	jtr	+	+	+	3
21.	kmp		+	+	2
22.	mbr		+		1
23.	mpl		+		1
24.	ntr		++		2
25.	pnd		+	+	2
26.	rbr	? + ? +			? 2
27.	rkl	+	++	+	4
28.	rnt		+	+	2
29.	rsp		+		1
30.	rst		+	? +	1 + ? 1
31.	rsty		+		1
32.	rszl		+		1
33.	rtv		+	+	2
34.	rzn	+			1
35.	str	+++	+++++	+	9
36.	szkr		++	+	3
37.	szpr		+		1
38.	sztr		+	+	2
39.	sztv		+		1
40.	trl		+		1
41.	trn	+	+		2
42.	zdr	+	++		3
43.	plnk		+		1
44.	skrt		? +		? 1
45.	sztlp		? +		? 1
46.	sztrg		+	+	2
Összesen		8 + ? 2	31 + ? 2	10 + ? 1	49 + ? 5

A két táblázat összevont elemzésekor világosan látszik, hogy az *-o-* megterheltsége a legnagyobb (40 + ? 3), az *-a-* hangé jelentősen kisebb (19 + 1 + ? 1). A k e t t ő s torlódásokban az *-a-* és az *-o-* betoldása szinte teljesen azonos megoszlást mutat, a h á r m á s és n é g y e s mássalhangzó-kapcsolatokban viszont az *-o-* játszik nagy szerepet.

A táblázathoz kiegészítésképpen még annyit jegyzek meg, hogy ugyanazon szóban többféle magánhangzó is szerepelhet bontóhangként: az *o ~ a* 9 biztos/valószínű, illetve 1 bizonytalan adatban fordul elő (*ajonca, akna, bolgár, csatorna, istráng, klastrom, polgár, puzdarék, strázsa > ist-a-rázsa, ist-o-rázsa*, illetve ? *barbora*), az *o ~ u* 8 szóban található meg (*balkány, buzogány, esztergár, korontár, kuszcura, morotva, pakompart, pakondekli*, és ? *borosta*). Mindhárom magánhangzó: az *a ~ o ~ u* csak két szóban fordul elő (*létra, porkoláb*). Az említett adatokban a betoldódó váltakozó magánhangzók között mindössze egy nyelvállásfokbeli eltérés figyelhető meg, azaz nincs például *a ~ u* kombináció.

Nem lenne teljes a szóbelseji magánhangzók betoldását vizsgáló fejtegetésünk, ha nem fordítanánk figyelmet arra, hogy szóbelseji helyzetben valamennyi bontóhang a m á s o d i k s z ó t a g b a toldódott be. Kivétel egy sincsen, hacsak nem említjük a *klastrom* szó *kalastorom-*, *kalastarom-*féle variánsait (vö. 1495 e.: *calaftoromba* gr., 1528: *kalaftaromba* gr. stb.), ahol az *-str-* feloldása a harmadik szótagban ment végbe. Ugyanakkor azt is megemlítjük, hogy a feloldás, azaz az *-o-*, *-a-* betoldása már akkor megtörténhetett, amikor a szóeleji *kl-*torlódás bontóhanggal való megszüntetése még nem következett be, ekkor pedig a hangsúlytalan helyzetbeli feloldás ebben a szóban is a második szótagban történt meg.

A második szótagnak ez a kitüntetett helyzete önkéntelenül is felveti azt a lehetőséget, hogy vajon nem a két nyílt szótagos törvény úgynevezett ellentett, reciprok érvényesüléséről van-e szó. Ez nehézség nélkül tehető fel az olyan szavakban, mint *akna*, *alamázia*, *bolgár*, *dalmát*, *kalpag*, *polgár*, *salabakter*, *sármenta*; *balkány*, *bocskor*, *buzogány*, *komló*; *burján*, *jegenye* stb., azaz elsősorban a szóbelseji kettős mássalhangzó-torlódások feloldását mutató esetekben.

Ez annál inkább is elképzelhető, mivel a két nyílt szótagos törvény tárgyalása során HORGERTŐL említett esetekben a rövid magánhangzó meglehetősen gyakran éppen olyan mássalhangzók közül esik ki, vagy másképpen fogalmazva éppen olyan mássalhangzó-kapcsolatok jönnek létre a magánhangzó kiesésének következményeképpen, amelyek közé a tőlünk idézett adatokban a betoldás megtörténik, azaz *bl*, *br*, *ck*, *csk*, *kn*, *kt*, *lb*, *lg*, *lm*, *ml*, *rb*, *rk*, *rm*, *tk*, *tr*, *zsr*, (a harmadik szótagban) *bly* (*bj*) és *rj* (vö. HORGER: Egy ismeretlen magyar hangtörvény. Kny. a Nyr.-ból. Bp., 1911. 35-39). Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy nem idéz viszont HORGER adatokat a *dz*, *gny*, *gr*, *jn*, *lk*, *lp*, *pk*, *pr*, *rs*, *sn* és *zg* mássalhangzó-kapcsolat közül történő kiesésre, amelyek közé viszont inetimologikus magánhangzók betoldódását észleljük a saját anyagunkban.

A hármas mássalhangzó-torlódásokban azonban aligha erről van szó. Ott sokkal inkább érvényre juthatott a nyelv életében amúgy is nagy szerepet játszó ejtéskönnyítésre, az energia-megtakarításra való törekvés (*csatorna*, *ist-o-ráng*, *gerezna*, *létra*, *porkoláb*, *puzdarék*, *ist-o-rázsa* 'strázsa'; *borosta*, *borostyán*², *boroszlán*, *cimbora*, *káplonka*, *kontorál*, *korontár* stb.). Az energia-megtakarításra való törekvés természetesen összhangban van a magyar szókészlet hangalakotani szerkezetének sajátosságaival, a szavak szótagszerkezeti jellemzőivel. Egyrészt ugyanis a szótagok mássalhangzó-kapcsolatra végződését a nyelv igyekszik elkerülni a szó belsejében éppúgy, mint a szóvégi helyzetben, másrészt a magyar szótag egyáltalán nem kezdődhet mássalhangzó-torlódással. Az abszolút szóeleji (azaz hangsúlyos) helyzetben levő szótag régebben alig (l. mégis a hangutánzó-hangfestő szavak első szótagját), ma talán már egyre inkább eltűri a mássalhangzó-torlódásos szókezdetet, erről azonban a szóbelseji szótagkezdő helyzetben sem régebben, sem ma szó sem lehet. Azt is meg kell említenem, hogy az erős első szótagi nyomaték miatt a második szótagbeli hangsúlytalan helyzet kedvez a magánhangzók kiesésének, azaz „lazítja” a szigorúan egyhangú hangeloszlású V-CV; CV-CV, V-CV-CV-féle szótagszerkezetek merev megőrződését. S így már az is lehetségessé válik, hogy nemcsak kiesések, hanem magánhangzó-betoldások is - szórványosságuk ellenére - „törvényszerűvé” váljanak. (A finnugor (uráli) alapnyelv szóalak-rendszertani sajátosságaira l. HAJDÚ: BUNy. 55; UNyA. 125; BAKRÓ-NAGY MARIANN: Szótagszerkezetek a finnugor alapnyelvben. Magyar Fonetikai Füzetek 23. 17-25; Alapnyelvi szótagszerkezetek. Rédei-Festschrift. Wien-Budapest, 1992. 35-41.)

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a szóbelseji kettős mássalhangzó-torlódások esetében általában a kétnyíltszótagos tendencia visszaütésének következményeként fellépő inetimologikus magánhangzó-betoldással lehet számolnunk inkább, a hármas és négyes torlódások feloldása során pedig az energia-megtakarításra, azaz az ejtéskönnyítésre törekvéssel, ez viszont egyben szoros összefüggésben áll az ősi és mai magyar szótagszerkezetek megőrzésének szándékával.

Egyes esetekben szerepet vállal a népetimológia is a szóbelseji bontóhangok keletkezésében, itt azonban igen csekély szerephez jut, mindössze egyetlen példát említhetünk rá (*iszalag*).

4.3.1.1. A betoldódó mély magánhangzók minőségéről

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, milyen minőségű mély magánhangzók toldódnak be szervetlen hangként a második, vagy kivételesen a harmadik, esetleg negyedik szótagba, s mennyiben követi a beékelődő hang az első vagy megelőző szótag minőségét. Lássuk a következő táblázatot!

Magánhangzó-kombinációk		Adatok száma
A második szótag bontóhangja szerint	a -- a: o -- a: u -- a: i -- a: (+ az <i>e - a</i> variánsaként): e -- a: (+ az <i>i - a</i> variánsaként): e -- a:	15 1 1 2 + 1 1 + 1 1
A harmadik (vagy negyedik) szótag bontóhangja szerint	a - a - a - o:	1
A második szótag bontóhangja szerint	o -- o: a -- o: (az <i>o - o</i> variánsaként): a/á -- o: e -- o: (az <i>a/á - o</i> variánsaként): u -- o: o -- o: (az <i>u - o</i> variánsaként): i -- o: o -- o: (az <i>i - o</i> variánsaként): e -- o: o -- o: (az <i>e - o</i> variánsaként):	17 + ? 2 2 10 + ? 3 1 6 1 5 2 1 1 1 1
A harmadik (vagy negyedik) szótag bontóhangja szerint	a - o - o - o:	1
A második szótag bontóhangja szerint	u -- u: o -- u: (az <i>u - u</i> variánsaként): i -- u: (az <i>u - u</i> variánsaként): a -- u: o -- u: e -- u: e -- a:	9 1 1 3 2 1 1
A harmadik (vagy negyedik) szótag bontóhangja szerint	--	

A táblázathoz magyarázatként annyit fűzök hozzá, hogy a *v a r i á n s o k* a címszó alatt előforduló adatokra vonatkoznak (pl. az *esztováta* c. a. *esztováta* és *osztováta* is szerepel, az *osztováta* alak tehát a besorolás szerinti *esztováta* alakban szereplő *e - o* kombináció *o - o* változata).

Az első (vagy megelőző) szótag, ha nem is kizárólagosan, de eléggé határozottan megszabja a második (vagy következő) szótagba ékelődő magánhangzó minőségét (*a - a*: 15, *o - o*: 17 + ? 2, *u - u*: 9). Kissé erős kivételt az *a/á - o* (10 + ? 3) és talán az *u - o* (6), illetőleg az *i - o* (5) kombináció mutat. A harmadik szótagba betoldódó *a*, illetve *o* (a *kalastarom*, ill. *kalastorom*) is az *a - a* és az *o - o* kombinációk számát növelik.

A betoldódó magánhangzók minőségének vizsgálata során persze azzal is számolnunk kell, hogy a bontóhang másodlagos is lehet. Ezt láthatjuk bizonyára a *gerezna* szó *garázna* változatában, ahol ugyanis a *gerezna*-féle változatok (1395 k. óta) után a *garázna* alak csak 1871-ben jelenik meg, föltehetően hangrendi kiegyenlítődés eredményeként.

4.3.1.2. A mély bontóhangok közül az adatok szerint az *-o-* jelenik meg először (l. a következő táblázatot), de vele szinte egy időben megjelenik az *-u-* és az *-a-* is.

4.3.1.2. Az inetimologikus mély magánhangzók első előfordulása szó belsejében			
A hangkeletkezés oka	-a-	-o-	-u-
3.1.1.1., 3.1.2.1., 3.1.3.1. Az ejtéskönnyítés	1222: <i>Akana</i> [akna]	1181/1288/1366/16. sz.: <i>Morothwa</i> hn., 1367: <i>ajonca</i>	1215/1550: <i>Dufunic</i> hn. [Dusnok], 1237-40: <i>Buhturuyan</i> [Bojtorján]
3.1.1.2. A népetimológia	16. sz. e. f.: <i>y zalah</i> [iszalag]		

4.3.2. A szóbelseji elől képzett inetimologikus magánhangzók szerepéről

Az elől képzett magánhangzók szóbelseji betoldása tulajdonképpen teljes hasonlóságot mutat a mély magánhangzókéval. Bontóhangként itt is valamennyi rövid palatális magánhangzó szerepelhet (*-ë-*, *-e-*, illetve *-i-*, valamint labiális magánhangzók: az *-ö-* és az *-ü-*).

Az elől képzett magánhangzók összesen 82 esetben fordulnak elő, de biztosnak csak 73 címszó adatai tekinthetők; bizonytalan 6 (*esperes*, *himpellér*, *körte*, *pazsrák*; *csipke*, *bögre*), s a szervetlen magánhangzót nem tartalmazó szavak száma mindössze 4 (*csütörtök*, *kapicán*, *szelence*, *vincellér*). Ez utóbbiakat azért szerepeltettük mégis a szócikkek között, mert a kutatások során fel-felmerült olyan nézet, hogy második szótagi magánhangzójuk szervetlen magánhangzó (l. az egyes fejezetek tárgyalásánál: 4.2.1.1., 4.2.2.1., 4.2.3.1., 4.2.4.1.).

A bontóhanggal feloldott szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok gyakorisága a következő:

Mássalhangzó-torlódás	Gyakoriság
sztr (sztrg)	11
gny, (n)gl	4-4
? mpl, rtv, spr, str, szmr(k)	3-3
drsp, gr, jtr, rnh, trn	2-2
bl, bly (bj), br, ? ck, csk, kt, lk, nc, pk, pr, rs, sn, tk, ? zsr; brd, jszt, lmp, mbr, nsl, trg, nckn, rst(y)	1-1

A mássalhangzó-torlódások szóródása ugyanúgy, mint a mély magánhangzóknál, itt is meglehetősen nagy: 35-féle kettős, hármas és négyes torlódás között oszlik meg. Ez még akkor is jelentős szóródás lenne, ha a bizonytalan adatokat (*mpl*, *rtv*, *zsr*, *ck* stb.) figyelmen kívül hagynánk. A kettős mássalhangzó-torlódások száma 17 (ebből bizonytalan: 2), a hármasoké 16 (ebből bizonytalan 3), a négyeseké igen csekély: 2 (esetleg ide vehető még az *-sztrg-*: *eszterág*). Ez utóbbiak közé soroltuk a *nádorispán*-féle alak *-drsp-* torlódását is, noha itt föltehetően nem a szóösszetételben szereplő mássalhangzó-torlódás okozta betoldásról van szó, hanem a már korábban létrejött *ispán* (< szláv ? *špan*, **žьpanь*) szó hozta az összetételbe a maga előtét hangját (*i-*, *e-*).

Az adattárban szereplő néhány szó mássalhangzó-kapcsolatai nem szerepelnek a táblázatban (*bükköny*, *csütörtök*, *kapicán*, *szelence*, *vincellér*), mivel ezekben nem szerepel szóbelseji bontóhang. Az *edz* > *edez*, *édéz* alak pedig kivételes forma, mivel a *dz* affrikáta téves kettétagolásával, s nem a mássalhangzó-torlódás szabályos feloldásával jött létre. A bontóhang szóbelseji keletkezésének okai között számolnunk kell továbbá az *analogia* (*páka* >

pálikák), illetve a népetimológia (*capistráng*, *számszörigy*), valamint a téves kikövetkeztetés hatásával (*kolibri* > *koliber*) is.

Már a korábbiakban is megemlítettük, hogy szóbelseji bontóhangként valamennyi rövid magánhangzó, a palatálisok közül az -*ë*-, -*e*-, -*i*-, illetve az -*ö*- és az -*ü*- is előfordul. Nézzük meg azonban, milyen az elől képzett magánhangzók megoszlása az egyes mássalhangzó-torlódások között, s milyen előfordulásuk gyakorisága:

A szóbelseji kettős mássalhangzó-torlódások típusai		Elöl képzett magánhangzók				Összes adat
		-e-, -ë-	-i-	-ö-	-ü-	
1.	-bl-		+			1
2.	-bly- (-bj-)	+				1
3.	-br-	+				1
4.	? -ck-		? +			? 1
5.	-csk-		+			1
6.	-(n)gl-	+	+	+	+	4
7.	gny	+	+	+	+	4
8.	gr	+		+		2
9.	kt	+				1
10.	lk		+			1
11.	nc		+			1
12.	pk		+			1
13.	pr	+				1
14.	rs		+			1
15.	sn		+			1
16.	tk		+			1
17.	zsr	? +				? 1
Összesen		7 + ? 1	10 + ? 1	3	2	22 + ? 2

A szóbelseji hármas és négyes mássalhangzó-torlódások típusai		Elöl képzett magánhangzók				Összes adat
		-e-, -ë-	-i-	-ö-	-ü-	
1.	brd		+			1
2.	jszt		+			1
3.	jtr	+	+			2
4.	lmp	+				1
5.	mbr	+				1
6.	mpl	? +	? +	? +		? 3
7.	nsł		+			1
8.	rnł	+	+			2
9.	rst(y)		+			1
10.	rtv	+		+	+	3
11.	spr	? +	+	? +		1 + ? 2
12.	str	+	++			3
13.	szmr(k)		+	+	+	3
14.	sztr(g)	++++ +++	+	++	+	11
15.	trg	+				1
16.	trn	++				2
17.	drsp	+	+			2
18.	nckn	+				1
Összesen		18 + ? 2	12 + ? 1	4 + ? 2	3	37 + ? 5

Az első táblázatból kiderül, hogy az -*ě*-, -*e*- megterheltsége a legnagyobb (35 + ? 3), amely talán azzal is magyarázható, hogy itt lényegében két magánhangzó (*ě*, *e*) vállalta fel a torlódás feloldását. Az -*i*- megterheltsége is eléggé számottevő (22 + ? 2), az -*ö*- és az -*ü*- gyakorisága (7 + ? 2, ill. 5) viszont csekély.

Mind a négy magánhangzó előfordul bontóhangként a *jegenye* és a *tengelic* szóban, az *ě/e* ~ *ö* ~ *ü* az *öztörű*, *körtvély*, az *ě/e* ~ *i* ~ *ü* a ? *himpellér* szóban, a többi adatban vagy két vagy csupán egy magánhangzó szerepel (*ě/e* ~ *i*: *létra*, *nádorispán*, *pernahajder*, *peszterce*; *ě/e* ~ *ö*: *eszterháj*; *i* ~ *ü*: *szemerek*; *e* ~ *ö*: ? *esperes*).

A bontóhangok meglehetősen egyöntetűen a m á s o d i k s z ó t a g b a toldódnak be (vö. még erre 4.3.1.). A palatalis magánhangzók hasonlóképpen viselkednek a kettős és a hármas (négyes) mássalhangzó-kapcsolatok feloldása során, mint ahogy az a mély magánhangzókánál is látható volt (l. 4.3.1.).

4.3.2.1. A betoldódó palatális magánhangzók minőségéről

A korábbi kutatások már rámutattak arra, hogy az első vagy megelőző szótag magánhangzójának minősége tulajdonképpen meghatározza a következő szótag betoldódó magánhangzójának minőségét. Hogy ez milyen mértékben helytálló állítás, arra lássuk a következő táblázatot!

Hangok	A betoldódó magánhangzó mássalhangzó-környezete	A mássalhangzó-torlódások típusai		
		kettős	hármas	négyes
- <i>ě</i> - - <i>e</i> - (- <i>é</i> -)	- <i>ňn</i> (<i>ňny</i>)	<i>gny</i>		<i>nckn</i>
	- <i>nň</i>		<i>rnh</i>	
	- <i>ňl</i>		? <i>mpl</i> , (<i>n</i>) <i>gl</i>	
	- <i>lň</i>		<i>lmp</i>	
	- <i>ňr</i>	<i>br</i> , <i>gr</i> , <i>pr</i> , ? <i>zsr</i>	<i>jtr</i> , <i>mbr</i> , <i>mszr</i> ¹ , ? <i>spr</i> , <i>str</i> , <i>szmr</i> , <i>sztr</i> , <i>trg</i> , <i>trn</i>	<i>szmrk</i>
	- <i>rň</i>	<i>rm</i>		<i>drsp</i>
	- más mássalhangzó-kapcsolat	<i>dz</i> ¹ , <i>kt</i>	? <i>rtv</i>	
- <i>i</i> -	- <i>ňn</i> (<i>ňny</i>)	<i>sn</i> , <i>gny</i>		
	- <i>nň</i>	<i>nc</i>	<i>nsl</i> , <i>rnh</i>	
	- <i>ňl</i>	<i>bl</i>	? <i>mpl</i> , (<i>n</i>) <i>gl</i>	
	- <i>lň</i>	<i>lk</i>		
	- <i>ňr</i>		<i>jtr</i> , <i>str</i> , <i>spr</i> , <i>szmr</i> , <i>sztr</i>	<i>szmrk</i>
	- <i>rň</i>	<i>rs</i>	<i>brs</i> , <i>brd</i>	<i>drsp</i>
	- más mássalhangzó-kapcsolat	? <i>pk</i> , <i>ck</i> , <i>csk</i>	<i>jszt</i>	(<i>p</i>) <i>str</i>
- <i>ö</i> -	- <i>ňn</i> (<i>ňny</i>)	<i>gny</i>		
	- <i>nň</i>			
	- <i>ňl</i>		? <i>mpl</i> , <i>ngl</i>	
	- <i>lň</i>			
	- <i>ňr</i>	? <i>gr</i>	<i>mszr</i> , ? <i>spr</i> , <i>sztr</i>	
	- <i>rň</i>			

¹ A táblázatba felvettük a *dz*, *mszr* (*edz* > *ədöz*, *számszerij*) hangkapcsolatot is.

	- más mássalhangzó-kapcsolat		? rtv	
-ü-	- šn (šny)	gny		
	- nš			
	- šl		(n)gl	
	- lš			
	- šr		szmr, sztr	
	- rš			
	- más mássalhangzó-kapcsolat		? ktv	

Amint arra már rámutattunk (4.3.1.), a betoldódó magánhangzók a nasalisok és likvidák közelében helyezkednek el (*n*; *l*, *r*), de betoldások természetesen más hangkapcsolatokban is előfordulnak (nem nasalis és nem likvida közelében is: pl. *dz*, *kt*, *ck*, *csk*, *jszt*, *ktv* stb.).

4.3.2.2. A betoldódó palatális magánhangzók függősége az első szótag magánhangzójától

Az első vagy megelőző szótag eléggé határozottan megszabja a második szótagba beékelődő magánhangzó minőségét (*e/ě - ě/e*: 18, *i - i*: 9, *ö - ö*: 5, *ü - ü*: 2). Kivételnek foghatók fel talán azok az adatok, amelyek *a - i* és *a - ě/e* kombinációt mutatnak (7, illetve 5 adat), de ha tudjuk, hogy az *ě* (> *e*) a palatális-veláris hangrend szempontjából úgynevezett neutrális hang, akkor ez a kombináció is érthetőbbé válik.

A kombinációkra l. a következő táblázatot!

Magánhangzó-kombinációk		Adatok száma
a második szótag bontóhangja szerint	<i>e/ě - e/ě</i> (variánsként: ? <i>ö - e</i> is) -----→	18 + 1 + ? 1
	<i>i - e/ě</i> (variánsként: <i>e/ě - e/ě</i>) -----→	5 + 1 + ? 1
	<i>ö - e/ě</i> -----→	1
	<i>a - e/ě</i> (variánsként: <i>o - e/ě</i>) -----→	5 + 1
	<i>o - e/ě</i> -----→	3
	<i>á - e/ě</i> -----→	1
a harmadik szótag bontóhangja szerint	<i>i - i</i> (variánsként: <i>e/ě - i</i>) -----→	1
	<i>e/ě - i</i> -----→	9 + 1 + ? 2
	<i>a - i</i> (variánsként: <i>o - i</i>) -----→	3
	<i>u - i</i> -----→	7 + 1
a második szótag bontóhangja szerint	<i>ö - ö</i> -----→	2
	<i>e - ö</i> (variánsként: <i>ö - ö</i>) -----→	2 + 1 + ? 1
	<i>i - ö</i> -----→	? 1
	<i>ü - ü</i> -----→	2
a harmadik szótag bontóhangja szerint	<i>e - ü</i> -----→	1 + ? 1
	<i>i - ü</i> -----→	1

Mindezen felül az analógia *á - i* és *ó - i* (*gánica*, *pálikák* gr., ill. *pólika*), a népetimológia *á - ö* (*számszörj*: 1590: *Szármször iy*), *e - é* (*legénye* 'jegenye'), a téves kikövetkeztetés pedig *i - e* (*kolibri* > *koliber*) kombinációt hozott létre.

4.3.2.3. A betoldódó palatális magánhangzók keletkezésének koráról

Az elől képzett magánhangzók közül az adatok tanúsága szerint az *-i-* jelenik meg először (l. a következő táblázatot): 1113: ? *Cipicas* sz. hn., de 1222/1550-ben már megkérdőjelezetlen *dufinicos* jelenik meg, s valamivel később találjuk az *-ü-*t (1231: *sumurk* 'szemerek') és az *-ë/-e-*t (1251/1281: *Zemeryk* 'szemerek').

A népetimológia útján keletkezett *-ë/-e-* 1552-ből származik (*Számszerüh*), az *-ö-* 1590-ből (*Szírmször iy*), s az *-i-* 1787-ből (*tsapifstrát* gr.). Téves kikövetkeztetésrel jött létre az *-ë/-e-* 1789-ben (*Coliber*), a nálógiával az *-i-* 1661-ben (*pálikák* gr.).

4.3.2.3. Az inetimologikus palatális magánhangzók első előfordulása szó belsejében				
A hangkeletkezés oka	-ë/-e-	-i-	-ö-	-ü-
4.2.1.1., 4.2.2.1., 4.2.3.1., 4.2.4.1. Az ejtéskönnyítés	1251/1281: <i>Zemeryk</i> 'szemerek', 1269/1269: <i>zemereg</i> , 1270: <i>Zemerek</i> ; 1389: <i>Zemerkes</i> - sz. 'szemerke'	1113: ? <i>Cipicas</i> sz. hn. 'csipké-s'; 1222/1550: <i>dufinicos</i> 'dusnok' 1430 k.: <i>keczyka</i> 'kecske'	1508: <i>őztörőre</i> gr. 'őztörű'; 1533: <i>Jegőne</i>	1231: <i>sumurk</i> - 'szemerek'; 1248: <i>jegune</i>
4.2.1.2., 4.2.2.3., 4.2.3.2. A népetimológia	1552: <i>Számszerüh</i>	1787: <i>tsapifstrát</i> gr. 'capistráng'	1590: <i>Szírmször iy</i>	
4.2.1.3. Téves kikövetkeztetés	1789: <i>Coliber</i> 'kolibri'			
4.2.2.2. Az analógia		1661: <i>pálikák</i> gr. 'páka' 1799: <i>gánica</i>		

4.4. Összefoglalás

A feldolgozott adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a szóbelseji inetimologikus magánhangzók (bontóhangok) szinte kizárólag a második szótagba toldódtak be (l. mégis: *bojtorján* ~ 1237-40: *Buhturuyan*, *kaláberez* < *kalabriáz(ik)*, *klastrom* > *kalastorom*, *kolibri* > *koliber*).

Az erős nyomatékú első szótag utáni hangsúlytalan második szótag kedvez nemcsak a nyílt szótagbeli kiesésnek, hanem a betoldódásnak is.

Az első szótag magánhangzó-kvantitásának nem volt szerepe a betoldódás létrejöttében, noha az mindig rövid volt (ha mégis hosszú magánhangzó szerepel, az későbbi nyúlás eredménye: pl. *ánszlog*, 1813: *Őszterák* 'osztrákok', 1839: *májister* ~ *majster* stb.), az első szótag magánhangzójának minősége viszont eléggé jellegzetesen meghatározza a második szótagba betoldódó magánhangzóét (l. a táblázatot: 4.3.1.1. Magánhangzó-kombinációk, illetőleg 4.3.2.2. Magánhangzó-kombinációk).

Joggal feltehető talán, hogy a második szótagi (szervetlen) magánhangzó-betoldás tulajdonképpen egykorú lehet a kétnyíltszótagos tendencia érvényre jutásával, s annak ellentett (reciprok) fejleményeként jelentkezett.

5. A szóvégi mássalhangzó-torlódás inetimologikus magánhangzóval történő feloldása

5.1. A mély magánhangzók

5.1.1. Az inetimologikus -a- hang

5.1.1.1. Az inetimologikus -a- mint ejtéskönnyítő hang:

- *alom*: 1561: *Alambol* gr. Mivel az ugor alapnyelvi alak **alms* vagy **alm* lehetett, nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy valóban ejtéskönnyítő hang került-e az (**alm* >) *alam* ~ *alom* alakba, vagy az **alms* tövéghangzó nélküli formáját őrzi-e a nominativusi (*alam*, *alom*, *alum*) alak. - *álom*: 1557: *alam*. HORGER ugyanezen szó -o- elemét (*álom*) inetimologikusnak tartja (MNY. 11: 123, 28: 37, 31: 47), s értelemszerűen vonatkoztatható ez - véleményem szerint - az ugyanilyen hangtani helyzetben levő -a-, -u-ra (vö. *álam*, *álum* ~ *álam*, *álum*) is. Az inetimologikus betoldás feltevése természetesen nem okvetlenül szükséges, mivel a finnugor alapalakból (vö. **oda-m* >) ősm. *alomu* (vagy más) alak fejlődött, s a véghangzó lekopása után egy *alom* ~ *álom* forma jött létre. Ami viszont itt elgondolkodtató, az csupán az, hogy az alakváltozatok között például 1358: *alm* formát is találunk, így tehát előfordulhatott, hogy az -a-, -o-, -u- az ilyen alakokban most már nem az eredeti, a töben megőrződött hang jelent meg, hanem egy ejtéskönnyítő magánhangzó. Erre a jelenségre utal SÁROSI ZSÓFIA is (MNY. 176-177), amikor az **ároku* > *árku* > *árk*, *alm*, *berk* stb. formák létrejöttének elemzése után megjegyzi: „A mássalhangzó-torlódásos csonka tövváltozatok viszonylag rövid ideig maradtak fenn ebben a formában: ejtéskönnyítő magánhangzó ékelődött be a mássalhangzók közé”. - *árok*: 1462: ... *arakya* hn. A második szótag -a-jára l. az előző szócikket.

- *csonbor*: 1435 k.: *combar*. Mivel a magyarba egy (déli) szláv R. *čobr* alak kerülhetett át, a szóvégre jutott -br kapcsolatot a magyar beszélő egy ejtéskönnyítő -a-, -o-, -u- hanggal oldotta fel.

- *dolog*: MTsz.: *dalag*. Nyelvünkbe egy szláv R. *dlg* alak kerülhetett át, a magyarban később a szóvégi helyzetbe jutott -lg mássalhangzó-kapcsolatot egy ejtéskönnyítő -a- vagy -o- (erről l. később) oldotta fel.

- *három*: 1372 u./1448 k.: *haramert* gr. A második szótagbeli -a- szerepére l. az *alom* szócikket ugyanitt.

- *kapocs*: 1801: *Kapats*; 1588: *kapacholta* sz., gr. Bár nem zárható ki, hogy a *kap-* ige tövégi magánhangzója őrződött meg a *kapo-cs-*, *kapa-cs-*féle formákban, mégis joggal tehető fel, hogy a *kapcsol*-ból való elvonás során iktatózott be az -o- vagy -a- ejtéskönnyítő magánhangzó (*kapcsol* > *kapcs-* > *kap-o-cs*). A *kapcs-*, *kapcsol*-féle formák ugyanis jóval korábbiaknak látszanak (vö.: 1395 k.: ? *cophth*, 1450: ? *Kapcz*, 1450 k.: *Kapcz*, 1545: *kaphoth* gr., 1551: *kapsolt* gr., 1552: *kapsokat* gr., 1575: *kapsolr* gr., 1599: *kaps* TESz.).

- *viasz*: 1372 u./1448 k.: *vyazt* gr., 1595: *Viacz* szn., 1698: *vijas* sz. A *viasz* szó szerb-horvát vagy szlovén eredetű (< vö.: kaj-horvát *vojsk*, szln. R., N. *vôjsk* TESz.). A *viosz-*, *viasz*-féle alakváltozatok a feltehető **vojosz* [esetleg **vajasz*] formákból magyarázhatók (TESz.), ahogy azt HORGER is gondolta: **vojosz* > **vojosz* > R. *viosz* (l. MNY. 37: 267), illetve - nézetem szerint - az -o- nyíltabbá válásával *viasz* alak is keletkezett. Az -a-, -o- tehát a szóvégi helyzetbe jutott mássalhangzó-kapcsolat feloldó hangjaként toldódott be.

5.1.1.2. A n a l ó g i a útján létrejött bontóhang:

- tasak: 1835: *tas-ak*, 1837: *Tasak*. A második szótag *-a-* eleme analógia útján, a táska szó eredetibb *taska* alakjából keletkezhetett a *sipka* ~ *sipak*, *csutka* ~ *csutak* típusú összefüggések analógiájára. De - nézetem szerint - az is elképzelhető, hogy a *táska* ~ *taska* alakok *-ka* elemét a nyelvérzék kicsinyítő képzőnek fogta fel, s a *-k* kicsinyítő képzővel helyettesítette. Ebben az esetben nem analógia, hanem a téves kikövetkeztetés eredményeként keletkezett a *tas-* fő és a *-k* képző közötti inetimologikus „tővéghangzó”.

5.1.1.3. T u d a t o s s z ó a l a k í t á s s a l , betoldás eredményeként létrejött *-a-*, *-á-* hang:

- angol: 1560 k.: *Angaly*. Az *angaly*, *angoly*, *angol* stb. alakváltozatok nyelvújítási alkotások az *anglus*-ból (vö. TESz.).

- jacht: 1806: *Jakát*. A második szótagi *-á-*-t tartalmazó alak feltehetőleg MÁRTON JÓZSEF egyéni alkotása.

5.1.2. Az inetimologikus *-o-* hang

5.1.2.1. Az e j t é s k ö n n y í t ő szerepű *-o-* hang:

- adjutáns: 1877: *agyutányos* sz. Érdekes, hogy a szóvégen levő mássalhangzó-torlódást még viszonylag későn, a 19. század második felében is igyekeznek a nyelv feloldani. - ajánl: 1741: *ajánolván* sz. Az *-o-* valószínűleg régebbi *ajánlván* alak *-nlv-* mássalhangzó-torlódását oldotta fel. - alom: 1552: *alomot* gr.; 1531: egy *alomyak* gr. 'egyneműek'. Az *-o-* eredetére l. 5.1.1.1. - álom: 1372 u./1448 k.: *alom*; 1592: *áloom*, 1767: *Áloomra* gr. (NySz.). Az *-o-*-ra l. 5.1.1.1. - árok: 1009/1404: *-arok* hn., 1395 k.: *arok*. Az *-o-*-ra l. 5.1.1.1. - áspa: MTsz.: *ásop*, *ázsop*. Az *-o-* feltétlenül ejtéskönnyítő hang, de hogy a véghangzó eltűnése után (*áspa* > *ásp* (erre vö. 1572: ? *Asp*) > *ásop* ~ *ázsop*) vagy valamilyen (téves) analógia hatására (? *sarka* : *sarok*, *átka* : *átok*) került-e be a szóalakba, az tisztázatlan kérdés. MELICH szerint az *-o-* hangátvetéssel: *áspó*, *áspu* > *ásop*, *ázsop* keletkezett (Nyr. 23: 99). - átok: 1416 u./1450 k.: *Atoc*, 1531: *attokbely* sz. A második szótagbeli *-o-* feltehetően ejtéskönnyítő hang, létrejöttének körülményei azonban tisztázatlanok. Leginkább valószínű, hogy a téves tőkikövetkeztetéssel (*áld* > *át-* + *-koz* gyakorító képző) egy *átk-* tövet vontak el, melynek *-tk-* torlódását ejtéskönnyítő hanggal oldották fel.

- csombor: 1327: *Chombor*- hn., 1395 k.: *chombor*, 1683: *csombord*, MTsz.: *combor*. Mivel a magyarba egy (déli) szláv R. *čobrъ* kerülhetett át, az *-o-* ejtéskönnyítő hangként keletkezhetett. HORGER (MNY. 28: 37) is inetimologikusnak tartja a második szótag magánhangzóját (szláv *čabrъ* > *csombor*).

- dinstel: 1833: *dinstoltak* gr., 1874: *dinstol*. A bajor-osztrák szóvégi sonans *ŋ*-t a nyelv egy *-on* hangkapcsolattal oldotta fel szóvégi helyzetben. Az *-o-* ilyen hangtani helyzetben való használata meglehetősen ritka. - dolog: 1372 u./1448 k.: *dologra* gr. Az *-o-* az átvett szláv R. *дѣлѣ* alak *-lg-* mássalhangzó-torlódását oldotta fel.

- fark: 1840: *farok*; 1876, 1887: *farok* (MTsz.). A *fark*, *ark* 'árok', *sark* 'sarok' (vö. 1240 k.: *forc*, 1193: *arc* 'árok', 1392: *Sork* szn. 'sarok') bizonyítja, hogy a kétnyíltszótagos tendencia korán érvényesült a magyarban, s csonka tövű mássalhangzó-torlódásos formák jöttek létre. Az említett alakok természetesen analógiás elvonás eredményeként is keletkezhetnek, s a szóvégre jutott mássalhangzó-torlódást a nyelv ejtéskönnyítő hang betoldásával oldotta fel (vö. SÁROSI ZSÓFIA: i. m. 175).

- halom: 1270/1437: *-halom* hn. A tővéghangzó eltűnése után keletkezett mássalhangzó-torlódást (> *holmu* > *holm*) ejtéskönnyítő magánhangzó (*-o-*, *-u-*) oldotta fel (vö.: SÁROSI ZSÓFIA: i. m. 176; l. még HORGER: MNY. 28: 37). - három: 1416 u./1450 k.: *ha₂om* (TESz.); 1592: *Három* (NySz.), 1621: *Három* (NySz.). Az ejtéskönnyítő magánhangzóra l. SÁROSI

ZSÓFIA: i. m. 178; l. még HORGER: i. h.! - hatalom: 1416 u./1450 k.: *hatalōmal* gr. (TESz.); 1586: *hatalom*, 1631: *hatalomban*- (NySz.). A harmadik szótag magánhangzója megőrzés is lehet, de az ómagyarkori adatok nemegyszer szóalak végi kettős (hármás) mássalhangzó-kapcsolatot mutatnak, amelyeknek ejtéskönnyítő magánhangzóval való újra-feloldására is gondolhatunk (vö. mégis SÁROSI ZSÓFIA: i. m. 177). - horony: 1808: *Horony*. Mivel a feltehető finnugor alapalak **kurhá* volt (TESz.), a második szótag magánhangzója ejtéskönnyítő hangként keletkezett.

- inog: 1577 k.: *Inognak* gr. Mivel az eredetibb alak az *ing* volt (TESz.), a második szótagban levő -o- szervetlen betoldás.

- kall: 1655: *karolna* gr. Ismeretlen eredetű szó, az alakváltozatok viszont eléggé egyértelműen egy *kall*-féle alapalakra mutatnak (1237-40: ? *Colov*, 1295: *Kallov* sz. hn., 1332-7: *Kollo* sz. hn., 1673: *kallo* sz. stb.). Ennek alapján joggal feltehető, hogy az -o- a szóbelseji -ll- > -rl- mássalhangzó-torlódást oldotta fel a szó belsejében (az -ll- > -rl- elhasonulásra vö.: 1340: *korlow*, 1450: *karlw* sz.). - kapocs: 1533: *Capocz* (TESz.); 1552: *kapochot*, 16. sz. m. f.: *kapocs*, 1767: *Kapots*-, *kapots* (NySz.); MTsz.: *kopocs*. Bár nem zárható ki, hogy a *kap*- ige tövégi magánhangzója örökölt meg a *kapocs*-féle formákban, mégis joggal tehető fel, hogy a *kapcsol*-ból való elvonás során iktatódott be az -o-: ejtéskönnyítő magánhangzóként. A *kapcs*-, *kapcsol*-féle formák ugyanis jóval korábbiak látszanak (vö.: 1395 k. ? *cophth*, 1450: ? *Kapcz*, 1450 k.: *Kapcz*, 1545: *kapthoth* gr., 1551: *kapsolt* gr., 1552: *kapsokat* gr., 1575: *kapsolr* gr., 1599: *kaps* TESz.). - kapor: 1405 k.: *capor*, 1435 k.: *copor*, 1533: *Kappor*. A magyarba egy déli szláv vagy esetleg szlovák R. **koprъ* kerülhetett át **kopr* alakban, a második szótag -o-ja tehát ejtéskönnyítő hangként toldódott be. - karom: '... állati köröm; Kralle': 1835: *karom*, 1860: *koromjaiban* gr. Az -o- eredetére l. a *kapocs* szócikket (ugyanitt). - káromol: 1619: *Káromolatunk* sz. Ismeretlen eredetű szó. Ennek ellenére feltehető, hogy a harmadik szótag -o-ja ejtéskönnyítő magánhangzóként ékelődött be, ugyanis az ómagyar kori alakváltozatok általában -ml- mássalhangzó-torlódást mutatnak a szó belsejében (vö.: 1372 u./1448 k.: *karomla* gr., *karwmlattatek* sz., 1551: *karamlottac* gr.), s HORGER is R. *károml* > *káromol* fejlődést vázol (MNY. 40: 120).

- majom 1427: ? *Mayom* hn., 1513: *mayom*, 1568: *mayomkodnak* gr. Vándorszó, amelynek átdóját nem lehet meghatározni (TESz.). HORGER egy meglehetősen bonyolult fejlődést tesz fel: **máymunut*, **máymunuk*, **máymunul* > **máymut*, *máymuk*, *máymul* > **máymum* > *majom* (MNY. 30: 70), amelyet az átdó nyelv alapalakjának ismerete nélkül nehéz elfogadni. - mángorol: 1679: *mángorolatlan* sz., 1774: *mungarolni* sz. Az -rl- közé ékelődött -o- minden valószínűség szerint ejtéskönnyítő hang, amely a *mángollok*, *mángolló* stb. formák -ll- > -rl- elhasonulása utáni mássalhangzó-torlódást szüntette meg (vö.: ném. *mangeln*, *mangen*, T. *mängen*, *mängern* TESz.). - murok: 1557 k.: *Murok*, 1747: *Múrok*. HORGER (MNY. 38: 251) az -o-t ejtéskönnyítő elemnek tartja, s ezt az átvett szláv nyelvi R. **mъrky* alapján (TESz.) teljes joggal elfogadhatjuk.

- nyugalom: 1372 u./1448 k.: *nugolomual*, 1510 k.: *nywgalomnak* gr. A harmadik szótagi -o-ra vö. a *hatalom* szócikket (ugyanitt).

- ólom: 1548: *olom*, 1637: *olon*, 1796: *Ólyom*, 1803: *olyom*. Vitatott eredetű szó, s az -o-torlódást feloldó szerepével csak akkor számolhatunk, ha a valószínűbbnek tartott származtatást fogadjuk el (< az *ón* szóhasadással elkülönült változata: *ólom* < *olon* < *oln* < **oln^u*), és nem az ugor kori egyeztetést (vö.: vog. T. *wōlēm* 'ólm').

- piszok: 1577: ? *Pysok* szn., 1767: *Piřok*. A *piszok* szó elvonással keletkezhetett a *piszkol* igéből. Az -o-ra vö. a *kapocs* (< *kapcsol*) címszó alattiakat (ugyanitt)!

- sarok: 1550 k.: *sorok*, 1784: *farok*. A második szótagi -o- esetleges inetimologikus voltára l. az *alom*, *álm* szócikket (ugyanitt)! - siralom: 16. sz. eleje: *siralomba* gr., 1551: *siralomba*, 1580: *siralommal* gr., 1592: *Siralomhoz*. A harmadik szótag -o- elemére l. a *hatalom* szócikket (ugyanitt)! - suska: MTsz.: *susok*. A szó (*suska*, *suskó*, *susok*) kialakulásának

alapjául a szlovákból átvett *sústya* (< vö. szlk. *šúst'a, šústie*) szolgálhatott (TESz.). Az eredeti szóvég helyébe kicsinyítő képzők léptek *(-ka, -kó, illetve -k)*. Mivel a szó mássalhangzós tövű volt, a *-k* előtt egy ún. szervetlen véghangzó: az *-o-* ékelődött be.

- titok: 1372 u./1448 k.: *t`tok*, 1554: *titoknoka* gr. (*titok* c. a. *titoknok*). Az *-o-*t HORGER ejtéskönnyítő hangnak tartja, s megjegyzi, hogy az „Árpád-kor végefelé a mássalhangzó-csoportok elkerülésére koronként változó hangok torlódtak be... *titk* > *titok*, **álm* > *áalom*...” (MNY. 11: 123-4). - torok: 1274: *-torok* hn., 1604: *Toroklatty* gr. (TESz.); 1530-31: *torok*, 1578: *Torok* (NySz.). Az *-o-* eredetére l. a *fark* szócikkét (5.1.2.1.)! - torony: 1332-7: *Toronia* hn. gr., 1371: *Toron* hn., 1487-8: *-thorom* hn. A második szótagbeli *-o-* a szóvégi mássalhangzó-torlódást oldotta fel.

- viasz: 1533: *vios*, 1533: *Viosus* 'viaszos', 1604: *Viofzolas* sz. Az idézett alakok szerb-horvát vagy szlovén eredetűek (vö. < kaj-horvát *vojsk*, szln. R., N. *vôjsk* TESz.). A *viosz*-féle *-o-*t tartalmazó alakok a feltehető **vojosz*-ból magyarázhatók (TESz.), ahogy azt HORGER is levezette: **vojosz* > **vojosz* > R. *viosz* (MNY. 37: 267). Az *-o-* tehát itt a szláv alakoknak megfelelő magyar *-js(k)-* mássalhangzó-kapcsolatot oldotta fel. (Amint arra a TESz. is rámutatott, a szóvégi *-k* a *viaszkgyertya*-féle szóösszetételben eshetett ki.)

5.1.2.2. A n a l ó g i a útján létrejött *-o-* hang:

- jászol: 1395 k.: *`azob* [ɔ: *`azol*], 1405 k.: *iazol*, 1577: *Jazol*, MTsz.: *jászoj*. A *jászol* *-o-* eleme a *hatalom, nyugalom* (vö. *hatalma, nyugalma*) típusú hangzótoldó tövekhez való besorolódás következménye (TESz.; l. még HORGER: MNY. 38: 251).

- ring 'könnyedén ide-oda mozog, billeg, himbálódzik' (*ringat* c. a. TESz.): 1884: *rinogva* sz. A *rinog* alakváltozat az *inog* hatására keletkezett.

- viks: MTsz.: *viszok*. A *viks*-ből hangátvetéssel *viszk* alak keletkezett, majd ebből a hangzóvesztő tövek analógiájára a *viszok*.

5.1.2.3. T u d a t o s s z ó a l a k í t á s eredményeként keletkezett *-o-* hang:

- angol: 1791: *Ángolyokról* gr., 1793: *Angolyoknak* gr., *Angol*, 1813: *Ángolly*, 1816: *ángol*. Az *-o-*-ra l. az *-a-* alatt írottakat (4.1.1.3.).

- izom: 1816: *izom*, 1885: *izomzatot* gr. A második szótag *-o-*-ja ugyan lehetne megőrzött szóvégi magánhangzó, de egyrészt az *-o-* eléggé későn jelentkezik (1816) ahhoz, hogy annak tartsuk, másrészt az *íz² 'tag, ízület'* szó származékai nem arra mutatnak, hogy mély magánhangzó lett volna a véghangzó (l. *izi 'íze, tagja', izim* gr., *izéje, Ézzibe* sz., *ezíbe* sz.; *Izesőles* sz., *Izelt* gr., *Ízület* stb.; az egyetlen *izromban* gr. alaktani felépítése pedig nem világos). Az *izom* nyelvújítási elvonás az *izmos* melléknévből (TESz.), az *izom* *-o-*-ja tehát mesterséges szóalkotás eredményeként jött létre.

5.1.3. Az inetimologikus *-u-* hang

5.1.3.1. Az inetimologikus *-u-* mint e j t é s k ö n n y í t ő hang:

- álom: 1291-4: *Alumas* sz. szn. Az *-u-* eredetére l. az *-o-*, *-a-* alatti *áalom* szócikkét: 5.1.2.1., 5.1.1.1.! - árok: 1055: *aruk*. Az *-u-* eredetére l. az *-a-*, *-o-* alatti *árok* szócikkét: 5.1.1.1., 5.1.2.1.!

- csombor: 1220/1550: *Chumburd* sz. hn. Mivel a magyarba egy (déli) szláv R. *čobrъ* alak kerülhetett át, a második szótag *-u-*-ja feloldhatta az *-mbr-* mássalhangzó-torlódást, de az is megtörténhetett, hogy a magyarban egy *csombru* forma keletkezett, s csak a tövégi magánhangzó lekopása után szóvégre jutott *-mbr* torlódást oldotta fel az *-u-*. Akármelyik változás is ment végbe, az *-u-*, *-o-*, illetve a később tárgyalandó *-ö-* (l. *csombor*, a hangrendi átcsapással keletkezett 1861: *csömbör*) mindenképpen ejtéskönnyítő hang (l. HORGER: MNY. 28: 37).

- halom: 1268 v. 1269/1282: *-holum* hn., 1269: *Hulum* hn., 1303: *Halum* hn. Az *-u-ra* l. az *-o-* tárgyalását (5.1.2.1.). - három: 1211/1252: *Harum-* hn., 1372 u./1448 k.: *harumzor*, 1405 k.: *harūfag*. Az *-u-ra* l. 5.1.2.1.

- majom: 1334: ? *Moyun* hn., 1500 k.: [?] *ma`wm*. A kérdőjel azt jelzi, hogy a *-w-* hangértéke nem feltétlenül *-u-*, másrészt az *-u-* feltehetően nem szerves hang (l. 5.1.2.1.). - mángorol: 1878: *mángurul*. Az *-u-ra* l. 5.1.2.1.!

- sarok: 1067 k./1267: *Suruk* hn., 1358: *Soruk* hn. Az *-u-ra* l. 5.1.2.1.!

- torok: †1093/1274/1365/1399: ? *Turuk* hn. Az *-u-ra* l. a *fark* szócikkét (5.1.2.1.)!

- viasz: 1416 u./1450 k.: *viuz*, 1519 k.: *vyhiuz*. Az *-u-ra* l. 5.1.2.1.!

5.2. A palatális magánhangzók

5.2.1. Az inetimologikus *-ë/-e-* hang

5.2.1.1. Az inetimologikus *-ë/-e-* mint ejt é s k ö n n y í t ő hang:

- dinstel: 1825: *tinstelni* sz., 1882: *dinstelt* sz. A nyelv a bajor-osztrák szóvégi sonans *ŋ* hangot (< vö. h. baj.-osztr. *dinstŋ*; l. még ausztriai ném. *dinstŋ*) *-en* ~ *-el* hangkapcsolattal oldotta fel.

- érem ~ érme: 1851: *érem*, *éremtan*, *éremtár*. Az *érem* (< *ér* 'értéke van' + *-me* képző) alak úgy keletkezhetett, hogy az *érme* szót birtokos személyjeles formának fogták fel, s egy (*érm-* >) *érem* formát hozott létre a nyelv az *-e-* betoldásával.

- fereg: 1395 k.: *ferek*, *fereg*, 1416 u./1450 k.: *fěrgěčkŕ* gr., 1508: *fireg*, 1805: *fěreg*. A második szótagi *-e-*, *-ë-* minden bizonnyal a tövégi magánhangzó eltűnése (vö. fgr. **perk₃* vagy **perk₃*) után keletkezett szóvégi mássalhangzó-torlódást oldotta fel.

- méreg: 1395 k.: *merg*, MTsz.: *méręg*-dagáj. A szó vitatott eredetű (< 1. fgr., vö. finn *myrkky*, észt *mürk*; 2. ősmagyar kori alán jövevényszó, vö. oszét *marg*, l. még av. *mahrka*, újperzsa *marg*, *merg*), de a második szótag magánhangzója valószínűleg bontóhang.

- nyereg: 1510: *Nyereg*- szn., 1805: *nyerég*. A második szótagi *-e-*, *-ë-re* l. a *fereg* szócikkét (ugyanitt)! A szó eredetére vö. ugor **närk₃* (TESz.).

- retek: 1395 k.: *retheg*, 1405 k.: *reték*, 1805: *retěk*. A *reték* szó forrása egy szláv (esetleg szlovák vagy szlovén) **redky* alak lehetett. A tövégi *-y* a magyarban mint tövéghangzó tűnt el, s a szó az *álom* : *álmot*-féle tövek alaktani rendszerébe illeszkedett.

szerelem: 1372 u./1448 k.: *zerelemuel* gr., 1416 u./1450 k.: *zěrcělemn^c* gr., 1805: *szerelēm*. A *zerelmu* (ϝ: *szerelmü*) alak korábban **szerelēmš* volt, de „az elpusztult magánhangzó-elem ismét jelentkezett az újabb *szerelēm* változatban” (BÁRCZI: MNy. 49: 36; ill. SÁROSI ZSÓFIA: i. m. 176-177).

vénic: 1543: *Wenez*, 1797: *Venetz*, *Velentz*-. Az átvett alak egy szláv *venz* (< vö.: szb.-hv. *věz*, szln. *věz*, le. *viqz*; az eredeti alak **vēzъ*) lehetett. A második szótagjukban magánhangzót (*-e-*, *-ü-*, *-i-*) tartalmazó alakváltozatok az *-nz* feloldásával keletkezhettek. - veper: 1881: *vepēr* 'vadkan', 1887: *vepēr* 'kandisznó'; 1881: *veper*-csillag 'Castor und Pollux-Gestrin; csillagzat' (MTsz., id. KNIEZSA: i. m. 553). Ha a szó a KNIEZSA (i. h.) által feltett szláv *veprъ* 'Eber' átvétele, akkor a második nyílt szótag *-e-*-je inetimologikus hangnak tartható. KNIEZSA a *veper* címszó alatt azt is megjegyzi: „Nem egy román szó átvétele? A románban nem találom.” (i. h.). BAKOS FERENC (i. m.) a *veper* szót egyáltalán nem említi meg a román jövevényszavak között, tehát román eredetű aligha lehet. - verem: 1234/1364: *uerem* hn., 1416 u./1450 k.: *věrembč* gr., 1805: *verēm*. A szó alán eredetű (vö. osz. K. *wärm*, *orm*). Az oszét alakok alapján is nyilvánvaló, hogy a magyar alakok második szótagbeli magánhangzója (*-e-*, *-ë-*, *-ü-*, *-ö-*) ejtéskönnyítő hangként keletkezett. - virics: 1395 k.: *verech*. Az átvett alak **virc* (< vö. kfn. *wirz*) lehetett, a második szótagbeli *-e-*, *-ë-*, illetve más alakváltozatokban az *-i-* tehát

inetimologikus bontóhang. - vödör: 1165 k.: *Vvaderei* sz. szn., 1217/1550: ? *Vederey* sz. szn., 1405 k.: *veder*, MTsz.: *vedér*, *vidér*, *vidér*, *vödér*. A hangsúlytalan szótag -e-, -ë-, -é-, bizonyos alakváltozatokban az -ö- eleme minden bizonnyal ejtéskönnnyítő hang, különösen ha az átadó szláv *vědrъ* formából (s nem egy esetleges **vědrъ* előzményből - vö. TESz.) indulunk ki, amelyben a tövégi magánhangzó eltűnése után a -dr hangkapcsolatot oldotta fel a nyelv.

- zsámfuter: 1792-3: *Sámfutter*, 1857: *Zsámfáter*, 1863: *zsámfutter*, 1891: *Zsámfuter*. Az utolsó szótag magánhangzója mindenképpen a magyarban keletkezhetett (< vö. fr. *Jean-foutre*) a -tr feloldására. - zindely: 1405 k.: *fendel*, 1500: *Sindelsegh*. A második szótag magánhangzóját HORGER (MNY. 28: 37) inetimologikus hangnak tartja (hazai ném. *schindl* > R. *sindel*). Célszerű ezzel kapcsolatban MOLLAY fejtegetését idézni (i. m. 158): „Az -el [ə] végű szók redukált magánhangzóját a kfn. kori gyakorlatnak megfelelően még a korai újfelnémet kancelláriai nyelvben is jelölik és ejtik, a parasztnyelvjárásban azonban legkésőbb a XIV. században teljesen redukálódott, azaz szinkopálódott, a szóvégi mássalhangzó ezáltal szótagképző sonans [l] lett. ... A magyarban sonans [l] nem lévén, a spontán kétnyelvű beszélő megszünteti a szóvégi mássalhangzó sonans jellegét, ismét consonanssá teszi úgy, hogy vagy előtte vagy utána ejtett, nem etimologikus magánhangzó lesz szótagképző.”

5.2.1.2. A n a l ó g i a útján keletkezett -ë-/e-:

- zsineg: 1613: *zsineg*, 1617: *sineg*, 1763: *Zineg*. A *zsineg* a R., N. *sing* > *sineg* főnév szóhasadással elkülönült változata. A kétszótagú alakváltozat egyes magánhangzóvesztő tövek analógiájára keletkezhetett (vö. *ing* ~ *inog*, *reng* ~ *reneg* stb.).

5.2.2. Az inetimologikus -i- hang

5.2.2.1. Az inetimologikus -i- mint e j t é s k ö n n y í t ő hang:

- kikerics: 1775: Kék *kükörics*, 1785: *kikerits*, 1787: *kikirits*. Ha a *kikerics* egy feltett török **kükerč*, **kükürč* 'kékes' átvétele (TESz.), akkor az utolsó szótag -i-je a szóvégi mássalhangzó-torlódást szüntette meg.

- vénic: 1288/1448: *Wenyz*, 1783: *Venitz*, 1797: *Benitz*-, 1815 k.: *Vinitzből* gr., MTsz.: *venics*.

- virics: 1395 k.: *virich*, 1708: *Virits*.

5.2.3. Az inetimologikus -ö- hang

5.2.3.1. Az inetimologikus -ö- mint e j t é s k ö n n y í t ő hang:

- dinstel: 1810: *Tintzölöm*, 1865: *dinstölt* sz. A második szótag -ö-je minden bizonnyal szervetlen hang, mely - szerintem - a bajor-osztrák alakváltozatok (< vö.: h. baj.-osztr. *dinstŋ*, ausztriai ném. *dinstŋ*, ir. ném. *dünsten*) sonans *ŋ* elemének (-*ën* > -*ön* ~) -*ël* > -*öl*-féle feloldásával jött létre.

- féreg: 1560 k.: *ferōgh*.

- méreg: 1495 r.: *merōg*.

- nyereg: 1533: *nyerōg*. Az -ö-re l. 5.2.1.1.

- retek: 1533: *Retōk*. Az -ö-re l. 5.2.1.1.

- tüske c. a. tüsök: 1836: *Tüsök*. A *tüsök* (~ *tüsk*) a *tüske* alaktani változatának önállósulásával jöhetett létre (*tüske* > *tüsk* > *tüsök*).

- verem: 1495 e.: *verōmbe* gr. - vödör: 1511/1593/1681: *vödör*, 1621: *vedör*. 1863: *vidör*.

- zindely: 1553: *sindöl*, 1577 k.: *S'ndël'en* gr., 1696-1831: *söndöllözése* sz.

5.2.3.2. H a n g r e n d i á t c s a p á s s a l keletkezett -ö- hang:

- dolog: 1831: *dölög*-tévő nap.

5.2.4. Az inetimologikus -ü- hang

5.2.4.1. Az inetimologikus -ü- mint ejt é s k ö n n y í t ő hang:

- fereg: 1533: *Ferűk*.

- nyereg: 1533: *Nyerug*.

- vénic: 1257: *Wenuz*. - verem: †1015/†1158/1228/1274/1323/1403: *Verum* hn.

- zsendely: 1875: *sëndü*. Az -ü nyilvánvalóan másodlagos ejtéskönnyítő hang, mivel a szótagzáró -l zártabbá tevő hatására jött létre (-öl > -ül > -ű > -ü).

5.3. A szóvégi mássalhangzó-torlódásokat feloldó inetimologikus magánhangzók keletkezéséről

5.3.1. A m é l y m a g á n h a n g z ó k szerepe a feloldásban

A magyar nyelv éppúgy, mint a szó elején, szó végén sem nagyon tűri a mássalhangzó-torlódást, még akkor sem, ha likvida a mássalhangzó-kapcsolat első (pl. *lm*, *rk*, *lg*, *rm*, *rny*) vagy ritkábban második eleme (*br*, *pr*). A szóvégi szótagzáró torlódást a nyelv eléggé következetesen próbálta meg feloldani. A szóvégi mássalhangzó-torlódások akkor szaporodtak meg nyelvünkben, amikor a tövégi magánhangzók eltűnése megindult, s mindaddig tartott, míg eltűnésük be nem fejeződött teljesen (X-XIV. század).

Az egyes címszavak tárgyalása során már hivatkoztunk SÁROSI ZSÓFIA azon megjegyzésére, hogy a mássalhangzó-torlódásos csonka töv változatok (pl. **ároku* > *árku* > *árk*, *alm*, *berk*) viszonylag rövid ideig maradtak fenn ebben a formában, mivel ejtéskönnyítő magánhangzó toldódott be a mássalhangzók közé (i. h.).

A szócikkekben tárgyalt alakoknak valóban vannak csonka töv változatú formái a nyelvtörténeti forrásokban (1358: *alm* 'álm'; 1193: *arc* 'árok'; 1395 k.: ? *cophth*, 1450: ? *Kapcz*, 1450 k.: *Kapcz* 'kapocs', 1572: ? *Asp* (vö. TESZ., de MOLLAY nem tesz kérdőjelet az adat elé: „23 *Asp* fonál” i. m. 188); 1240 k.: *forc*; 1267/1353: *Feketehalm* hn., 1195 k.: *hotolm*, 1416 u./1450 k.: *hatalm*; 1516 k.: *mwrk* 'murok'; 1293: *nugolm*; 1015/1158/1323/1403: *Surctulfa* hn., 1329: *Sork* 'sarok'; 1300 k.: *fyrolm*; 1416 u./ 1450 k.: *titk* stb.), nyilvánvaló tehát, hogy pl. a 10-15. században nem lehetett túlságosan ritka a szóvégi torlódások bontóhanggal való feloldása. BÁRCZI szerint a véghangzók lekopását követően keletkezett szóvégi mássalhangzó-torlódások „leggyakoribb és a legmaradandóbbnak bizonyuló feloldási mód”-ja abban áll, hogy például a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt a két első mássalhangzó közé bontóhang iktatódik be (MNYT. 136).

Természetesen azzal is számolnunk kell, hogy a kétnyíltszótagos tendencia következményeképpen létrejött alakok (**áloму* > *álmú*) továbbfejlődése során, a tövéghangzó eltűnése után szóvégre jutott mássalhangzó-torlódások feloldása is megtörtént (> *álm* > *álm*), de az is nyilvánvaló, hogy egyes nyelvjárásokban vagy közösségekben a megőrző tendencia is jelen lehetett, s megőrizhette az eredeti többeli magánhangzókat is, pl. **álsms* > m. **áloму* > *álm* (vö. SÁROSI ZSÓFIA: i. h.).

Az idézett adatok között azonban olyan jövevényszavakat is találunk, amelyek mássalhangzó-torlódásos végződésekkkel kerültek át a magyarba (szláv *holm*, *csombr* 'csombor', *dolg* 'dolog', **kopr* 'kapor', ném. *turn*, *torn* 'torony' stb.), s itt analogikusan véghangzót kaphattak (*holmu*, *csombru*, *dolgu*, *kopru*, *tornu* stb.), a továbbiakban pedig az eredeti, finnugor szóképzlet elemeinek fejlődését követték, azaz a véghangzó lekopott, a szóvégre jutott mássalhangzó-torlódás pedig bontóhanggal feloldódott (vö. SÁROSI: i. h.).

A korabeli szóalak-szerkezet rendszerébe illeszkedett minden bizonnyal az olasz eredetű, magánhangzóra végződő *aspa*, *aspo* > m. *áspa* szó is, amely tulajdonképpen a fent említett szóalakok mintájára nyerte el az *áspa* mellett előforduló *ásop*, *ázsop* (MTsz.) alakját is.

A *kapocs*-, *karom*-féle formák ún. természetes vagy mesterséges (nyelvújítási) elvonással jöttek létre (*kapcsol* > *kapcs*- > *kapocs*, illetőleg *hornyol* > *horny* > *horony*, *karmol* > *karm*- > *karom*, *piszkol* > *piszk*- > *piszok*), de a *-pcs*-, *-ml*-, *-rm*-féle feloldásnak az elvonástól független hangtani okai voltak. Ide tartoznak az olyan alakok, mint a *károml*- > *káromol*, a *kall* > *karl*- > *karol*, *mángoll* > *mángorl* > *mángorol*, (ném. *dinstŋ* >) m. nyj. *dinsztol*, sőt a ritka előfordulású *adjutáns* > *adjutános*, *ajánl*- > *ajánol*-féle formák is.

Az *analogia* hatását látjuk a *tasak*, *jászol*, *ring* > *rinog*, *viksz* > *viszok* alakokban, a *tudatos szóalakítás* jut érvényre viszont az *angol* és *izom* szóban.

A szóvégi mássalhangzó-torlódások típusai és gyakorisága a következő:

A szóvégi mássalhangzó-torlódások	Gyakoriság
-lm	9
-rk	7
-rm	4
-jszk, -mrb, -rl, -szk	3
-lg, -ngl(y), -pcs, -rny, -sk, -tk	2
-ml, -nl(v), -ns, -nsztl, -sp, -szl, -zm	1

A táblázat önmagáért beszél, különösebb szabályszerűséget nem veszünk észre azon túl, hogy gyakori az ún. folyékony hangot tartalmazó kapcsolatok száma (az *l*, *r* 12 esetben fordul elő a 26 mássalhangzó-kapcsolatban). Egyébként 15 kettős, 4 hármas és 1 négyes torlódás található.

5.3.1.1. A mássalhangzó-torlódások közti mély bontóhangok megoszlása és gyakorisága a következő:

	A szóvégi kettős mássalhangzó-torlódások típusai	-a-	-o-	-u-	Gyakoriság
1.	-jszk	+	+	+	3
2.	-kt	+			1
3.	-lg	+	+		2
4.	-lm	++	+++++	++	11
5.	-ml		+		1
6.	-ng		++		2
7.	-nl(v)		+		1
8.	-n(y)s		+		1
9.	-pcs	+	+		2
10.	-pr		+		1
11.	-rk	+	+++++	+++	9
12.	-rl		++	+	3
13.	-rm	+	++	+	4
14.	-rny		++		2
15.	-sk	+	+		2
16.	-sp		+		1
17.	-szk		++		2
18.	-szl		+		1
19.	-tk		++		2
20.	-zm		+		1
21.	-mbr	+	+	+	3
22.	-ngl(y)	+	+		2
23.	-nsztl		+		1
	Összesen	11	38	9	58

Amint a táblázatunk is mutatja, a mély mássalhangzók a leggyakrabban az *-lm* és az *-rk* kapcsolatot oldják fel. Mindhárom magánhangzó (*a*, *o*, *u*) előfordul bontóhangként a *-jszk*, az *-lm*, az *-rk*, az *-rm* és az *-mbr* hangkapcsolatban, többnyire ugyanazon szó variánsaiban. A bontóhangok közül igen gyakori az *-o*- szereplése (38), az *-a*- és az *-u*- már jóval ritkább (11, ill. 9).

5.3.1.2. A betoldódó mély magánhangzók függősége az első (vagy megelőző) szótag magánhangzójától

A betoldódó mély magánhangzó természetesen összhangban van a szavak hangrendjével. Mély hangrendű szavakban általában mély magánhangzók fordulnak elő szervesen bontóhangként, s ez alól csupán a palatális *i*-t tartalmazó szavak (vagy szótagok) jelentenek kivételt. Hadd szemléltessük ezt azonban a következő táblázattal!

Magánhangzó-kombinációk a szóvégi mássalhangzó-torlódást feloldó szavakban		Adatok száma
a második szótag bontóhangja szerint	a - a o - a i - a	8 1 1
a harmadik/negyedik szótag bontóhangja szerint	-	
a második szótag bontóhangja szerint	à/a/á - o o - o (az à/a - o variánsaként) o - o u - o i - o	15 3 6 2 8
a harmadik/negyedik szótag bontóhangja szerint	a - a/á - o, a - u - á - o a/á - o - o u - a - o (az egyik á - o - o variánsa) u - o - o (az u - a - o variánsa) i - a - o	3 2 2 1 1
a második szótag bontóhangja szerint	a/á - u u - u u - u (az a - o variánsaként) o - u o - u (az u - u variánsaként) a - u (az a - o variánsaként) i - u	3 3 1 1 1 1 1
a harmadik/negyedik szótag bontóhangja szerint	á - u - u	1

Az első vagy a megelőző szótag magánhangzójának jelentős szerepe van a betoldódó hang „kiválasztásában”, ugyanis a hasonulás ezen fajtájának érvényre jutása következményeképpen a második, illetőleg a harmadik vagy a negyedik szótag bontóhangja nagyrészt megegyezik az előző szótag magánhangzójával (*a* - *a*: 8, *o* - *o*: 12, *u* - *u*: 4), de érdekes kivétel az *-o*-betoldódása, mert úgy látszik, hogy eltűri az előző szótag *a* (*à* vagy *á*) hangját is, vagy másképpen fogalmazva az *a* (*à* vagy *á*) indukáló hatása nem mutatkozik túlságosan dinamikusnak az asszimiláció terén (*a* - *o*: 21), s ugyanez a jelenség tükröződik bizonyára az *i* - *o* kombinációban is (8).

5.3.1.3. A betoldódó mély magánhangzók keletkezésének koráról

A szóvégi helyzetben levő mássalhangzó-torlódások feloldó hangjaként a rendelkezésünkre álló adatok szerint először az *-o*- (l. a következő táblázatot: 1009/1404: *-arok*), illetve az *-u*- (1055: *aruk*) jelenik meg, az *-a*- viszont kissé később (1372 u./ 1448 k.: *haramert* gr. ’háromért’).

Az inetimologikus mély magánhangzók első előfordulásai szóvégi mássalhangzó-torlódások feloldó hangjaként			
A hangkeletkezés oka	-a-	-o-	-u-
4.1.1.1., 4.1.2.1., 4.1.3.1. Az ejtéskönnyítés	1372 u./1448 k.: <i>haramert</i> gr. [’háromért’]	1009/1404: - <i>arok</i> hn.; 1270/1437: - <i>halom</i> hn; 1395 k.: <i>arok</i>	1055: <i>aruk</i> 1211/1252: <i>Harum</i> - hn.
4.1.1.2., 4.1.2.2. Az analógia	1835: <i>tas-ak</i>	1395 k.: <i>’a3ob</i> [’jászol’]	
4.1.1.3., 4.1.2.3. Tudatos szóalakítás	1560 k.: <i>Angaly</i> [’angol’]	1791: <i>Ángolyokról</i> gr.	

5.3.2. A palatális magánhangzók szerepe a feloldásban

Amint az ismeretes (l. HORGER: MNy. 28: 145; Ht² 140-1, MNyT. 136), a magyar nyelv nem csak szó elején, hanem a szó belsejében és szóvégen sem nagyon tűrte el a mássalhangzó-torlódást. A szóbeljei helyzet ugyan bizonyos értelemben kivételt jelent, különösen akkor, ha a kettős mássalhangzó-kapcsolat egyike az egyik, másika a másik szótagba tartozik. Az ilyen esetekben természetesen nem szükségszerű a mássalhangzó-kapcsolat olyan módon való megszüntetése, hogy közéjük egy szervesen magánhangzót toldjunk be.

A feloldás történetét az előbbieken tárgyaltuk (l. 5.3.1.), ezért most csupán azt említjük meg, hogy az inetimologikus palatális magánhangzók szóbeljei betoldása során ugyanolyan törvényszerűségek játszottak szerepet, mint a mély magánhangzók betoldódásakor: az ejtéskönnyítésre törekvés, az analógia, illetve a magas magánhangzóknál a hangrendi átcsapás is (*dölög*- ’dolog-’).

5.3.2.1. A szóvégi mássalhangzó-torlódások típusai és gyakorisága

A szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok típusainak mennyisége és gyakorisága a mély magánhangzókkal történő feloldás körében nagyobb (20 mássalhangzó-kapcsolat feloldása 51 esetben történik meg), mint a palatális magánhangzók esetében (14, illetőleg 31). Hadd szemléltessük ezt a következő táblázattal!

A szóvégi kettős mássalhangzó-torlódások típusai		-ë-/e-	-i-	-ö-	-ü-	Gyakoriság
1.	-dr	+		+		2
2.	-lg			+		1
3.	-lm	+				1
4.	-nc		+	+		2
5.	-ng	+				1
6.	-pr	+				1
7.	-rcs	+	++			3
8.	-rg (~ -rk)	+++ (+)		+++	+	7 (+ 1)
9.	-rk				+	1
10.	-rm	++		+	+	4
11.	-sk			+		1
12.	-tk (~ -tg)	+	(+)	+		2 (+ 1)
13.	-tr	+				1
14.	-ndl	+		+	+	3
15.	-nsztl, (~ -ncl)	+		+	(+)	2 (+ 1)
Összesen		14 (+ 2)	3	11 (+ 1)	4	32 (+ 3)

A táblázat - gondolom - önmagáért beszél, de azért megemlítjük, hogy olykor ugyanazon szó szóvégi mássalhangzó-torlódását más-más nyelvi környezetben más-más bontóhang oldja fel. Adataink között nincs olyan szó, amelynek alakváltozataiban bontóhangként mind a négy palatalis rövid magánhangzó előfordulna. Igen ritka továbbá az -i- és -ü- megterheltsége (3, illetőleg 4), meglehetősen egyenletes viszont az -ë-/e- és az -ö- gyakorisága.

Külön kell szólnunk az úgynevezett hangzótoldó ige- és névszótövekben (*érdemel* : *érdemli*, *tékozol* : *tékozló*, illetve *szerelem* : *szerelmet*, *három* : *hármat*) található betoldódó hangokról. Az ide tartozó tövek teljes feldolgozására nem vállalkozhatunk, mivel az egy külön dolgot igényelne. Ezért ez alkalommal csupán a szótöveket tárgyaló összefoglaló jellegű munkákra támaszkodunk.

Említsünk meg néhány ide tartozó szótövet!

I g e t ö v e k :

csikorog: *likorǵ* (BécsiK. 218); érdemel: *eerdeml* (ÉrdyK. 610); érez: *črzhethne* (BécsiK. 113); fénylik: *feenlnek* (JordK. 396); gyakorol: *gyakorlyatok* (FestK. 12); ihl: *yhl* (DöbrK. 395); ingerel: *ingwrluen* (Komj. Sz. Pál 35); káromol: *karoml* (MünchK. 28); kóborol: *koborluán* (Helt: Krón. 31); merészel: *ne meerezleek* (ÉrdyK. 520b); mészárol: *mezarlyon* (Pesti: NTest. 209); orvosol: *wruosl* (SermDom.); országol: *orzagl* (MünchK. 108); ostromol: *ostromlya* (ÉrdyK. 373b); tékozol: *Ne tekozlad* (BécsiK. 129), *tekozl* (DöbrK. 305), *eltekozl* (NagyszK. 297), *tékozly* (Helt: UT. 82); térdepel: *terdepluen* (MünchK. 68); undokol: *onduklya* (SermDom.); vásárol: *wasarlanak wala* (Pesti: NTest. 161); vezérel: *vezerl* (Mon: Apol. 431); zárol: *be zarlyac* (Born: Ének. 298) stb.

N é v s z ó t ö v e k :

három: *harmu* (TA.); szerelem: *zerelmu* (An.), öröm: *ewrmuel* olv. örm-vel (JókK. 5) stb., de l. még a tőlünk idézett adatokat is (*alom*, *csombor*, *dolog*, *három*, *kapocs* 5.1.1.1.; *álm*, *inog*, *majom*, *nyugalom*, ? *ólm*, *pizsok*, *sarok*, *titok*, *torok*, *torony* 5.1.2.1.; *jászol*, *rinog* 'ring' (5.1.2.2.); *féreg*, *méreg*, *nyereg*, *retek*, *szerelmu*, *vénic* (5.2.1.1.); *verem*, *zsindely* (5.2.3.1.); *fyrolm*, *hotolm*, *kegulm*;; 1355: *Keulkzygete*; MünchK. *titkia*; PeerK. R.: *kegelmu*; Anon. *Peturgoz*; HB.: *peter* < lat. *Petrus* (ez utóbbira l. BÁRCZI: Szótöv. 29-30) stb.

BÁRCZI GÉZA az említett adatokban magánhangzó-betoldást tesz fel (Szótöv. 49; Ht.² 137; MNyT. 217-221). A tövégi magánhangzók eltűnése után (l. HB. *hotolm*, ÓMS. *syrolm*, *kegulm* sb.) létrejött szóvégi mássalhangzó-torlódást „egy ejtéskönnyítő magánhangzó” betoldásával szüntette meg a nyelv (*fegelemmel* JókK. 12; *syralomba* PeerK. 8; *alommal* BécsiK. 240) (Szótöv. 30). Az igékkel kapcsolatban (*tékozl*, *érdeml* stb.) hasonló véleményt fogalmaz meg. Ezek az igék - írja - ragtalan alakjukban két mássalhangzóra végződtek, a mássalhangzó-torlódást az első és a második mássalhangzó közé iktatott ejtéskönnyítő magánhangzóval oldotta fel a beszélő (*csikor-o-g*, *érdem-e-l*) (l. Szótöv. 48-49).

A BÁRCZI-féle nézet természetesen nem megokolatlan, s néhány esetben feltétlenül bizonyítható (l. pl. *harm* > *károm*; *holm* > *halom*; lat. *Petrus* >> HB. *peter* stb.).

Bizonyos fajta jogos kételkedés azonban már SIMONYINÁL hangot kapott, amikor azt írta, hogy „a ki azt mondja, hogy a *söpr-e-sz*, *ugr-a-nak*, *tükr-ö-t*, *bokr-o-t* szók a o hangja ejtéskönnyítő hang, az fölteszi, hogy e szóknak ragtalan alakja valaha így hangzott: *söpr*, *ugr*, *bokr*, mert hisz k ü l ö n b e n nem kellett volna segédhangzó s ama szók így hangozhattak volna: *söpör-sz*, *ugor-nak*, *bokor-t*. Már pedig képtelenség volna föltennünk, hogy *söpr*, *bokr*-féle alakokat ejtett volna valaha magyar ajak...”, majd így folytatja: „Tehát a fönt említett szók eredetileg okvetetlen így hangzottak (vagy ilyenformán): **söpöresz*, **ugoronak*, **tüköröt*, **bukurut*; ezekben pedig az r utáni magánhangzónak csakis úgy volt értelme, ha a tőhöz tartozott!” (Szótók 27).

A „jogos” kételkedés indoklásaképpen megemlítjük, hogy eleve kérdéses lehet az ejtéskönnyítő hang föltevése az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű szavakban (*ingerel*, *káromol*, *tékozol*,

botlik, becsül, forbátl < *forbátol, fodor : fodros*; bizonytalan a *gyötör, fájdalom* stb. TESz.). Más adatokban pedig eléggé egyértelműnek tűnik a betoldás feltevésének feleslegessége (*érdem* < *ötör. ärdäm* vagy *erdäm*, amelyből minden további nélkül keletkezhetett *érdem-e-l* alak; l. még *gyakor-o-l; uru-szág* > *ország-ból ország-o-l ~ országl-; koh-o-l : kohlott* TESz.), mivel a képzett alakokba (*érdemel*) a kötőhang szabályosan kerülhetett be (azaz úgynevezett analógiás kötőhangzóként), s nem az *-ml-, -rl-, -gl-, -hl-* kapcsolatok feloldó elemeként.

Végül A magyar nyelv történeti nyelvtanának 1. kötetében SÁROSI ZSÓFIA a *holmu* > *holm* > *halom*-féle alakok tárgyalása során kifejti, hogy az idegenből átvett szavak tövéghangzót kaptak (*holm* > *holmu*, *turn* 'torony' > *tornu*), s annak lekopása után a szóvégi mássalhangzó-torlódást nyelvünk „ejtéskönnyítő magánhangzó” közbeiktatásával oldotta fel (*holmu* > *holm* > *halom*) (176). A mássalhangzó-torlódásos csonka tövváltozatok - folytatja - viszonylag rövid ideig maradtak fenn: ejtéskönnyítő magánhangzó ékelődött be a mássalhangzók közé (i. h.). De már ő maga is figyelmeztet, hogy nehéz eldönteni: vajon a hármas mássalhangzó-torlódás feloldására szolgáló *e j t é s k ö n n y í t ő m a g á n h a n g z ó* került-e a szóalakokba (HB.: *puculnek : poklok*). SÁROSI ZSÓFIA azt is megemlíti, hogy az *-alom/-elēm* képzős formák egy ideig mássalhangzó-torlódásos formában maradtak fenn (An. *zerelmu* > *szerelm*, **hotolmu* > HB. *hotolm*, ÓMS. *kegulm, fyrolm*, 1293: *nugolm*) (177, 254-255).

De nem kevésbé figyelmet érdemel az a megjegyzése, hogy „másfelől a *szerelem, hatalom*-féle alakok valószínűleg nem csupán a torlódásos változatokban bekövetkező hangzótoldás nyomán keletkezhettek, hanem a tövégi vokális eltűnésétől kezdve léteztek” (177). Arra is figyelmeztet azonban, hogy a korai nyelvemlékekben, sőt a kódexek korában is gyakoribbak a fel nem oldott többesjei és bizonyos szóalak végi kettős és hármas mássalhangzó-torlódások az *-alom/-elēm* képzős főnevekben, mint más, hangzótoldó típusú tövekben. Különösen figyelmet érdemel továbbá a véleménye, hogy „ennek oka talán a „hivatalos” írott szövegek, különösen a kódexek néha kissé művi, mesterkelt nyelvezetében keresendő” (uo.).

Nem kevésbé fontos ZELLIGER ERZSÉBET elképzelése (A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Bp., 1992. 18), mely szerint „a kései ómagyarban a csonka töben előforduló mássalhangzó-torlódások egy része kódexenként (és így bizonyára nyelvjárásonként is) eltérő képet mutat” (l. BécsiK. 218: *likorǵ*; NagyszK. 247: *čičorog*; másrészt DöbrK. 16: *mofol'gia* : NádK. 327: *mofol'ogvala*) (18). Majd később arra tér ki, hogy a mássalhangzó-kapcsolat megszüntetése a kései ómagyar korban leginkább egy - általában középső nyelvállású - magánhangzó beékelődésével történt (BécsiK. 218: *likorǵ*; MünchK. 51vb: *včžtegl vala*, 54va: *ožagl* stb.). A betoldással - írja - „valójában a tö belsejének eredetibb hangszerkezete állt helyre, sőt az írásbeliségből esetleg időlegesen kiszorult, de a beszélt nyelvben tovább élő alakok felerősödéséről is szó lehet” (19). Ezzel nézetünk szerint feltétlenül számolnunk kell. Egyrészt tehát a beszélt nyelvben megőrződött alakoknak az írásbeliségbe emelése, s nem szervesen hangok betoldása látszik nyilvánvalónak a *csikorog, országol, tékozol*-féle esetekben, illetve a *-(d)alom, -(d)elem* végű formákban, másrészt a *csikorg, tékozl* stb. szerepeltetése a kódexekben, illetve ezek feltűnő gyakorisága mindenképpen „a fordítók tudatos nyelvi alakításának” is köszönhető (vö. ZELLIGER: i. h.).

A *halom, három, torony*-félékben, amint arra már korábban is rámutattunk (ugyanitt l. SÁROSI ZSÓFIA véleményét), nyilvánvalóan járulékhang jelenik meg a második szótagban, míg a *csikorog, siralom, szerelem*-félékben sokkal inkább lehet szó az eredetibb változatok megőrzéséről, noha a tövégi magánhangzó eltűnése átmeneti zavart kétségtelenül okozhatott, tehát esetleg valóban számolhatunk a szóvégi mássalhangzó-torlódások közé iktatódó *s z e r v e t l e n* magánhangzók szórványos felbukkanásával is.

5.3.2.2. A betoldódó magánhangzók függősége az első (vagy megelőző) szótag magánhangzójától

Az előforduló magánhangzó-kombinációkat mutatja be a következő táblázat:

	Magánhangzó-kombinációk	Adatok száma
a második szótag bontóhangja szerint	e/ë/é - e i - e i - e (az ö - ő variánsaként) a - e	11 2 1 1
a harmadik szótag bontóhangja szerint	e - e - e	1
a második szótag bontóhangja szerint	i - i ë/e/é - i i - i (az é - i variánsaként)	1 1 1
a harmadik szótag bontóhangja szerint	i - e - i ü - ö - i (az i - e - i variánsaként) i - i - i (az i - e - i variánsaként)	1 1 1
a második szótag bontóhangja szerint	ö - ö e/ë/é - ö i - ö ö - ö (az i - ö variánsaként) i - ö (az ö - ö variánsaként) e - ö (az ö - ö variánsaként) ü - ö	2 5 2 2 1 1 1
a harmadik szótag bontóhangja szerint	-	
a második szótag bontóhangja szerint	e/ë/é - ü	5
a harmadik szótag bontóhangja szerint	-	

Az első (vagy megelőző) szótag meghatározó szerepe a következő szótag bontóhangjának kiválasztásában igazán csak az -e- hangoknál szembetűnő (összesen 12 szó), a többinél alig jut érvényre (ö - ő: 4, i - i: 3). Az -ë/-e- és az -i- viszonylag könnyen társul más magánhangzókcal is egy szó hangalakszerkezetén belül (ë/e - i, ë/e - ö, ë/e - ü, illetve i - e, i - ö).

A szóvégi mássalhangzó-torlódások gyakorisága a következő:

A szóvégi mássalhangzó-torlódások	Gyakoriság
-rg (~ -rk)	7 (+ 1)
-rm	4
-nc, -ndl, -rcs	3
-dr, -nsztl (~ ncl), -tk (~ -tg)	(-ncl + 1) 2
	(-tg + 1)
-lg, -lm, -ng, -pr, -sk, -tr	1

Jellemző, hogy a mássalhangzó-kapcsolatokban szinte kivétel nélkül szerepel egy-egy likvida (*r*, *l*) vagy nasalis hang (*n*), kivételt mindössze a -tk (~ -tg) és az -sk torlódás jelent.

5.3.2.3. A továbbiakban nézzük meg a palatális bontóhangok első előfordulásait:

Az inetimologikus palatális magánhangzók első előfordulásai szóvégi mássalhangzó-torlódások bontóhangjaként				
A hangkeletkezés oka	-ë/-e-	-i-	-ö-	-ü-
4.2.1.1., 4.2.2.1., 4.2.3.1., 4.2.4.1. Az ejtéskönnyítés	1165 k.: <i>VVaderei</i> sz. szn. ['vödör']; 1234/1364: <i>uerem</i> hn. [verem]; 1372 u./1448 k.: <i>zerelemuel</i> gr.	1288/1448: <i>Wenyz</i> [vénic]; 1395 k.: <i>virich</i> [virics]	1495 e.: <i>merög</i>	†1015/†1158/1228/ 1274/1323/1403: <i>Verum</i> hn. [verem]; 1257: <i>Wenuz</i> [Vénic]
4.2.1.2. Az analógia	1613: <i>zsineg</i>			
4.2.3.2. A hangrendi átcsapás			1813: <i>dölög-</i> 'dolog'	

A palatális inetimologikus magánhangzók már a 11. századtól kezdve előfordulnak bontóhangként. Elsőként az -ü- szerepel a *Verum* [Verem] helynévben (l. táblázatot), az -ë/-e- 1165 k. fordul elő, az -i- és az -ö- amazoknál valamivel később.

5.4. Összefoglalás

A szóvégi mássalhangzó-torlódások feloldása meglehetősen általános jelensége nyelvünknek, s a nyelvtörténeti adatok és nyelvtörténeti kutatások is bizonyították, hogy a torlódás feloldására törekvés egy idejű a szóvégi torlódások létrejöttének korával. A szóvégi torlódások bontóhangjaiként mind veláris, mind palatális magánhangzók előfordulnak a 11. századtól tulajdonképpen napjainkig.

A szóvégi mássalhangzó-torlódások típusainak vizsgálata során szembeötlő, hogy a mély magánhangzó betoldódása az -lm- kapcsolatokban meglehetősen gyakori (9), a magas hangrendű szavakban viszont szinte jelentéktelen e hangkapcsolat feloldása (1). Úgy látszik, hogy az -rg-, -rk- torlódást tűri a nyelv a legkevésbé a szó végén, mind palatális, mind veláris hangrendű szavakban, ugyanis a többi szóvégi mássalhangzó-kapcsolathoz képest egyformán gyakori a feloldásuk (-rk-: mély magánhangzóval 9, -rg-, -rk-: palatális magánhangzóval 8 + 1).

Az első (vagy megelőző) szótag magánhangzójának meghatározó szerepe van a torlódásoldó magánhangzó minőségének, milyenségének kiválasztásában (a - a: 8, á/a/á - a: 15, o - o: 6, ë/e/é - e: 11 stb.). Az i - mint első (vagy megelőző) szótagi magánhangzó - „hatása” összhangban áll azzal a nyelvi törvénnyel, hogy előfordulhat vegyes hangrendű szavakban is (i - o: 8). Úgy látszik, hogy az ë/e és az o „könnyen társul” más magánhangzókval egy szó hangszerkezetén belül (pl. á/a/á - o: 15, i - o: 8; ë/e/é - ë/e: 11; ë/e/é - ö: 5, ë/e/é - ü: 5).

6. Az inetimologikus végmagánhangzók

Az inetimologikus végmagánhangzók rendszeres és minden részletkérdésre kiterjedő feldolgozása nem történt meg ugyan, de főleg hangtörténeti (pl. SZINNYEI: NyK. 34: 1, 44: 466; GOMBOCZ: MNy. 5: 393; MELICH: MNy. 6: 15, 58, 111, 150; MNy. 10: 197; BÁRCZI: Ht.² 19; MNyT. 146; BENKŐ: MNy. 45: 77, 46: 232; PAPP I.: MNy. 59: 393, NytudÉrt. 40. sz. 288 stb.) és más nyelvtörténeti munkák (BÁRCZI: TA. 75-77, Szótöv. 28-30; BENKŐ: A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 52; SÁROSI ZSÓFIA: in A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1: 176, 2: 253), valamint különösen az etimológiai-szótörténeti tanulmányok, monográfiák (pl. TESZ., KNEZSA: SzJlsz. I.; MOLLAY: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982; GUDRUN KOBILAROV-GÖTZE: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. Wiesbaden, 1972; HORVÁTH MÁRIA: Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1978.; stb.) igen sok elméleti összefüggésre mutattak rá, és számos részletkérdést is tisztáztak.

Lássuk az idetartozó adatokat!

6.1. A mély magánhangzók

6.1.1. Az inetimologikus -a véghangzó

6.1.1.1. Az analógiás indítékú latinositás eredményeként keletkezett -a hang:

- akrobata: 1867: *akrobata*. Az *akrobata* alak vagy az *akrobat* (< talán német) latinositása révén, az *artista*, *atléta* stb. mintájára keletkezett, vagy az olasz *acrobata* átvétele. - arabeszk: 1864: *arabeszkáin* gr., 1865: *arabeska*. Az -a elem tudatos latinositás eredménye (TESZ.), a latin -a végű szavak mintájára.

- bagatell: 1710: *bagatellás* sz., 1713: *bagatellának* gr., 1744/1748: *baggatella*, 1749: *bakatella*, 1767: *bagatella*. A magyar *bagatella* esetében gondolhatunk ugyan közvetlen olasz átvételre is (TESZ.), de valószínűbbnek látszik a latinositás ténye. - ballada: 1816: *balládák* gr., 1830: *balládákban* gr. A szóvégi -a tudatos latinositás eredménye. - bandita: 1642: *bandita*, 1793: *Bánditáknak* gr., 1841: *bandita*. A szóvégi -a csak akkor volna szerves hangnak tekinthető, ha nem az olaszból, hanem a németből eredeztetnénk (vö. ném. *Bandit*), s ekkor a latinositás látszik valószínűnek. - bankett: 1680: *Bankétákat* gr. Az -a latinositás eredménye (vö. német, közelebbről baj.-oszl.; l. ném. *Bankett*). - barikád: 1832: *barrikáda*-nap. A szóvégi -a latinositás eredménye. - baritonista: 1879: *baritonista*. Az idézett alakváltozat lehet magyar képzés is, de éppúgy lehet a ném. *Baritonist* latinositása is. - basszista: 1789: *Baszszista*. A *basszista* a ném. *Bassist* szóra megy vissza, a szóvég latinositás eredménye. - bigott: 1805: *bigóta*. - biléta: 1796: *biléta*. - blanketta: 1880: *blankétát* gr., 1889: *blankettát* gr. - bukéta: 1811: *Bukétákat* gr. A szóvégi -a latinositással létrejött szerves hang, de éppúgy számolhatunk a *bokréta* szó analógiás hatásával is. - bürokrata: 1862: *bureaucrata*, 1867: *Bürokraták* gr. A szóvégi -a latinositással keletkezett szerves hang.

- cigaretta: 1879: *cigaretta*-papirost gr. - ciráda: 1778: *tzirádákat* gr., 1789: *tzirodát* gr., 1803: *tziráda*. KOBILAROV-GÖTZE szerint „der Entlehnung ins Ung. lag wahrscheinlich eine dt. maa. Form *zieradā* zugrunde” (i. m. 123), az -a tehát hanghelyettesítés eredménye lehet, s így nem szerves hang.

- demagógia: 1854: *Demagogia*, 1893: *Demagógia*. A magyarba a *demagógia* szó a németből került át (vö. ném. *Demagogie*), a szóvég latinositás eredménye. - demokrácia: 1790: *Democratiát* gr., 1795-96: *Démokrázia*. - dioptria: 1883: *dioptria*. A szóvég latinositás eredménye a magyarban (< vö.: ném. *Dioptrie*, fr. *dioptrie*). - diplomácia: 1810:

Diplomatiának gr., 1869: *diplomácia*. - *diplomata*: 1832: *diplomataink*. Mindkét iménti szavunk *-a* eleme latinosítás eredménye (< vö.: fr. *diplomatie*; *diplomate*). - *drapéria*: 1806/1893: *draperia*. A szóvég latinosítással keletkezett a föltehetően német *Draperie* alakból. - *dresszúra*: 1860: *dresszurája*, 1884: *dresszúra*. Az *-a* latinosításként jött létre (< vö. ném.: *Dressur*). - *drogista*: 1891: *droguista*, *drogista*. Az *-a* latinosítással valószínűleg a német *Drogist*-ből jött létre.

- *egoista*: 1793: *Egoistáknak* gr. A szóvég latinosítás eredménye (< vö.: fr. *égoïste* vagy ném. *Egoist*). - *enciklopédista*: 1865: *encyclopädisták* gr. A szóvégi *-a* latinosítással keletkezett (< vö.: ném. *Enzyklopädist* vagy fr. *encyclopédiste*) szerves hang. - *erotika*: 1869: *erotikai* sz., 1894: *Erotika*. Az *erotika* nemzetközi szó, a magyarba föltehetően a németből került át (< vö. ném.: *Erotik*) magyar latinosítással. A szóalak létrejöttéhez analógiát a *bukolika*-féle szavak is szolgáltathattak. - *esztétika*: 1787: *Aesthetica*, 1796: *Észthetikának* gr. Az *esztétika* szó *-a* eleme az átvett német (l. *Ästhetik*) vagy francia (l. *esthétique*) alak alapján a magyarban keletkezett latinosítással.

- *fatalista*: 1794: *fátálisták* gr., 1810/1896: *Fatalisták* gr. Az *-a* véghangzó latinosítással keletkezett (< vö. ném.: *Fatalist*). - *folklorista*: 1892: *folklorista*. Az angolból vagy a németből származó szavunk (vö. ang. *folklorist*; ill. ném. *Folklorist*) *-a* eleme latinosítás eredményeként jött létre. - *fonetika*: 1880: *fonétika*, 1886: *phonetika*. - *formalista*: 1865: *formalista*. - *fotográfia*: 1865: *photographia*, 1880: *Fotográfia*. - *frizura*: 1780: *Frizurára* gr., 1787: *frizúráját* gr., MTsz.: *fizura*.

- *galand*: 1831: *galanta*. A szóvégi *-a* valószínűleg latinosítással keletkezett a *galant* (l. TESz. *galand* a.) alakból. - *gárdista*: 1788: *gardista*, 1791: *Gárdisták* gr. Ha a *gárdista* szavunk a németből származik (< vö. ném.: *Gardist*), akkor a szóvégi *-a* - nézetem szerint - latinosítással keletkezhetett. - *garnitúra*: 1862: *-garnitúrában* gr. Az *-a* végű alak latinosítás terméke (< vö. ném. *Garnitur*). - *glazúr*: 1865: *glasura*. - *grafika*: 1865: *graphika*, 1883: *grafikai* sz. A magyar *grafika* a német megfelelő (vö. *Graphik*) (vissza)latinosításával: a *botanika* : *botanikus*, *fizika* : *fizikus* stb. szópárok mintájára keletkezett. - *gránát*³: 1809: *granáta*, 1825: *grannáta*. Ide tartozása erősen kérdéses. Az *-a* végű alakok lehetnek ugyan latinosítás eredményei (a ném. *Granate* 'robbanó lövedék' alapján), de származhatnak az olaszból is (< vö.: *granata*). A német alakból származtatás esetén is joggal merülhet föl, hogy a szóvégi *-a* hanghelyettesítése történt meg a magyar *-a*-val, s így semmiképpen sem tarthatnánk a szóvégi *-a* hangot inetimologikusnak.

- *humanista*: 1862/1888: *humanista*. A *humanista* nemzetközi szó, a magyarba a német *humanist* került át latinosítással, melynek eredménye a szóvégi *-a* megjelenése volt.

- *ideológia*: 1813: *ideológiájából* gr. A szó a német *Ideologie*, esetleg a francia *idéologie* átvétele latinosított végződésel. - *imperialista*: 1863: *imperialista*. Az *imperialista* szó nemzetközi szócsalád tagja, mely hozzánk valószínűleg a németből került át (vö. ném. *Imperialist*) latinosítással. A szóvégi *-a* ennek köszönheti létét. - *impresszionista*: 1895: *Impresszionista*. Az *-a*-ra l. az előző szócikket (l. még ném. *Impressionist*). - *internacionalista*: 1872/1951: *internationalisták* gr. Az *-a*-ra l. az *imperialista* c. a. (vö. még ném. *Internationalist*).

- *kapitalista*: 1794: *Kapitálistáknak* gr., 1807: *Kapitalista*. A m. *kapitalista* alak legvalószínűbben a németből való (< vö.: ném. *Kapitalist*), a szóvégi *-a* latinosítás eredménye lehet vagy az *-ista* végű szavak hatásának tulajdonítható. - *karambol*: 1851: *karámbolázott* sz., 1857: *karambolák* gr. Noha nem zárható ki teljesen, hogy a *karambola* alak a ném. R. *Carambol* formából latinosítással keletkezett, mégis valószínűbb, hogy a szóvégi *-a* a német *Karambole* *-a* elemének hanghelyettesítése révén keletkezett, vagy az olaszból való közvetlen szóátvétel (< vö. ol.: *carambola*) esetén nem is tekinthető szerves hangnak. - *karfiol*: 1787: *kártifiola*, 1791: *kartaviola*, 1800: *Kartifiola*, 1857: *kartefiola*. A magyar alakok forrása elsősorban a német lehetett (< vö. ném. *Karfiol*, al. (svájci) *kardifiol* stb.), de a régi alakok a TESz. szerint jöhettek az olaszból is (< vö. ol.: *cavolfiore*). Az *-a* végű formák latinosítással

jöttek létre, s így a szóvégi hang szervetlen elemnek minősül. Ha viszont az olasz átvétel bizonyulna valósnak, akkor inkább *-e ~ magyar -a* hanghelyettesítésről beszélhetnénk. - *kokilla*: 1895: *Kokilla*. A *kokilla* szó francia eredetű, de német közvetítéssel is átjöhetett. A közvetlen francia átvétel föltevése esetén a latinositás talán valóban *-a* szóvéget eredményezett, de ha a német *Kokille* került át a magyarba, akkor inkább *-ə ~ m. -a* hanghelyettesítésről beszélhetünk. - *kozmetika*: 1891: *kosmetika*. Nemzetközi szó, a magyar *kozmetika* átadója a német lehetett (< vö.: ném. *Kosmetik*; ang. *cosmetic*, fr. *cosmétique* stb). A szóvégi *-a* latinositás révén keletkezett járulékhang. - *kozopolita*: 1789: *Cosmopolita*, 1793: *Kozmopolita*. Nemzetközi szó. A magyarba a németből (esetleg a franciából) kerülhetett át (vö. ném. *Kosmopolit*; fr. *cosmopolite*), s a szóvég latinositással jött létre. - *kriminalista*: 1870: *kriminalista*. A *kriminalista* nemzetközi szó, de a magyarba a németből jöhetett át (< vö. ném. *Kriminalist*), s a szóvég latinositás eredménye. - *kurázi*: 1803: *kurázsia*. Az *-(i)a* szóvég a német alak (< vö. ném. *Courage*, B. *kuraschi*) magyar latinositásával jött létre.

- *mandzsetta*: 1742: *Manschettakkal* gr., 1785: *Mancséta*. A magyarban francia eredetű a *mandzsetta* szó (< vö. fr.: *manchette*), de német közvetítéssel is átjöhetett (< vö. ném. *Manschette*). A szóvégi *-a* latinositással keletkezett, de a TESz. azt is lehetségesnek tartja, hogy a német szóvégi *-ə* hanghelyettesítésével keletkezett. - *marsruta*: 1704: *marsrutát* gr., 1705: *marsrutáját* gr., *marsrutája* gr. A szó a német *Marschroute* 'katonai menet megszabott rendje, útiránya' alakra megy vissza. Nagyon valószínű, hogy a szóvégi *-a* a német szóvégi redukált *-ə* helyettesítésével keletkezett, vagy esetleg latinositás. Az *-a* tehát aligha szervetlen járulékhang. - *masinista*: 1793: *Maschinista*, 1811: *Masinista*, 1884: *Masinista*. Német eredetű szó (< vö. ném. *Maschinist*), a magyar szóvégi *-a* latinositással keletkezett. - *masinéria*: 1830: *masinéria*, 1835: *Maschineria*. A magyar szó a németből származik (< vö. ném.: *Maschinerie*), a szóvégi *-a* latinositás eredménye. - *matrica*: 1888: *matricája* gr. Nemzetközi szó, de a magyar *matrica* átadója a francia (vö. fr. *matrice*) vagy a német (vö. ném. *Matrize*) lehetett. A végződése (*-a*) latinositás eredménye, a német származás esetén viszont az is elképzelhető, hogy *-ə > m. -a* hanghelyettesítés történt. - *monarchista*: 1792: *Monarchistáknak* gr. A *monarchista* nemzetközi szó, de a magyarba a német vagy esetleg a francia megfelelő került át (vö. ném. *Monarchist*, fr. *monarchiste*). A magyar szóvégi *-a* latinositással keletkezett hang. - *monopolista*: 1796: *monopolistáknak* gr. A magyar szó forrása elsősorban a német lehetett (< vö. ném.: *Monopolist*), a szóvégi magánhangzó (*-a*) latinositás eredményeképpen keletkezett. - *mozaik*: 1791: *mozaikás* sz., 1806: *muzáika*. Az *-a* latinositás révén keletkezett szóvégi szervetlen hang (a *mozaik*-ra vö. < ném.: *Mosaik*).

- *nacionalista*: 1873/1951: *nationalisták*, 1897: *Nacionalisták* gr. A szóvégi *-a* nézetem szerint nyilván latinositással keletkezett (< vö. ném.: *Nationalist*). - *naturalista*: 1660-1/1705: *Naturalisták* gr., 1773: *Naturalistákat* gr. A *naturalista* szó a magyarba elsősorban a németből kerülhetett át (< vö. ném.: *Naturalist*), de a szóvégi *-a* minden bizonnyal latinositással keletkezett járulékhang. - *novellista*: 1787: *Novellistáról* gr. Az *-a* latinositás eredménye (< vö. ném. *Novellist*).

- *opportunist*: 1894: *opportunist*, 1896: *oportunist*. A szóvégi *-a* szervetlen hang, mely latinositás eredménye (< vö. ném. *Opportunist*). - *ostrom*: 1464: *sturma*, 1707: *sturmátul* gr. A szóvégi *-a* föltehetőleg latinositással keletkezett inetimologikus hang (< vö.: ném. *Sturm*, közép. *storm*).

- *pakéta*: 1749: *pakétába* gr., 1810/1898: *paketába* gr. A szóvégi *-a* latinositás révén keletkezett járulékhang (< vö.: ném. *Paket*). - *parcella*: 1865: *parcella*. Mivel a *parcella* szó a magyarba a franciából kerülhetett át (< vö.: fr. *parcelle*), a szóvégi *-a* latinositással keletkezhetett, ha azonban a német közvetítés jutott érvényre, akkor aligha beszélhetünk járulékhangról, sokkal inkább hanghelyettesítésről (*-ə ~ -a*; vö.: ném. *Parzelle*). - *parketta*: 1810/1898: *parquéták* gr., 1894: *parkettára* gr. A *parkett* szót a magyarba elsősorban a német közvetíthette (< vö.: ném. *Parkett*, *Parkette*). Az *-a* csak abban az esetben tekinthető szervetlen hangnak, ha a ném. *Parkett* latinositásával keletkezett, ellenkező esetben (l. *Parkette*) véleményem szerint valószínűleg *-ə ~ -a* hanghelyettesítés történt a magyarban. -

pelargónia: 1842: *pelargoniákkal* gr., 1875: *pelargónia*. Német eredetű szó, a szóvégi járulékhang (-a) latinosítás eredménye (< vö.: ném. *Pelargonie*). - pesszimista: 1810/1896: *Pessimista*, 1876: *pesszimistáink*. Mivel a magyarba a szó elsősorban a németből (< vö.: *Pessimist*), esetleg a franciából (< vö.: *pessimiste*) jött át, a magyar szóvégi inetimologikus véghangzó latinosítás eredménye lehet. - pianista: 1841: *pianistához*. Nemzetközi szócsalád tagja. Ha a magyarba az olaszból került át (< vö.: ol. *pianista*), akkor nem beszélhetünk szóvégi járulékhangról. Ha viszont a német az átadó nyelv (< vö. *Pianist*), akkor az -a latinosítással keletkezett szervesen hang. - pikantéria: 1857: *pikantéria*. A *pikantéria* véghangzója (-a) latinosítással keletkezett (< vö.: ném. *Pikanterie*). - politúr: 1793/1844: *politúrára*. Német eredetű szócsalád tagja a *politúr* szó (< vö.: *Politur*), a magyar szóvégi -a latinosítással keletkezett járulékhang. - potentát: 1877: *potentáta*. A német eredetű *potentát* (< vö.: *Potentat*) szóvégi -a eleme latinosítás eredménye. - propagandista: 1792: *Propagandisták* gr., 1799: *Propagándistáik* gr. A *propagandista* nemzetközi szó. Nézetem szerint talán föltehető, hogy a magyarba a németből került (< vö.: *Propagandist*), s a szóvégi -a latinosítás eredménye. - prűdéria: 1853: *prűdéria*. A szó a fr. *pruderie* átvétele a ném. *Prüderie* közvetítésével. Az -a szóvég nyilvánvalóan latinosítás eredményeképpen keletkezett.

- racionalista: 1839: *rationalistákat* gr. A szó a magyarba valószínűleg a németből került át (< vö.: *Rationalist*), az -a szóvég latinosítás eredménye. - reformista: 1832: *reformista*. A magyarba elsősorban a németből jöhetett (< vö.: *Reformist*), a szóvégi -a latinosítással keletkezett. - republika: 1656: *respublicának* gr., 1795: *republikának* gr., 1835: *Republica*. A magyar *republika* minden bizonnyal a németből való (< vö.: *Republik*) a szóvég latinosításával. - romanista: 1890: *romanistának* gr. Akár a franciából közvetlenül (< vö.: *romaniste*), akár német közvetítéssel (< vö.: *Romanist*) került át, a szóvégi -a járulékhang - nézetem szerint - latinosítással jött létre. - romantika: 1822: *Romantikát* gr., 1826: *romántika*. A szó magyar alakja a német *Romantik* alapján keletkezett latinosítással. A mai alak kialakításában és megszilárdításában azonban szerepet játszhatott a ném. *Kritik* : m. *kritika*, ném. *Poetik* : m. *poétika* stb. szópárrendszer is (l. TESz.). - rondella: 1795/1883: *rundellájával*, 1835: *Rondella*. A *rondella* nemzetközi szó, mely a magyarba osztrák (német) közvetítéssel jutott el (< vö.: ném. *Rondell*, *Rundell* stb.). A szóvégi -a latinosítással alakult, melyet a középlatin, hazai latin *rondella* 'kerek védőfal, bástya' is támogatott.

- sémita: 1883: *semita*-, 1884: *Semiták*, 1894: *sémita*. A *sémita* nemzetközi szó. Feltehető, hogy az idegen nyelvi formák (l. ang. *Semite*, ném. *Semit*, ol. *semita*, fr. *sémita* stb.) alapján jött létre a magyar alakváltozat, mégpedig - nézetem szerint - talán egy *semit*-féle alak latinosításával (*semit* > m. *sémita*). - sovinsizta: 1873: *chauvinisták* gr. [írás hibás változat], 1891: *chauvinista*, 1899: *sovinsizta*. Nemzetközi szó, mely szóvégi járulékhangját (-a) a feltehetően német alak (< vö.: *Chauvinist*) alapján - nézetem szerint - latinosítás eredményeképpen kapta. - spagát: 1620: *Spagotáért* gr., 1890: *spagéta*. A bajor-osztrák (ill. ausztriai német) eredetű szó (< vö.: *spaget*, *spřgəd*, ausztriai ném. *Spagat*, *Spakat* stb.) szóvégi járulékhangját (-a) latinosítás révén nyerte. - spaletta: 1888: *spaletákat* gr., 1889: *spalettás* sz., 1896: *speléták* gr. A magyar szóvégi -a a TESz. szerint a *biléta*, *pakéta*, *palette* szavakhoz hasonlóan latinosítással jött létre, azaz a német mássalhangzós szóvég utáni magyar járulékhang (-a) latinosítással keletkezett. A *spaletta* szó végén levő -a keletkezését illetően azonban célszerű kissé óvatosnak lenni, mivel itt az ausztriai német alakváltozatok között mássalhangzós (< vö.: *Spalett*, *Spalette*) és magánhangzós (-ə) tö is található. Ha az utóbbi alakváltozatot vettük volna át, akkor nézetem szerint hanghelyettesítés történt a magyarban, s nem beszélhetnénk szervesen járulékhangról. - specialista: 1874-6/1904: *specialista*, 1897: *speciálistáinkat* gr. Nemzetközi szó, de hozzánk elsősorban a németből kerülhetett (< vö.: *Spezialist*). A szóvég alakulása (-a) latinosítással, a hasonló latin származású jövevényszavak mintájára alakult. - spenót: 1664: *Spinata*. A *spenót* vándorszó (< vö.: ném. *Spinat*, sp. *espinaca*, fr. *épinard*, ol. *spinace* stb.), föltehető azonban, hogy az idézett alak a németre megy vissza, ebben az esetben az -a minden bizonnyal (másodlagos) latinosítás eredményeként jött létre. - spiritisizta: 1872/1896: *spiritista*, 1897: *spiritiszták* gr. A *spiritisizta* szó egy nemzetközi szócsalád tagja. Hozzánk talán elsősorban a németből jöhetett (< vö.: *Spiritist*), a szóvéget a

latinositás formálta ki. - statisztika: 1793: *Statistikát* gr., 1886: *statisztáknak* gr. - statisztika: 1786: *Statistikának* gr., 1797: *Státistikai* sz. - stilsztika: 1806/1893: *Stylistát* gr. - stilsztika: 1793/1891: *Stylisticánk* gr., 1812/1900: *stilsztikai* sz. A szóvégi *-a* - mint a fentebb idézett szavakban is - latinositás következménye (< vö.: ném. *Stilistik*), melyben közrejátszott az analogikus hatás is (TESz.).

- szandál: 1848: *sandaláid* gr. Az idézett *sandala* szó valószínűleg a szóvégi *e*-t nem ejtő német nyelvjárási forma (< vö.: *Sandale*) átvétele magyar latinositással. - szatír: 1804/1930: *Szatirák* gr. A *szatír* vándorszó (< vö.: ang. *satyr*, ném. *Satyr*, fr. *satyre*, ol. *srtiro* stb.), melynek magyar *szatira* változata latinositással vagy a *szatira* 'gúnyos hangú irodalmi műfaj, költemény; Art Literaturgattung, Satire' hatásával magyarázható. - szekatúra: 1768: *secaturából* gr., 1867: *szekátura*. Ausztriai német eredetű szó (< vö.: *Sekkatur*, B. *sekatur*), a szóvégi *-a* latinositás eredménye. - szeminarista: 1897: *szeminárista*. A szó végződése (*-a*) latinositással jött létre, vagy az *-ista* végű szavak analógiás hatására. - szimbolista: 1897: *szimbolistákat* gr. - szlavista: 1872: *szlavista*, 1892: *szlávisták* gr. - szlavisztika: 1897: *szlavisztikában*. - szocialista: 1839: *socialisták* gr. - szonda: 1891: *sonda*, 1900: *szondálás* sz. A *sonda* szóvégi *-a* eleme latinositással keletkezett járulékhang (< vö.: fr. *sonde*; vö. még ném. *Sonde*). - szonett: 1813: *Szonéta*. Nemzetközi szó (< vö.: ang. *sonett*, ném. *Sonett*, fr. *sonnet*, ol. *sonetto* stb.), a *szonéta* *-a* eleme latinositással keletkezett szervesen hang.

- terpentín: 1577 k.: *terpent nawal* gr. A magyar szóvég (*-a*) etimológikus volta nagyon kérdéses, ugyanis a *terpentina* alakváltozat jöhetett a latinból (< vö.: h. latin *terpentina*), de lehet német átvétel is (< vö.: ném. *Terpentin*) magyar latinositással. - terrorista: 1795: *Terroristák*. Nemzetközi szó, de a magyarba a németből jöhetett (< l. ném. *Terrorist*) latinositással. - trapezoid: 1838: *trapezoida*. Nemzetközi szó, a *trapezoid* azonban elsősorban a németből kerülhetett a magyarba (< vö.: *Trapezoid*), a végződése latinositás eredménye lehet. - trappista: 1848: *trappistai* sz., 1854: *Trappisták* gr. Nemzetközi szó, közvetlen forrása lehet a francia is (< vö.: *trappiste*), de a német közvetítés is lehetséges (< vö.: *Trappist*). Az *-a* mindenképpen latinositással jött létre. - turista: 1798: *Turista*, 1851: *touristától* gr. A magyarba elsősorban a németből kerülhetett át (< vö. *Tourist*) a szóvég latinositásával. - turisztika: 1886: *turisztika*. Az *-a*-ra l. az előző szócikket!

- utópista: 1841: *utopisták* gr., 1884: *utópisták* gr. Az *-a*-ra l. az előző két szócikket (l. még ném. *Utopist*).

- zselatin: 1894: *Gelatina*. Ha a magyarba a franciából került át (< vö.: *gélatin*), akkor az *-a* valóban latinositás eredményeként létrejött szervesen hang, ha viszont a német közvetítés lehetőségére gondolunk, akkor nézetem szerint inkább hanghelyettesítésről lehet szó.

6.1.1.2. Tiszta a n a l ó g i a útján létrejött *-a*:

- akusztika: 1854: *Akustica*, 1875: *ákusztikája* gr. A szó valószínűleg a német *Akustik* átvétele, az *-a* pedig a *grammatika*, *fizika*-féle alakok hatására kapcsolódott a szó végéhez. - antiszemita: 1882: *antiszemita*. A német eredetű szó (vö. ném. *Antisemit*) magyar *-a* eleme a *szemita*, *izraelita* szóvégének analógiás hatására alakult. - artista: 1789: *Artistának* gr., 1806: *artisztához* gr. A szóvégi *-a* elem az *-ista* végű szavaink hatásával magyarázható.

- bagaria: 1552: *bagaria*, 1754 k.: *bogaria*. Az oszmán török eredetű szó (vö. oszm. *bulgarī*) szóvégi *-(i)a* eleme latinositással, vagy talán inkább a *bagazia*, *karazsia* stb. analógiájára keletkezett.

- cinkográfia: 1893: *Cinkográfia*. A szóalak a latin *bibliográfia* mintájára alakult (< vö. ném. *Zinkographie*).

- csellista: 1900: *czellista*. A szóvégi *-a* az *ista* végű szavaink analógiás hatására jött létre. - csimpolya: 1775: *Csimpojas* sz., 1838: *Csampolya*, *Csimpolya*. A szóvégi *-a* csak abban az esetben tartható szervesen hangnak, ha a *gomolya*, *korcsolya*, *pocsolya* stb. szavak hatására

alakította volna az idézett alakváltozatát a román *csimpoj* (magyar írásváltozat *csimpoly*) formából. Ez valószínűnek látszik, de nem az egyetlen lehetséges magyarázat (l. TESz.).

- dinamika: 1835: *Dynamica*, 1893: *Dinamika*. A szóvég a *botanika, fizika, matematika* stb. mintájára alakult.

- esszéista: 1880: *essayistáknak* gr. A nemzetközi eredetű *esszéista* szavunk -a véghangzója az -ista végű szavaink mintájára jöhetett létre.

- fagott: 1803: *fagota*. A magyarba a németből kerülhetett át (< vö.: ném. *Fagott*), a magyar szóvég pedig alakulhatott ugyan az *oboa, trombita, harsona, cseleszta* stb. hangszernevek szóvégének hatására, sokkal valószínűbb talán mégis, hogy a *fagota* az olaszból került hozzánk (vö. ol.: *fagotto*; l. még *fanfara* 'fanfár'). - filozemita: 1884: „A *filo-* és *antiszemita*”. Német eredetű szavunk (< vö. ném.: *Philosemit*) az *antiszemita* alak analógiás hatására nyerte el az -a véghangot.

- germanista: 1851: *germanisták*. A *germanista* alak a magyarban is keletkezhetett, de jöhetett a németből is (< vö. ném. *Germanist*), ebben az esetben a szóvégi -a az -ista végű szavaink (pl. *kálvinista, kapitalista* stb.) hatására keletkezhetett. - gorond: 1897: *gerenda*. A *gerenda* 'szálfa' analógiás hatására jöhetett létre a szóvégi -a.

- gyapor: 1604: *Gyapora*. Az -a szóvégi megjelenését bizonyára a *szapora* analógiás hatása idézte elő.

- klarinét: MTsz.: *kalánéta*. Nemzetközi szó, a magyarba a franciából (< vö.: *clarinette*) vagy a németből (< vö.: *Klarinette*) is jöhetett, az -a végű magyar alak vagy a *furulya, pikula* stb.-félék analógiás hatására keletkezett, vagy latinositással. - kokettéria: 1792: *Koketteria*, 1793: *koketteria*. A magyar szavak francia (< vö.: *coquetterie*) vagy német (< vö.: *Koketterie*) forrásra mehetnek vissza, a *koketteria* alak szóvégi -a-ja a *pedantéria, prűdéria, rafinéria*-féle szavak analógiás hatására keletkezhetett. - kreol: 1802: *Kreola*. A *kreol* nemzetközi szó (vö.: ang. *creole*, ném. *Kreole*, fr. *créole* stb.). Az idézett *kreola* alak -a-ja valószínűleg az *a* végű népevek (vö. *dalmata, szarmata* stb.) analógiájára keletkezett. Mivel azonban a legvalószínűbbnek a német átvétel látszik, az -a járulékhang volta kérdéses, ugyanis az hanghelyettesítéssel is keletkezhetett (ném. -ə > m. -a).

- lép: 1261/1394: ? *lapa* hn., 1604: *Lápa*. Valószínűleg ősi örökség a finnugor korból (< vö. fgr. alapalak **lapp3*), a szóvégi -a nincs kellőképpen megmagyarázva, de lehetséges, hogy a N. *vápa* hatására keletkezett.

- rideg: 1870: ? *retka*. A *retka* alaknak a *rideg*-hez tartozása kétséges. Ha mégis a *rideg*-hez kapcsolható, akkor minden valószínűség szerint a *ritka* hatására keletkezhetett. - rizs: MTsz. *rizsa*. A *rizs* olasz eredetű szó a magyarban (feltehetően német közvetítéssel is), de a *rizsa* alak nem olasz átvétel (< vö.: ol. giuliai *riſo*, ir. ol. *riso*), hanem magyar fejlemény, valószínűleg a *rizskása* szóösszetételben is előforduló *kása* analógiás hatására (TESz.), hasonló megjegyzést tesz FIERS MÁTÉ is a Nyelvművelő levelek szerkesztőjének írt levelében: „a *rizs* alakból a magyar ajkon, magyar területen alakult ki a *rizsa* forma, mégpedig a sütés-főzés fogalomkörébe tartozó hasonló végződésű szavak - *dara, kása, búza, alma, sonka, uborka* stb. - hatására” (idézi G. L.: Nyelvművelő levelek. 122. levél).

6.1.1.3. T u d a t o s s z ó v é g a l a k í t á s s a l létrejött inetimologikus -a:

- ászka: 1878: *ászka*. A szó nyelvújítási alkotás az *ászok(fa)* alakból a *futrinka, poloska, sáska* stb. mintájára.

- bárcs: 1815: *Barcsa*, 1862: *bárcsakóró*. Az -a végű változatot Kazinczy hozta létre a *Barcsayak* neve alapján (l. TESz.).

- cirbolya: 1803: *tzirbolya-*, 1891: *czirbolyák* gr. A *cirbolya* (< vö. ném. *Zirbel*) minden valószínűség szerint tudatos szóalakítás eredménye, melynek kiformalását *lya* végű szavaink (*borbolya, naspolya, nyoszolya* stb.) analógiás hatása is segíthette.

6.1.1.4. Szóalak-rendszer-tani okok közrejátszása folytán keletkezett -a:

- barna: 1255: ? *Borna* hn., 1349: *Borna*, 1359: *barna*. A TESz. szerint a *barna* szó -a véghangzója vagy egy német *bronə* ragozott alakot tükröz, melyben hangátvetés történt, vagy a ném. *bron*-ból a mássalhangzó-torlódás feloldásának következményeképpen a szó végére járulékhang került. Hasonló fejlődés ment végbe feltehetően a *berhe* szóban is, ahol a ném. **brēch* alakból hangátvetéssel a m. *ber-he* jött létre (vö. TESz. *berhe* a.). Úgy látszik, hogy MOLLAY inkább az első felfogást vallja, mivel a szót középfelnémet kori erdélyi szász eredetűnek tarja, s egy szász E. ragozott alakból (*bronə*) indul ki. A szókezdő mássalhangzó-torlódás a magyarban feloldódott, a ném. /ə/ fonéma pedig - írja - „veláris allofonjával igazodott a magyar hangrendhez” (i. m. 195).

- kaporna: 1516: *Kaporna*, 1543: *Karpornath* gr. A szóvégi mássalhangzó-torlódást (< vö. ném. többes számú *Kapern*) a magyar nyelv ejtéskönnyítő járulékhanggal, -a-val oldotta fel.

- lárma: 1631: *lármát* gr. A magyarban a *lárma* szó forrása minden bizonnyal a bajor-osztrák volt (vö. *lārm*. *lāma*). Az -a föltehetően a szóvégi mássalhangzó-torlódást oldotta fel (l. a *barna* szócikkét ui.).

6.1.1.5. Alakkeveredéssel keletkezett szervetlen -a véghangzó:

- magyar: 1784: *malogya*. A *malogya* alak a *malágy* 'bozót, füzes stb.' szó *malogya* alakváltoztatásával való keveredésének eredménye.

6.1.1.6. Ismeretlen okok következtében keletkezett inetimologikus -a hang:

- avagy: 1372 u./1448 k.: *auagya*.

- barhent: 1788: *Barcheta*. A magyar szó (*barhent*) alakváltozatai különféle német nyelvi alakokra mennek vissza, ezek között viszont -a végűt nem találtam. Az -a végű alak valószínűleg valamilyen analógiás alakulás lehet, de hogy milyen -a végű formák hatásával lehet számolni, az egyelőre kideríthetetlen. - bór- (vö.: *bórfa*): MTsz.: *bura-fa*. Az -a eredete nem világos, BEKE viszont inetimologikus hangnak tartja (FUF. 24: 260). - bonta: 1450: ? *Bontha* szn., 1544: *bonta*. BEKE az -a elemet minden különösebb magyarázat nélkül szervetlen elemnek tartja (FUF. 24: 261), s a TESz. sem zárja ki ennek lehetőségét, amikor azt írja, hogy „a m. *bonta* szóvégi -a-ja vagy egy német *buntə* ragozott alakot tükröz, vagy a német *bunt* mássalhangzó-torlódásának feloldásából ered”. Föltehető azonban, amint arra MOLLAY helyesen mutatott rá, hogy „a magyarba a melléknév »gyenge« főnévi ragozású [*buntə*] (nőnem, semleges) vagy [*buntə*] (hímnem) alakja került” (i. m. 204; hasonlóképpen a *tompa* szóhoz vö. i. m. 536). Az -a tehát - nézetem szerint - nem szervetlen hang. - borosta: 1347: ? *Burustato* hn., 1531: *boroſtaalyad* sz., 1564: *borostha*. A szóvégi -a elemet inetimologikus hangnak tartja BEKE (FUF. 24: 262), s erre gondolhatnánk MELICH egyik megjegyzése alapján is, amikor felteszi a kérdést, hová lett a kfn. szavak (pl. *borste*) nyílt végszótagban álló -e-je. A felelet ez - írja - „Minthogy az akkori német köznyelvben ez az -e legnagyobbbrészt nem volt ejtett hang, ezért nincs ez -e-nek nyelvünk régi, kfn. korszakbeli német jövevényszavaiban semmi nyoma” (MNY. 12: 318-9). Az -a kialakulásához a TESz. szerint a baj.-osztr. *bürste* [többes sz.] is hozzájárulhatott. Ebben az esetben tehát egyfajta analógiás hatással létrejött, de mégiscsak szervetlen hang keletkezésével kell számolnunk. Arra ugyanis aligha gondolhatunk, hogy a középnémet *borste* < ófn. *borsta* előzménye került volna át nyelvünkbe. KOBILAROV-GÖTZE a *borosta* szóvégi -a elemét a német -e (-ə) hanghelyettesítésének tartja oly módon, hogy „Die Vertretung von nhd. ausl. -e durch ung. -a in Wörtern mit velarem Stammvokal ist vielfach belegt und durch die ung. Vokalharmonie hinreichend erklärt: *ampa*, *bála*, *bója*, *borosta*, *brácsa*, *buksza*, *dáma*...” (i. m. 551).

- delfin: 1874: *delphinák* gr. A szóvégi -a keletkezésének oka tisztázatlan. A latin alapján (< vö.: lat., h. lat. *delphin*, lat. *delphinus*) egy -a nélküli forma tehető fel, az -a pedig mindenképpen szervetlen betoldásnak látszik.

- guzsaly: 1791: *gusolya*. A magyarba egy szláv *kuželj* került át (TESz.), de a szóvégi *-a* eredete nem világos.

- gyémánt: 1525: *gemantha*. Német eredetű szó a magyarban (< vö. kfn. *diamant*, baj.-osztr. *demant* stb.), de a szóvégi *-a* keletkezését homály fedí.

- háporty: 1405 k.: ? *hapőija*, 1584: *haporya*, 1833: *Háportya*, 1838: *Haponya*, MTsz.: *haportya*. A szó ugyan ismeretlen eredetű, de az *-a* feltétlenül járulékhangnak látszik. Keletkezésének oka azonban nem világos.

- irha: 1453: *irhagyartho* szn., 1557: *yrhabol* gr. A m. R. *irh* középelnémet eredetű (MOLLAY: i. m. 325), de a későbbi *irha* keletkezése nincs teljesen tisztázva (TESz.). MOLLAY egyébként eléggé meggyőzően mutatta ki, hogy a MOÓR által feltett szláv származtatás (MNy. 53: 153-156) lehetősége tárgytörténeti szempontból nem igazolható, ezért azon a véleményen van, hogy a magyar *irha* *a*-ja nem szláv eredetű, hanem *a juh irha* 'irhája', *a kecske irha* 'irhája' szó szerkezetből vált ki az *irha*, még mielőtt az *irhagyártó* keletkezett, ahogy ezt HORGER ANTAL (MNy. 21: 201; 40: 298) megírta.

- kártya² 'fából készült (kisebb) ivóedény; (kleineres) hölzernes Trinkgefäß': 1632: *kargyatol* gr. Vitatott eredetű szó (< vö. < 1. latin *quarta*; 2. német R. *quart*, *quarte*), a *kártya* szóvégi *-a*-jának eredete sem világos tehát. A TESz. is kizárja azt a lehetőséget, hogy a *kártya*² a *kártl*-ből jött volna létre szóvégi *-a* szervesen járulékhanggal. - kas: MTsz.: *kassa*. A szóvégi *-a* eredete ismeretlen. BEKE (FUF. 24: 260) inetimologikus hangnak tartja. - kuruglya: 1723: *kuruglyák*, 18. sz.: *Kurugla*, 1826: *Kurugja*. A *kurugla*-féle alakok jöhettek a bajor-osztrákból is, a szlovénból is (ez utóbbira vö. szln. N. *krūkla*). A szóvégi *-a* eredete mégis tisztázatlan, mert a magyarban is keletkezhetett volna.

- moher: 16. sz. eleje: ? *Muhara*, 1552: *mohara*. A *moher* vándorszó, a TESz. szerint a magyarba elsősorban a németen át kerülhetett, MOLLAY viszont azon a nézeten van, hogy a *moher* nem német eredetű (i. m. 405). A szóba jöhető idegennyelvi formák (pl. ang. *mohair*, fr. *mohair*, ol. *mohair*, cseh *mohér*) nem mutatnak szóvégi *-a* meglétére, ezért feltehető, hogy az *-a* a magyarban keletkezett szervesen hang, melynek eredete viszont ismeretlen.

- piszk 'állati száj; Tiermaul': 1839: *piszka* (MTsz.). A szó szláv eredetű (vö.: szlk. *pysk* KNEZSA: i. m. 424; l. még VALLÓ: Nyr. 33: 567). A szóvégi *-a* eredete ismeretlen. Esetleg egy szlk. nőnemű alak átvétele (< vö.: szlk. **pyska*). - posz: 1604: *poszáját* gr. 'fing; Furz'. A szóvégi *-a* eredete ismeretlen, bár - nézetem szerint - alighanem az egyes 3. személyű birtokos személyjel megszilárdult változata.

- torongy: 1824: *torongya*. A magyarba valamelyik szláv nyelv *trǫdъ* vagy *trǫd* alakja kerülhetett át. A szóvégi *-a* eredete nem világos. Nézetem szerint aligha képzelhető el, hogy a szláv alakok szóvégi *ъ* elemének a magyar realizációja lenne (a *torongy* szó a 16. század végétől adathozható), így arra gondolhatunk, hogy a szóvégi mássalhangzó-torlódást egy ejtéskönnyítő hanggal igyekezett feloldani a nyelv, vagy elhomályosult harmadik személyű birtokos személyjelnek tarthatjuk.

6.1.2. Az inetimologikus *-o* véghangzó

6.1.2.1. Ismeretlen okok játszhattak közre egy-egy *-o* véghangzós forma létrejöttében:

- hárs(fa): MTsz.: *hasso*-fa. A *hasso* alak önmagában nem fordul elő, csak az idézett szóösszetételben, ezért tulajdonképpen nem is nevezhető abszolút tövégi helyzetben előforduló hangnak. Abszolút szóvégi helyzetben (tővéghangzóként) a rövid *-o* hang a magyarban általában nem fordul elő. Az *-o* eredete ismeretlen.

- juh: 1880: *joho* 'juh' (MTsz., Nyr. 9: 485). A *juh* szó alakváltozataiban a szóvégi *o*, *ó* és *u*, *ú* (pl. *juhó*-, *joho* MTsz.; *jahu*, *johó*, *johunak* ÚMTsz., *johú*, *juhú* Nyatl.) eléggé későn jelenik meg, ezért arra gondolhatunk, hogy képző funkciójuk volt (vö. TESz.), tehát nem inetimologikus hangok.

6.1.3. Az inetimologikus -u végmagánhangzó

6.1.3.1. Szóalak-rendszer-tani okok közrejátszása folytán keletkezett -u hang:

- bors: 1075/†1124/†1217: *Borsu* hn. Az -u járulékhang volta nem tekinthető ugyan biztosnak, mivel azonban a török nyelvi megfelelők nem mutatnak véghangzóra (< vö.: Kašy. *murč*; CC. *burč*; oszm. N. *burç* (SDD.); kirk. *murč*; csuv. *pārāš* 'bors'), így bizonyára joggal feltehető, hogy a nyelvünkbe került ótörök alak (< l. tör. *burč* BÁRCZI: Ht.² 41) a korabeli magyar szóalak-rendszer tövéghangzós formáinak hatására szervesen tövégi magánhangzót vett fel. - borz: 1237-40: ? *Burzu* szn. (< valószínűleg ótörök eredetű; a magyarba átvett török alak **bors* lehetett).

- halom: 1075/†1124/†1217: *melinhalmu* hn., 1150 k./13-14. sz.: *Saturholmu* hn. (TESz.), 1197/1337: *Hegesholmu*, 1211: *Hoyoholmu* (Oklsz. - id. MELICH: MNy. 6: 15). A szóvégi -u-t írja MELICH (i. h.) - a szláv szóvégi „-ь másának is gondolhatnók”, mégis azon a véleményen van, hogy itt analógiás alakulással van dolgunk, azaz a -mu, -lmu végű korabeli szavak (pl. *almu*, *zerelmu*) analógiájára a szlávból átkerült **cholm* > *holm* tövégi magánhangzót vett fel. Úgy látszik, ezt a nézetet tette magáévá SÁROSI ZSÓFIA is (i. h.). A szóvégi szláv redukált magánhangzók: az ь és az ъ tehát szerintük az átadó nyelvekben az átvétel korában már nem hangzottak. BÁRCZI óvatosabb, amikor azt írja, hogy az ómagyar kori magánhangzóra (-i, -e, -u) végződő tövek közé szláv -ь, -ѣ végű szavak is átkerültek, „ha az átvételkor még megvolt [az -ь, -ѣ] (vö. pl. orosz *chъlmъ* > ómagyar *holm*)” (Ht.² 19). Még világosabban fogalmazza meg véleményét később. A szláv szavaink átvétele idején már nem hangzottak, legfőljbbe igen régi, honfoglalás előtti szláv (pl. orosz) szavainkban tehető föl ilyen hangnak a megléte. „Ezek a szó végén - folytatja - természetesen a magyar sorvadó magánhangzók közé sorolódtak, pl. orosz *chъlmъ* ~ 1197/1337: *Hegesholmu* (Oklsz.)” (i. m. 24).

A *holm*-ban levő tövégi magánhangzó inetimologikus volta nagyon hihető, mivel a TESz. nem tartja valószínűnek az oroszból (= őkeleti szlávból) való származtatást.

- kos: 1138/1329: ? *Kofu* szn. (< tör. *qoç*).

- ság 'domb, halom': 1138/1329: *Villa Sagu* hn., 1230: *Sagu*. PAIS (MNy. 9: 360) a szóvégi -u-t szervesen hozzátoldásnak tartja, de úgy tűnik, hogy az alapszót: a *ság* alakot akkor még (1913) nem a finnugorból (< vö. fgr. **čsŋka* TESz.), hanem föltehetően a bajor-osztrákból (< vö. kfn. *schache*, ném. R. *schache*) származtatta, megengedve, hogy a véghangzó „egy teljesebb *Schaga* (*Scaca*) alak utolsó magánhangzójának a maradványa” (i. h.). - sár¹: 1150 k./13-14. sz.: *Saru* hn. Ha az átvett alak egy csuvasos **šar* vagy **šār* forma volt (TESz.), akkor a szóvégi -u okvetlenül járulékhang.

- szász: 1435 k.: *fafu*. A TESz. a szó szláv vagy német származtatását tartja lehetségesnek, MOLLAY azonban kimutatja (i. m. 514), hogy a *szász* szavunk nem német, hanem szláv eredetű. A szláv megfelelőkben viszont tövégi magánhangzót nem találunk (< vö.: szb.-hv. *Säs*, szln. *Säs*, cseh, le. szlk. *Sas*), az -u tehát magyar fejleménynek látszik.

- zomak: 1130-40/12-13. sz.: *Scumoku* szn. A *zomak* szó talán déli szláv eredetű (< vö.: blg. *смок*, szb.-hv. *smŭk*, szln. R., N. *smŋk*, cseh *smok*, *zmok* stb.), a magyar szó -u eleme valószínűleg szervesen hangként tapadt a tőalakhoz.

6.1.3.2. A n a l ó g i a útján keletkezett szervesen -u végmagánhangzó:

- ind: 1854/1894: *indu*. A 19. századi *ind* mellett (l. 1807: *Ind*) jelentkező *indu* változat a *hindu* szóalak hatásával magyarázható.

6.1.3.3. I s m e r e t l e n o k a n a z -u, (-ú) keletkezésének az alábbi adatokban:

- háncs: 1838: *Hancsu*; MTsz.: *hántyu*, 1861: *háncsu*; 1843: *háncsú*. Az -u, (-ú) keletkezésére l. a következő szócikket! - hárs: 1335: *hassufo*. A szóvégi -u szerepe tisztázatlan; lehet ugyanis képző, s ekkor szervesen volta eleve valószínűtlenné válik. PAIS szerint gondolhatunk arra,

hogy az összetétel belsejében a tövégi magánhangzó maradt meg, s ez később nyíltabbá válással -o-nak adott helyet (de erre l. ugyanitt 6.1.2.1.). Lehetséges azonban az is - folytatja -, hogy alaktani változattal állunk szemben, mégpedig esetleg -ó ~ -ú > -u képzős kicsinyítő vagy ellátottságot kifejező 'hársas; háncsos' értelmű származékokkal (MNY. 32: 108). Ennek fényében az -u/-ú ~ -o szervetlen volta nem valószínű.

- koboz²: 1818: *kobzu*. Az -u mibenléte tisztázatlan. Szervetlen hangnak csak akkor tarthatnánk, ha a *kobz*-féle alakok (vö. 1621: *Kobz*) szóvégi mássalhangzó-torlódását oldotta volna fel, erre azonban nincs bizonyítékunk, bár nem lehetetlen.

- zsiszik: 1838: *sisku*, *Zsisku*. A szó déli szláv eredetű. A szóvégi -u keletkezése és szerepe homályos. Meglehetősen későn jelentkezik, ezért talán jogos annak feltevése, hogy szervetlen hangként járult a tőhöz.

6.2. Az e l ő l k é p z e t t i n e t i m o l o g i k u s v é g m a g á n h a n g z ó k

6.2.1. Az inetimologikus -e mint véghangzó

6.2.1.1. A n a l ó g i a ú t j á n k e l e t k e z e t t - e :

- keszeg: 1808: *keszegéje* gr. A *keszege* alakváltozat minden bizonnyal a *kecsege* hatására jött létre, de nem zárható ki az -e kicsinyítő képző volta sem (vö. TESz.).

- peszterce: 1798: *Peszttertze*, MTsz.: *pesttērice*. Északi szláv eredetű szó a magyarban (< vö.: cseh *pešťec*, szlk. *pestrak*, le. *piestrak* stb.), de a szláv nyelvek adatai nem világítanak rá a szóvégi -e eredetére. Az -e minden bizonnyal a magyarban keletkezett, s nézetem szerint talán a *peszerce* 'pemetefű' analógiás hatására jött létre. KNEZSA (i. m. 419) azon a véleményen van, hogy „talán keveredés eredménye” (*peszterc* × *peszerce* = *peszterce*). - pitle: 1790: *pitle* (< szlk.; vö. szlk. N. *pytel*). A magyar szó eredetibb formája *pitel* lehetett, s valószínűleg a *pehely* ~ *pelyhe*-féle tövek hatására nyerte el *pitle* alakját. De kérdés lehet az is, nem hatott-e a szlk. tbs. számú *pytle* a magyar alak létrejöttére.

- rizike: 1707: *Rezike*, 1892/1897: *rizike*-. A szlovák eredetű szó (< vö.: szlk. *rydzik*, N. *hrizik*; vö. még cseh *ryzec*) magyar szóvégi -e eleme a -ke képzős főnevek analógiájára jött létre.

6.2.1.2. S z ó a l a k - r e n d s z e r t a n i o k o k k ö z r e j á t s z á s a f o l y t á n k e l e t k e z e t t - e :

- berhe: 1395 k.: *berhe*, 1416 u./1450 k.: *běrhčiec* gr., 1807: *Börhe*. Középfelnémet kori hazai középnémet eredetű; vö. kfn. *bruoch*, többes száma *brüeche*; szász E. **brech*, vö. még alsószász *brēk* (MOLLAY: i. m. 197). A magyarba a szász E. **brech* kerülhetett át, s a fejlődés a következő lehetett: **brech* > m. *ber-he*, azaz hangátvetéssel (-re- > -er-) küszöbölte ki a nyelv a német szóeleji mássalhangzó-torlódást. A szóvégi -e mibenléte kérdéses. Nézetem szerint lehetséges, hogy elhomályosult egyes harmadik személyű birtokos személyjel (vö. *irha* MOLLAY: i. m. 327), amely egyben alkalmas volt a szóvégi -rh mássalhangzó-torlódás feloldására is, s ezzel a szó besorolódott a magánhangzós végű -e névszótövek (pl. *kecske*, *lepke*, *gyenge* stb.) közé.

- eper: 1818: *Epörgyének* gr., MTsz.: *epere*, *epērgye*, *epērnye*, *epörnye* stb. A szóvégre került -rj (> *rgy*, *rny*) sok nyelvjárásban -e hanggal bővült; bizonyára a szóvégi mássalhangzó-kapcsolat szokatlansága indította a beszélőt arra, hogy a magyar szóalak-rendszernek jobban megfelelő formát hozzon létre. - érc: 1405 k.: *erche*. Az -e lehetne ugyan szervetlen járulékhang, tekintve azonban, hogy a német alakváltozatok között (< vö.: hazai korai úfn. *ercz*, *Erczt*, *Ertze*) -e (-ə) végű is van, inkább a hanghelyettesítés (ném. -ə ~ m. -e) látszik valószínűnek, melyet a magyar szóvégi -e eltűnése követ.

- gömb: 1792: *gömbe*. A szó valószínűleg hangfestő eredetű, ezért az alakváltozatok gazdagsága nem feltűnő, így az -e végű forma megjelenése sem. Az -e akár kicsinyítő képző vagy elhomályosult egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel is lehetne, de az is föltehető, hogy a szóvégi mássalhangzó-torlódás feloldását is szolgálta.

- imént: 1834: *iménte*. A szó bizonytalan eredetű (< vö.: talán megszilárdult ragos forma: *ím* mutatószó + *-ént* rag TESz.), így a szóvégi *-e* szerepe sem világos. Elképzelhető talán mégis, hogy az *-e* a szóvégi *-nt* torlódás feloldását szolgálta, de semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül az *-e* valamilyen grammatikai (időhatározói) szerepének esetleges figyelembe vétele, vagy az *-nte* végű időhatározósók (*reggelente*, *telente* stb.) analógiás hatása. A levalószínűbb mégis az időhatározói szerepű latívuszrag-funkció.

- szeder: MTsz.: *szederje*, *szedernye*, *szödörje*, *szödörnye*. A szóvégre került *-rj* több nyelvjárásban *-e* hanggal bővült. A szavak alakrendszerében szokatlan szóvégi *-rj*, *-rgy* hangkapcsolatot a szervetlennek tűnő *-e*-vel szüntette meg a nyelv.

6.2.1.3. Ismeretlen okok közrejátszása folytán keletkezett szóvégi *-e*:

- ez: 1372 u./1448 k.: *eze*. A Jókai-kódexben az ilyen típusú, ún. funkciótlan szóvégi magánhangzók nem ritkák. A tárgyalásukra visszatérek. Megjegyzem azonban, hogy talán hasonló szervetlen hangnak tűnő elem később is megjelenik az *ez* szóban *-i*-ként: 1516: *ezy* (RMNy. 2/2: 14 - id. a TESz.).

- kedig: 1372 u./1448 k.: *keg`ege*. - köcsög: 1837: *Köcsöge*, MTsz.: *kécsége*. Az *-e* talán leginkább kicsinyítő képző lehet, de végső soron szervetlen hang volta sem zárható ki. - kökény: MTsz.: *kökinye*, *kökönye*. Az *-e*-re l. az előző szócikket!

- nerc: 1395 k.: *nerce*, 1832: *Nyércze*. A szó korai újfelnémet eredetű (< vö.: korai úfn. 1561: *nôrtz*; ill. kései kfn. *nerz*, *norz*. ir. ném. *Nerz* MOLLAY: i. m. 412; TESz.), a magyar *-e* eredete ismeretlen. A német alakok nem mutatnak szóvégi magánhangzóra, az *-e* tehát a magyarban keletkezett szervetlennek látszó elem. Megszületését talán a szóvégi mássalhangzó-torlódás kiküszöbölése indokolta.

- peszmeg¹: 1669: *peszmetéje* gr. Az *-e* a *peszmete* szó végén nézetem szerint lehet ugyan elhomályosult egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel vagy akár kicsinyítő képző is, de lehet úgynevezett funkció nélküli járulékhang is. BEKE inetimologikus elemnek tartja (FUF. 24: 261) kellő bizonyítás nélkül.

6.2.1.4. Téves népetimológias értelmezés nyomán keletkezett inetimologikus *-e* (álképzőként):

- csicseri: 1800: *cicereborsó*, MTsz.: *csicsere*-borsó. A latin eredetű *csicseri* szavunk (< vö.: *cicer* 'bagolyborsó') szóvégi *-i* és *-e* hangja nagyon érdekesen alakult. Föltehető, hogy a *cicer* ~ *csicsere* szót az 1332-7-ből idézhető *Checher* helynévhez kapcsolták, s népetimológiásan 'Csicsere vidékéről származó (borsó)' jelentést ruháztak az *-i* képzős formára. Az *-e* alighanem változata az *-i*-nek, melyhez már nem társul a valahonnan való származás tudata. Az *-i* > *-ē* (> *-e*) változás akkor mehetett végbe, amikor a *ciceri* ~ *csicseri* alak már nem a valahonnan való származás jelentését hordozta, hanem egy bizonyos fajta borsót jelentett csupán.

6.2.2. Az inetimologikus *-é* mint véghangzó

6.2.2.1. Analógia útján keletkezett szóvégi *-é*:

- kaskavál: 1683: *kaskavale*, MTsz.: *káskaválé*. Az *-é* lehet szervetlen elem, ha feltesszük, hogy a szóvég alakulásában a *málé*, *vatalé* '(fából készült) folyadéktartó edény, pl. palack, csobolyó' szavak analógiás hatása érvényesült. BAKOS viszont e román eredetű szavunk etimonjaiként olyan alakokat is említ, amelyek talán közvetlenül is elődjei lehettek az idézett szó *-álé* szóvégének (< vö.: rom. *cașcavál*; R. *cașcavélă* tb. *cașcaveále* 'gyúrt juhsajt'; i. m. 236).

6.2.2.2. Ismeretlen ok folytán keletkezett *-é*:

- ballada: 1815: *Balladékat* gr. A *ballada* szó szóvégi *-a*-ja latinosítás eredménye (l. 6.1.1.1.), az *-é* azonban alighanem a német alak írásképeinek (l. ném. *Ballade*) hatására keletkezett.

- karalábé: 1762: *Keulé-rápé*, 1787: *kaule-rábét* gr., 1788: *Kalarábék* gr., 1796: *kelerábé*, 1797: *karalábé*. Az -é „szervetlen járulékhangként való magyarázata téves” (TESz.), s ezzel teljes mértékben egyetérthetünk.

6.2.3. Az inetimologikus -i mint véghangzó

6.2.3.1. Fonetikai okokkal magyarázható /utáni -i (német jövevényszavainkban):

- bászli: 1792: *bázfli* (< baj.-osztr. *Wastl*). - bicikli: 1891: *biciklire* gr. (< ném. *bizykel*, *bicycle*). - bufándli: 1798: *pufándli* (< baj.-osztr. hazai ném. **bouffandl* 'turnúr'). - bukli 'meghajlás, bókolás': 1797: *bukeli* (< vö. ném. *Buckel*). A szócikkre vö. TESz. *pukedli* c. a. - bumli: 1888: *bumlizni* sz., 1895: *bumlival* gr. (< vö. ném. *Bummel*, *Bummel*(zug) stb.).

- cakli: 1891: *cakli*. A *cakli* alak feltehetően a bajor-osztrák *tsakŋ*-ból eredeztethető, igazában tehát -ni ~ -li csere történt a -li végű német jövevényszavak hatására (vö. TESz. *cakni* c.a.). - cekker c. a. cekkerli: 1892: *cekkerli* (Nyr. 21: 17). A szó német eredetű (< vö. ném. *Zeckerl* kicsinyítő forma). - cetli: 1775: *-Czedlivel*, 1895: *cetli* (< vö. bajor-osztrák; ném. T. *zettl*, ir. ném. *Zettel*). - cigaretta c. a. cigaretli: 1899: *czigaretli* (< baj.-osztr. *zigarettl*). - cirfandli: 1780: *Czirifandli*, 1800 k.: *tzirifándli* (< vö. ném. N. *zirfandl*, *zirifandel*). - cirkli: 1894: *cirkli* 'cirkalom' (< baj.-osztr. *Zirkel*, ném. *Zirkel*. KOB.-GÖTZE: i. m. 124). - cucli: 1796: *Tzutzlit* gr. (< német, közelebbről valószínűleg bajor-osztrák eredetű; vö. baj.-osztr. *zuzel*, ném. K. *züz'l*). - cvekedli: 1891: *cvekerli* (< német, közelebbről valószínűleg bajor-osztrák eredetű; vö. baj.-osztr. *zweckerl*). - cvikli: 1825-26: *tzvikli*, MTsz.: *cikli* (< vö. baj.-osztr. *zwickl*, h. ném. *zwickl*, ir. ném. *Zwickel*).

- csúzli: 1876/1917: *csujzli*, 1898: *csúzli*, MTsz.: *csurzli*. A TESz. szerint valószínűleg német eredetű szó (vö. ném. *Schufß*, R., N. *schoisz*), de ez a származtatás - folytatja a TESz. - „a li végződést illetően hangtani-alaktani, egyébként pedig tárgytörténeti szempontból még megerősítésre szorul”. KOBILAROV-GÖTZE szerint „< wahrsch. dt. **Schussel*, das nicht belegt ist, von dt. *Scuß* ..., vgl. aus bö. *Schusser*, *Schußen* (...), auch ein ungarl.-dt. *šuiššŋ...* káme aus lautl. Günden als Vorlage für die Übernahme in Frage. Das ung. Wortende aus -li läßt auf jeden Fall auf Übernahme aus dem Dt. oder Bö. schließen” (i. m. 133).

- dakszli: 1800: *Takszli*, 1877: *dakszli*. - dudli: 1891: *dudli* (< vö. ném. B. *dud'l*, h. baj.-osztr. *tuttln*; l. még ném. N. *tuttel*).

- fásli: 1742: *fáslik* gr., 1796: *fátslizni* sz., 1808: *Fásli* (< vö. ném. K. *fäsch-l*, h. ném. N. *fatsch-l*). - ferbli: 1836: *Ferblínek* gr., 1853: *farblitól* gr. (< baj.-osztr. *färb'ln*, *farb'ln*). - firhang: 1867: *firhanglit* gr. (< vö. ném., ir. ném. *Vorhang*, baj.-osztr. *fürhangl* sz., *fürhang*, *firhangl* sz.). A m. -li végződés a baj.-osztr. / realizációja. - flekk c. a. flekli alakváltozat: 1798: *flekli* sz. A *flekli* alakváltozat (l. Nyr. 31: 54) vagy kicsinyítő képzős baj.-osztr. **fleckl* átvétele, vagy pedig a magyar *flekk* analógiás módosulata (l. *cetli*, *nokedli*, *nudli* stb.). KOBILAROV-GÖTZE szerint „Die ung. Variante *flekli* (...) ist die Wiedergabe der bö. Dem.form *Fleckl* (...), *flekni* des bö. *Fleckn*” (i. m. 159). - francli: 1562: *franczlyt* gr., 1599: *Franczlyt* gr. 'rojt; Franse' (< vö. baj.-osztr. *frantsl* - a korai úfn. *franze* 'rojt' szó kicsinyítő képzős alakja, erre l. MOLLAY: i. m. 279; HORVÁTH MÁRIA szerint a magyar szó forrása egy *fransəl* ~ (*franzel*)-féle alak lehetett; a szóvég alakulása a ném. / > m. li volt, i. m. 72-73). - fuszekli: 1857: *fuszlit* gr., 1878: *fuszekli* (< l. baj.-osztr. *fußsöckl*).

- gandli (l. kandia c. a. HORVÁTH MÁRIA: i. m.): 1546: *czukor kándlival* gr. (TESz. *kandiscukor* c. a.); 1603: *gandli*, 1706 k.: *czukorkandlit* gr. (HORVÁTH: i. m. 99-100); 1895: *kandlicukrot* gr. (TESz.). A 'kandiscukor (zsinigre kristályosított cukor)'; 'Kandiszucker' jelentésű *gandli*, *kandli* szó a németből került hozzánk bécsi közvetítéssel (< vö. ném. 1587: *Zuckerandel*, HORVÁTH: i. h.). - gersli: 1770: *Gerslit* gr., 1800: *gerslit* gr., 1892: *gerstli* (< ausztriai ném. *Gerstel*, *gerscht'l*). - gigerli: 1892: *gigerli* (< ausztriai ném. *Gigerl*). - gimpli: 1787: *Gimpli* 'Gimpel, Blutfink; einfältiger Mensch' (KOB.-GÖTZE: i. m. 185). A *gimpli* 'Gimpel, Blutfink';

'Zieherschleuder, Zwillie < als Kinderspielzeug' jelentésű szó bajor-osztrák eredetű (< vö. baj.-osztr. *Gimpel*, ném. *Gimpel* i. h.).

- hákli(s): 1893: *hákli* sz. (< vö.: 1. ir. ném. *heikel*, baj.-osztr. *haikel*, *haəkl*; 2. ir. ném. *heiklig*, baj.-osztr. *haiklich*, *haəkli*; 3. ném. B. *hagl*). A szóvégi német vagy bajor-osztrák *l* a magyarban *li* formában realizálódott, s hozzá *-s* melléknévképző járult. - hecsedli: 1847: *hecsedlivel* gr. (< bajor-osztrák eredetű; vö.: ausztriai német N. *hetscherl*, baj.-osztr. R. *höttscherln*).

- jankli: 1797: *Jankedli*, 1806-15: *jankétli*, 1807: *jánklajok* gr. (< bajor-osztrák eredetű; vö. h. baj.-osztr. *jankrl*, ném. B. *jankerl*).

- kandli: 1779: *kandli*, 1785: *Kándli* (< baj.-osztr. *kandl*, *kántəl*, ném. B. *kíndl*, T. *kəndl*). - kándli: l. *gandli* c. a. ugyanitt. - kápli: 1763: *káplit* gr., MTsz.: *káfli* (< vö.: baj.-osztr. *kápl*, *kappel* stb.). - kapszli: 1803: *kápszli*, 1837: *kapszlis* sz., 1848/1952: *kapslis* sz., 1879: *kafli* (< német, vö. ném. *Kapsel*). - kapucni: 1872/1896: *kapucli* gr. A szóvég alakulásával kapcsolatban KOBILAROV-GÖTZE azt jegyzi meg, hogy „der ung. Auslaut auf *-ni* bzw. *-li* auf verschiedene bö. maa. Formen zurückgeht” (i. m. 220). A TESz. viszont azon a véleményen van, hogy a *-ni* (~ *-li*) végű újabb formák vagy az *n*-re végződő német (esetleg a baj.-osztr.-ban megszilárdult és elhomályosult) alakokból származnak, vagy bizonyos hasonló végződésű újabb német jövevényszavak (mint pl. *dózni*, *hüzni* ~ *hüzli*, *strimpli*) analógiájára alakultak. - karmonádli: 1816: *Karmanádli*, 1848-9/1875: *karmonádlinak* gr., 1870: *karmenádlit* gr. (< vö.: baj.-osztr. *kármənádl*, *karmanadl*, ném. B. *karmanadl*, *karmenadel*, *karmonadl* stb.). - kaszni: 1840: *kasztliból* gr., 1848: *kaszlit* gr., 1861: *kastli* (< vö.: baj.-osztr. *kástl*, ném. T. *kastl*, *kastli*). - kifli: 1799/1844: *kiflit* gr., 1800: *kipflivel* gr. (< vö. baj.-osztr. *kipf-l*, B. *kipf'l* TESz.; l. még HORGER: MNy. 28: 37). - kinigli: 1615: *kenighlivel* gr., 1620: *kiniglivel* gr., 1746: *kiniglivel* gr. (< vö. baj.-osztr. *kinigl*, ném. B. *kinigl*-). - kittel: 1775: *kidliben* gr. 1792: *kitlikbe* gr. (< baj.-osztr. *kidl*; vö. még szász Sz. *kitl*). - klázli: 1700 k.: *klázlibul* gr., 1791: *glászliban* gr., 1799/1922: *glazlikat* gr., *glázlikat* gr. (< vö. baj.-osztr. *glásl*, ném. T. *glásl*, *glásle*, h. baj.-osztr. *klázl*). - komfortábli (konflis c. a.): 1865: *konfortáblit* gr., 1867: *comfortéblik* gr., 1871: „*komfortábli*”-val gr. (< bécsi német eredetű; vö. ném. B. R. *komfortabel*, *comfortable*, *konfortabel*). - kravátli: 1833: *Kravátli*, 1859/1880: *kravatli*. A magyar *-li* végződés a bajor-osztrák szóvégi *l* magyar realizációja (vö. < baj.-osztr. *Krawattl*, KOB.-GÖTZE: i. m. 244). - krigli: 1871: *krügli*, 1877: *krigli* (< baj.-osztr. *kriəgl*, ném. T. *kriegli*, *kriegle*, B. *kriəg'l*, h. baj.-osztr. *kriəgl*). - krumpli: 1786: *Krumpliban* gr., 1802: *Kurumpli*, 1813: *krompli* (< német eredetű; vö. ném. B. *krumpeəl*, h. baj.-osztr. *krumpl*). - kugli: 1643: *kuglival*, 1795: *Kuklizó* sz., 1886: *guglin* gr. (< baj.-osztr. eredetű; vö. h. baj.-osztr. *khugl*, ir. ném. *Kugel*). - kübli: 1839: *kibli*, 1900: *kibli* (< vö. ném. *Kübel*, baj.-osztr. *kibl*. A *kibl* alak bajor-osztrák átadóra utal). - kvargli: 1897: *quarglit* (*kvargli*) gr. (< ausztriai német eredetű szó; vö. ausztriai ném. *Quargel*).

- lajbi: 1749: *láibliban* gr., 1772: *leiblikat* gr. (< német eredetű; vö. baj.-osztr. *leibel*, ném. B. *leibl*, T. *laibl*, *laibli*, h. baj.-osztr. *lāəbl*). - lakli: 1899: *lákli* (< vö. baj.-osztr. *läckel*, *lackl*, ném. B. *lak'l*). - ler: MTsz.: *rédli* (< baj.-osztr. *rčrl*, *rč'l*, h. baj.-osztr. *rē'l*, ném. T. *rearle*, *rearli*). - lokni c. a. lakli adat: (TESz.): 1784: (*Laklikat*). KOBILAROV-GÖTZE szerint „Die ung. Wortform *lokli* entstammt der bö. Dem.-form *Lockel* mit Substitution des bö. *-l* durch ung. *-li* (i. m. 267).

- mándli: 1630: *mantli*, 1646: *montli*, 1708: *mántli*, *Muntli* (< vö. ném. *Mantel*, R. *mandel*, T. *mantl* stb.). - masni c. a. másli: 1651: *masli*, 1687: *nászli* [ɔ: ? *mászli*], 1691: *mászli*. A *-li* végű alakváltozatok a bajor-osztrákból nem adatolható *-l* kicsinyítő képzős származékok külön átvételei lehetnek, de tulajdonképpen keletkezhetek analogikusan is a *-li* végű szavak hatására (*hüzni* ~ *hüzli*, *kamásni* ~ *kamásli*, *papondekni* ~ *papondekli* stb.). - mázli: 1888: *maslid* gr., *mázlim* gr. (< jiddis eredetű; vö. jidd. *masel*, *mazel*, h. jidd. *mazl*, *māzl*). - midli: 1706: *midli* 'ügyetlen, rendetlen nőszemély' (HORVÁTH: i. m. 143). Német eredetű szó (< vö. *Miedel*, *Mierl*, *Mirl*). - milimári: 1851: *milimádlík* gr., 1860: *milimádlí* (< német eredetű; a m. R. *milimádlí*-

féle alakokra vö. ném. *Milchmagd*, de az utótagra vö. baj.-osztr. *mírdl*). - monokli: 1867: *monokli* (< nemzetközi szó; vö. ném. *Monokel*). - mopszli: 1808: *Mupfzli*, 1895: *Mopszlival* gr. (< német eredetű; vö. ausztriai ném. *mopsəl*). - muskátli: 1858/1898: *muskátlit* gr., MTsz.: *muskándli* (< vö. baj.-osztr. *muškatl*).

- nokedli: 1874: *Nyugli*, 1887: *nokelli*, 1892: *nokkedli*; MTsz.: *nyukli* (< bajor-osztrák eredetű; a *nyukli* ~ *nyugli*-ra vö. baj.-osztr. *nockel*; - a *nokedli* típusú variánsokra pedig vö. baj.-osztr. *nockerl*). - nudli: 1894: *nudlit* gr., 1895: *núdli* (< vö. baj.-osztr. *nudl*; ném. B. *nud'l*, T. *nüdl*).

- onkli: 1877: *oncli* (< ném. *Onkel*; a szóra vonatkozó adat és eredeztetés: KOB.-GÖTZE: i. m. 302).

- pacсли (l. pacsni c. a. TESz.): 1887: *pacсли* (< vö. baj.-osztr. *pâdschl*). - pakli: 1826-7: *pakli* (TESz.); 1859: *pakli* (KOB.-GÖTZE: i. m. 307). A szó bajor-osztrák eredetű (< vö. baj.-osztr. *packel*, T. *pakkl*, *pakkli*, h. baj.-osztr. *pakkl*). A magyar *li* végződés a bajor-osztrák *l* magyar realizációja, s nézetem szerint valószínűtlen, hogy az imént idézett *pakkli*-féle *i* végű alakváltozat átvétele lenne. - pántli, pántlika: 1607: *pantli*, 1612: *pántlikával* gr., 1643: *pántlin* gr., 1651: *pantlikás* (< baj.-osztr. eredetű; vö. baj.-osztr. *bándl*, *bántl*; ném. T. *pantl* stb.). A *pántlika* magyar származék (< *pántli* + *-ka* kics. képző). - pantofli 'házi cipő; papucs; leichter Hausschuh, Pantoffel': 1659: *pantofliban* gr., 1679: *pantofli*, 1688: *pantofli*. Az idézett alakváltozatok az osztrák nyelvjárási alakokból (< vö. *pantoffl*, *pantofl*) megmagyarázhatók: a szóvégi *l* helyett - írja HORVÁTH MÁRIA - a *-li* jelenik meg a magyarban (i. m. 163). - papondekli: 1857: *pappendekliből* gr., 1877: *pakuntekliből* gr., 1886: *papendekli* (< vö. ném. *Pappendeckel*). - pejsli: 1857: *pájsli*, MTsz. *pájsli* (< ausztriai német eredetű; vö. ausztriai ném. *Beuschel*; vö. még pozsonyi ném. *beischl*, baj.-osztr. *baischl* stb.). - pemzli: 1799: *-penzli*, 1808: *Pemzli* (< német eredetű; vö. kfn. *pënsel*, *bënsel*, *pinsel*, baj.-osztr. *pemsel*, *pems-l*). A *li* végű alakok főként a bajor-osztrák nyelvjárásokból valók (vö. TESz.). - pertli: 1813: *Pertli*, 1898: *spertli*, 1900: *perkli* (< bajor-osztrák eredetű; vö. baj.-osztr. *pertl*, *bčrtl*). - pintli¹: 1797: *Pintli* (< vö. ausztriai ném. *Bind(e)l*, ném. B. *bind'l*, T. *pintl*). - pintli²: 1844: *pintlijén* gr. (< német, közelebből bajor-osztrák eredetű; vö. ném. *Bündel*, R. *püntel*, *büntel*, ausztriai ném. *Bündel*, h. baj.-osztr. *pintl*). - pitli: 1833: *pitli*, MTsz.: *bidli* (< vö. ausztriai ném. *Büttel*). - pracli: 1854: *pracslíkat* gr. (< vö. baj.-osztr. *bradzl*). - prézli: 1877: *prézlis* sz., 1879: *prézli*, 1886: *brézlinek* gr. (< vö. baj.-osztr. *brčisl*, *bręsl*, *bręsə-l*, *bresl*, h. baj.-osztr. *pręzl*). - pricli 1. 'a régi nyelvben' 'a páncélzat része'; 2. a) 'férfi-', b) 'női mellény' (vö. ném. *Brustel*; délnémet *Brüstel* stb.): 1652: *prisly*, *priszly*, 1697-8: *pricli*. (Az egész szócikkre l. HORVÁTH: i. m. 176-7). - priszli: l. az előző szócikket! - pruszli: 1756: *puszliban* gr., 1781: *prusztlija* gr., 1789: *prusztli* gr. (< vö. baj.-osztr. R. *brüstl*, ném. T. *pristl*; a *pruszli*-féle alakok egy baj.-osztr. *prustl* változathoz fejlődhetnek). - pudli¹ 'Pudel, Pudelhund': 1675 k.: *pudli*, 1770-90: *puldi* (< vö. ném. *Pudel*). - pudli² 'Verkaufstisch, Pult': 1874: *pudli* (KOB.-GÖTZE: i. m. 352). A szó KOBILAROV-GÖTZE szerint (i. h.) a bajor-osztrák *Pud'l* 'lange Tafel, auf der die Waren vorgelegt werden', *Budl* 'Verkaufstisch bei Krämern' átvétele. - pukedli: 1844: *pukerli* 'kat gr., 1855: *pukedlit* gr. (< ausztriai német eredetű; vö. ausztriai ném. *Buckerl*, ném. B. *puckerl*). - pukli 'meghajlás, bókolás': 1790/1904: *Puklit* gr. (< ném. *Buckel*). A szócikkre l. a TESz.: *pukedli* címszavát! - pumi: 1756: *Pumlyi*, *Pumliga*; 1808: *Pumedli*. Német eredetű szóalakok (< vö. a *pumli* ~ *pumlyi* alakváltozatokra: baj.-osztr. *pumə'l*, ném. Szil. *pummel*; a *pumedli*-ra vö. baj.-osztr. *pummerl*). - puszedli: 1863: *puszedli*, 1878: *puszerlit* gr. (< vö. ausztriai ném. *Busserl*; baj.-osztr. *busserl*, *pusserl*).

- rádli: 1833: *Rádli* (< vö. baj.-osztr. *radl*, h. baj.-osztr. *rā'l*, ném. N. *rädel*, *radl*, *rädeln*, ném. B. *Rad'l*, T. *rādl*, *redle*, *radli*). A szóvégi *-i* az *l* magyar *li* realizációjaként keletkezett, s aligha származik a németből (l. *radli*, *radle*). - rakéta: MTsz.: *rakédli*, *rekédli*. Az idézett formák a németből valók. KOBILAROV-GÖTZE megjegyzi, hogy a „*rakédli* ist Übernahme der bö. Dem.-form” (i. m. 361). - rapli: 1897: *raplijai* gr. (< vö. ném. *Rappel*, T. *rappl*). - rékli: 1668: *Reklitul* gr., 1771: *Réklit* gr. (< vö. baj.-osztr. *réckl*, ném. T. *rekk*, *rekkle*). - resztli: 1892: *resztli* (< vö. baj.-osztr. eredetű; vö. ném. B. *rest'l* T. *restl*). - ribizli: 1720: *ribezlire* gr., 1783:

ribizli (< vö. baj.-osztr. *ribisl*, *ribizl* stb.). - *rigli*: 1813: *Riglivel*, MTsz.: *riglyi*, *rikli* (< vö. ném. *Riegel*). - *ringli*: 1884: *ringli* (< bajor-osztrák eredetű; vö. ném. T. *ringl*, -*le*, -*li*; h. baj.-osztr. *rīngl*). A szóvégi -*i* minden bizonnyal a magyarban keletkezett (*l* > *li*), mivel azonban a ném. T. *ringle*, *ringli* formákat is őriz, nézetem szerint nem zárhatjuk ki teljesen egy esetleges szóvégi -*i*-vel hangzó német alak átvételét sem. - *rumli*: 1897: *rumlit* gr. (< német, elsősorban ausztriai, bécsi német eredetű szó; vö. ném. *Rummel*, baj.-osztr. *rumml*).

- *sáml* ~ *sámedli*: 1814: *Schámedli*, 1833: *zsamedli*, *Samedli*, 1838: *sámedli*, 1879: *sáml*, 1892: *zsámlira* gr. (vö. a *sáml*-félékre: < baj.-osztr. *schamel*, *schlml*; a *sámedli*-félékre: < baj.-osztr. *schamerl*). - *serbli*: 1791: *serblire* gr. (< vö. baj.-osztr., l. ném. T. *schearpl*⁶, szlovákiai ném. N. *scherbl*). - *sercli*: 1892: *sercli* (< vö. ausztriai ném. *Scherzel*, B. *scherz* 'l'). - *sifli*: 1799/1844: *siflit* gr.; MTsz.: *siflin*, *siflyi*, *sifli* (< vö. baj.-osztr. *schiffel*, *schiffl*). - *sisli* 'tál; rundes Küchengeschirr': 1701: *salat-sisli* (< vö. ném. *Schüssel*). Az egész szócikkre l. HORVÁTH: i. m. 196. - *slingli*: 1833: *slingli* (< vö. ném. Szil. *schlingel*, h. ném. *Schlingelschnur*, h. baj.-osztr. *šliagl*). - *smirgli*: 1884: *smirgli*... (< német eredetű; vö. ausztriai ném. *Schmirgel*, R. *schmergel*, T. *schmirggl*). A *smirgli* alakváltozat a baj.-osztr. *schmirggl* formára vezethető vissza. - *snidling*: 1799: *snidlit* gr. (< vö. baj.-osztr. *schnittling*, ausztriai ném. *Schnittling* stb.). A szóvégi -*i* szervesen hang volta kérdéses, mivel nézetem szerint nem egy abszolút szóvégi helyzetben levő *l* > *li* fejlődés eredménye, hanem az -*ng* (*ŋg*) elhagyásával, a *nudli*, *sáml* stb. szavak analógiájára alakult, vagy a német *Schnittlauch* 'metélőhagyma' bajor-osztrák változatának: a *schni* 'l'-nek az átvétele (vö. TESz.). - 1. *spicli*: 1828/1952: *spitzlik* gr., MTsz.: *picli* (< bécsi német eredetű szó; vö. ném. B. *spiz* 'l, baj.-osztr. *spitzel*). - 2. *spicli* 'spicckutya; Spitzhund' (*spicc*³ c. a.): 1792: *Spitzlit* gr. (< vö. baj.-osztr. *spitzel*, ném. B. *spizl*). - *spinétli* (*spinét* c. a.): 1787: *Spinétli* (< vö. ausztriai ném. *Spinett* 'l'). - *stampedli*: 1895: *stamperli* (< vö. baj.-osztr. *stamperl*, *stámpal*, ausztriai ném. *Stamperl*). - *stangli*: 1887: *stánglira* gr., 1892: *stángli* (< vö. baj.-osztr. *stangl*, *stangal*, ném. T. *stangl* stb.). - *stanicli*: 1860: *staniczlit* gr., 1874-6/1904: *starniczli* (< vö. baj.-osztr. *stá'nizl*, *schdanizl*; l. még ausztriai ném. *Stanitzel*, *Stanitzl*). - *stempli*: 1848: *stempli*, 1864: *istemplije* gr., MTsz.: *ěstěmpleyi*, *templi* (< vö. német T. *stempl*, *stempfl*). - 1. *stikli*: 1871: *stiklit* gr. (< bajor-osztrák eredetű szó; vö. ném. B. *stück* 'l, T. *stikkl*, *stikkle*, *stikkli*, K. *stick* 'l). - 2. *stikli* 'zenedarab': 1876: *stikli* (< eredetére l. az előző szócikket!). - *stopli*: 1900: *stopli* (< vö. ausztriai ném. *Stoppel*, B. *stopp* 'l). - *strimfli*: 1643: *strinfli*, 1666: *strimpliért* gr., 1679: *strimfili*, 1681: *strimfli* (< bajor-osztrák; vö. h. baj.-osztr. *štrimpfl*⁶, ném. R. *strümpfel*, *strimpfi*). - *stuccli*: 1612: *stuczli*, 1799: *tufzli*, 1892: *sticlivel* gr., MTsz.: *tuccli* (< vö. baj.-osztr. *stuzl*, *stuzal*, *stüzl*, ném. T. *stízl*, *stüzl*). - *svartli*: 1890: *svargli* (< német eredetű; vö. jugoszláviai ném. N. *schwargel*, *schwargl*). - *svindli*: 1880: *svindli* (< vö. ausztriai ném. *Schwindel*, T. *schwindl*, *schwintl*).

- *szaletli*: 1882/1896: *szaletli* (< vö. ausztriai ném. *Salett(e)l*).

- *tácli*: 1603: *taczli*, 1659: *taszli*, 1661: *Táczli* (< vö. baj.-osztr. *tátl*, ném. T. *tatzl*, K. *trítl*). - *talkedli*: 1857: *talkedlit* gr., 1876: *dalkedli*, MTsz.: *torkedli* (< vö. baj.-osztr. *dalk* 'n, ném. St. *dalken*, *talken* stb.). A magyar szó előzményéül -*dl* ~ -*l* kicsinyítő képzős német alakok szolgálhattak, noha ilyeneket a rendelkezésünkre álló forrásokból nem tudunk kimutatni (vö. TESz.). A szócikk tárgyalása során azonban KOBILAROV-GÖTZE megjegyzi, hogy „im Ung. lieght Übernahme einer bö. Deminutivform *Talkerl*, *Talkedl* vor” (i. m. 438). - *tasli*: 1882: *tasli*, *taslit* gr. (< vö. baj.-osztr. *táschl*, ném. K. *tatschl*, St. *taschel*, *tascherl*). - *tinglitangli*: 1896: *tingli-tangliján* gr. (< vö. ném. *Tingeltangel*). - *tipli*: 1862: *Tipli* (< vö. baj.-osztr. *Dippel*, *Dipl*, *Düpel*, *Tübel* stb. Az egész szócikkre l. KOBILAROV-GÖTZE: i. m. 444). - ? *topli* sorder: 1551: *topli sorder* 'zsoldos [magasabb fizetéssel]; Kriegsmann mit doppeltem [höherem] Lohn, Sold' (eine Art Unteroffizier). HORVÁTH MÁRIA szerint a „szóvég: *Toppel* - *Topli* (*toppel* ~ *topli*); az *el* > (*al*) > -*li* alakulás szokásos módján történt” (i. m. 225). - *trampcli*: 1851: *tromplinak* gr., 1876: *trámpcli*, 1883: *trampcli* (< vö. baj.-osztr. *trappel*, *drímpl*, ausztriai ném. *Trampel*, ném. B. *trímp* 'l, K. *trámp* 'l, T. *trámp*). - *tritli*: 'harmad(rész); das Drittel': 1620: *tritlit* gr. (< valószínűleg kölcsönzés a németből; a kiejtést tükröző írásforma a bajor-osztrák nyelvterülethez kapcsolja: vö. Schmeller: „Der Tritt [knecht]”. Az egész szócikkre l.

HORVÁTH MÁRIA: i. m. 226-7!) - trotli: 1857/1922: *Trottlik* gr., MTsz.: *trotyli* (< vö. ausztriai ném. *Trottel*, ném. B. *trott'l*).

vádli: 1848: *vádlit* gr. (< vö. baj.-osztr. *wadel*, *wädel*, ném. B. *wäld'l*, T. *wâdl*, *wâdl*, *wadl*). - vándli: 1879: *vandlival* gr., 1897: *vándli* (< bajor-osztrák eredetű; vö. ném. K. *wánt-l*, *wánt-lin*). - vartapiszli: 1877: „*vartapiszli*”-t gr. (< bajor-osztrák eredetű; vö. h. ném. *wart a bissl!* < ném. *warte ein bißchen!*). - verkli: 1838: (*verklis*) sz., 1840: *verkli* (< vö. ausztriai ném. *Werkel*; vö. még ném. B. *werk'l*). - vimedli: 1900: *vimmerli* (< vö. ausztriai ném. *Wimmerl*, baj.-osztr. *wimmə'l*, *wimma'l* stb.). - vinkli: 1833: *Vinkli*- (< ausztriai ném. *Winkel*, ném. B. *winkerl*, *wink'lwerch*, K. *wink-l* stb.). - virsli: 1810: *virslit* gr., 1846: *virstlis* sz., 1857/1922: *vürslirül* gr., 1866: *birslinek* gr. (ausztriai ném. *Würstel*, *Würschtel*, ném. K. *würst-l*, T. *wirstl*, *wirstle*, *wirstli*). - vukli: 1789: *Bukkliát* gr., 1794 k./1922: *Vukliját* gr. (ausztriai német eredetű szó; vö. baj.-osztr. *wuckel*, *wuggele*, *h'rwuckl*, ném. B. *wuckerl* stb.). - vurstli: 1896: *wurstlinak* gr. (< vö. ausztriai ném. *Wurstel(prater)*; az összetétel előtagjára l. az ausztriai ném. *Wurstel*, *Wurschtl*, ném. B. *wurscht-l* 'paprikajancsi; nevetséges tréfacsináló'.

6.2.3.2. F o n e t i k a i o k o k k a l magyarázható *n* utáni szóvégi szervetlen *-i* hang (német jövevényszavainkban):

- cakni: 1876: *czaknis* sz., 1878: *czaknit* gr. (< német, valószínűleg baj.-osztr. *tsakn*; vö. még ir. ném. *Zacken*).

- kalucsni: 1861: *kalucsnik* gr., 1865: *kalocsni*, 1894: *galucsni* (< baj.-osztr. *gálotsch-n*, ném. B. *gllloschen*, *kalóšn*). - kamásli: 1892: *gamásnis* sz., 1895: *kamásni* (< német *Gamaschen*, baj.-osztr. és regionális köznyelvi *kamaschen*). - kamásni l. az előző szócikket! - kapli: 1884: *lakkapni* (< vö. ném. R., N. *kappen*). - kapucni: 1877: *kapuczni*. Az *-n-* utáni *-i*-re vö. az *-l+i* alatt kifejtetteket (6.2.3.1. kapucni c. a.)! - kaszni: 1837: *kasznyi*, 1845: *kaszniba* gr. (< baj.-osztr. eredetű szó; vö. ném. B. *kłst'n*, T. *kąstn*, szász Sz. *kostn* stb.).

- ler: MTsz.: *lèrni*, *rejni*, *rèlni*, *rèrni* (< német eredetű; vö. baj.-osztr. *ršren*, *rčian*, ném. B. *röhr'n*, h. baj.-osztr. *re'n*). - lokni: 1845: *Locknik'-at* gr., 1864: *loknikat* gr. (< német eredetű; a m. *lokni* a német szó többes számú *Locken* átvétele).

- masni: 1886: *másnit* gr. (< vö. baj.-osztr. *máschn*, *masch'n*, h. baj.-osztr. *maššn*, *māšn*, ném. B. *masch'n*).

- pacsni: 1898: *pacsni* (< h. baj.-osztr. *plttšn*, *pōtšn*, ausztriai ném. *Patschen*). - platni: 1894: *platni*, 1895: *platnyi* (< vö. baj.-osztr. *plattn*, h. baj.-osztr. *plattn*).

- smarni: 1886: *smárninak* gr. (< vö. baj.-osztr. *schmarn*, ném. B. *schmlrn*, T. *schmqrrn*, *schmqrrn*).

- vekni: 1871: *veknyi* (< vö. ausztriai ném. *Wecken*, ném. B. *weck'n*, N. *wecken*).

6.2.3.3. A n a l ó g i a útján létrejött *-i* véghangzó:

- tilángli: 1846: *til angli* (< német eredetű szó a magyarban; vö. ném. R. *tull anglais*). A szóvégi *-i* a *li* végű német jövevényszavaink hatására keletkezhetett (l. TESz.). - tréfli: 1872: *tréfli*, 1884: *trefli*. A jiddis eredetű szót (< vö. h. jidd. *trēfə*, *trēft*) a magyarországi németben téves visszakövetkeztetéssel kicsinyítő képzős (*-ə*, *-i*) formának fogták fel, s az *-ə*-t, *-i*-t *l* kicsinyítő képzővel helyettesítették. Az így szóvégre jutott *l* a többi *-li* végződésű német jövevényszó analógiájára *-i* elemmel (> *-li*) bővült.

6.2.3.4. S z ó a l a k - r e n d s z e r t a n i okokkal magyarázható inetimologikus *-i* véghangzó:

- magyar: 870 k.: ? *m•ğ•γ•rīya*, ? *m•h•f•rīya* (l. TESz. *magyar* c. a.), ill. a 950- 51 k.: *Μεγερνι* (ÓMOlv. 7) alakból kihámozható *-i* végű alak (valószínű olvasata: *modzsyerijje*, illetve Konsztantinosznál: *medzseri*) csak akkor sorolható ide, ha LIGETI nézetét fogadjuk el, mely szerint a *magyar* és *megyer* szó az ugor *mańc* és a török **-γir* járulék összeolvadásából (l. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 400)

keletkezett volna, mivel a *-*γir* elemben nem látjuk nyomát egy -*i* véghangzó meglétének. Az -*i* tehát a magyarban keletkezhetett. Az általánosan elfogadott magyarázat szerint (< ugor *mańć3* + finnugor *er, eri* 'férfi' TESz.) a szóvégi -*i* semmiképpen sem tekinthető szervetlen elemnek.

6.2.3.5. Népetimológiával keletkezett szóvégi -*i*:

- bodobács: 1833: *Bodó bátsi*, 1854: *budabácsi*. A szóvég alakításában a *bácsi* szónak volt szerepe.

- csicseri: 1572: *cichiri* borso, 1590: *cziczerei* borso, 1664: *csicheri* borso. A *csicseri* alak népetimológiás értelmezéssel keletkezhetett az eredetibb *csicser*-ből (*Csicser* helységnév > *Csicseri* 'Csicser vidékéről származó borsó'-féle értelmezéssel).

- kasmír: 1875: *gácsmari* kendő (< vándorszó; vö.: ang. *cashmere*, ném. *Kaschmir*, fr. *cachemire*, ol. *casimir* stb.).

- szarházi: 1835: *Szarházi*... (< magyar fejlemény; valószínűleg összefügg a régi és nyelvjárási ismeretlen eredetű 'kóborol, csavarog' jelentésű *szarhász, szarház* igével). Az -*i* csak akkor tekinthető inetimologikus hangnak, ha nem igenévi képző (l. *habri, hadari* vö. TESz.), hanem népetimológiával keletkezett a *szarház*-féle alakváltozatból, vagy esetleg a *senkiházi, ebházi* stb. analógiájára jött létre (l. TESz.).

6.2.3.6. Pótlónyúlás nyomán keletkezett szervetlen szóvégi -*i*:

- puli: 1765: *puli* (< bizonytalan eredetű; talán német jövevényszó: a *pudli* német eredetijének megfelelő felném. *pu'l* 'uszkár' átvétele lehet). Talán elképzelhető, hogy az -*i* a magyarban keletkezett, de hogy az -*i* a *pudli* -*d*-jének kiesése utáni „pótlónyúlás” eredménye-e, az nagyon kérdéses. BÁRCZI a *pulya* 'kistermetű, törpe' melléknévből származtatja, melynek van *pulyi* változata ia (MNY. 39: 139). LOVÁNYI viszont a ném. *Pudel*-ből eredezteti: *Pudel* (*pudl*) > *pudli* > *puli* (MNY. 39: 28; MNY. 42: 71).

6.2.3.7. Ismeretlen okok közrejátszása folytán keletkezett szervetlen -*i* véghangzó:

- ez: 1516: *ezý* 'ez'.

- szesz: 1800 e.: *Szeszi*. A szó bizonytalan eredetű (< vö. talán ótörök eredetű; oszm. *sis, sór sd's*), ezért azt sem tudhatjuk, hogy valamiféle járulékhang-e az -*i* vagy a tőhöz tartozik, illetve hogy nem képzőnek fogható-e fel.

6.2.4. Az -*ő* mint inetimologikus tövéghangzó

6.2.4.1. Népetimológiával keletkezett -*ő*:

- mérőföld: 1753: *mérőföldek* gr.

6.2.4.2. Szóalak-rendszer-tani okok közrejátszása folytán

keletkezett -*ő*:

- szeder: 1516 k.: *zedewryw*. A szóvégre került -*ry* több nyelvjárásban -*e* vagy -*ő* hanggal bővült. A szavak alakrendszerében szokatlan -*ry* (~ -*rgy*) hangkapcsolatot egy szervetlen -*ő*-vel szüntette meg a nyelv.

6.2.5. Az -*ü* mint szervetlen véghangzó

6.2.5.1. Szóalak-rendszer-tani okokkal magyarázható inetimologikus -*ü* véghangzó:

- örök: 1130-40/12-13. sz.: *Erecu* [ɔ: valószínűleg *Ērēkü*]. Ha a szó valóban ótörök *ürük* formában került át, akkor az -*ü* minden bizonnyal szervetlen véghangzó.

- szín¹: 1150 k./13. -14. sz.: *Zenuholmu* hn. (< északi szláv eredetű; vö. szlk. *sieň*, cseh R. *sieň*, *síň*, le. *sieñ*, ukr. *cíhu* [tbs. sz.], or. R. *ceňb*, *cěhu* [tbs. sz.]). Az idézett köznévi eredetű *Zenu-* alak *-ü* véghangzója - nézetem szerint - föltehetően szervetlen hang, mivel a szláv adatok nem tesznek igazolhatóvá egy tövégi *-ü* hangot (még akkor sem, ha netán *-i* > m. *-ü* labializációval számolnánk).

- török: 1055: ? *turku* hn., 1138/1329: ? *Turcu* szn. (< török eredetű; vö.: türk, ujjg. *türk*, oszm., kkalp., nog. *türk*; üzb., alt., hak., tuv. *turk*, tat. *török*, csuv. *tərək*). A török megfelelőik alapján talán joggal tehető fel, hogy az *-ü* a magyarban keletkezett járulékhang.

6.2.6. Az *-ü* mint szervetlen véghangzó

6.2.6.1. A n a l ó g i a útján keletkezett *-ü*:

- körpöly: 1838: *Körpölü*, 1839: *körpölyü* (< szerb-horvát vagy szlovén eredetű szó; vö. szb.-hv. N. *kŕpele*). A szóvégi *-ü* a *hegedü*, *fergettyü*, *csengettyü* stb. hatására keletkezhetett (l. TESz.).

6.3. Az abszolút szóvégi helyzetben levő inetimologikus végmagánhangzók keletkezéséről

Mivel az abszolút szóvégi helyzetben levő inetimologikus végmagánhangzók szinte kizárólag jövevény- és idegen szavakban fordulnak elő, bizonyára célszerű úgy keríteni sort a tárgyalásukra, hogy a jövevény- és idegen szavak átvételének sorrendjében haladunk előre.

Hadd jegyezzük meg, hogy az adatok bemutatása során a köznevekre és a köznévi eredetű tulajdonnevekre voltunk tekintettel, most azonban, a tanulságok levonásakor bevonjuk a vizsgálatba azokat az adatokat is, amelyek a nyelvészeti elméleti szakirodalomban szerepelnek.

Előbb a honfoglalás előtti ótörök, a szláv, a német (az ómagyar kori és későbbi, főleg *-li*, *-ni* végű) átvételeket tárgyaljuk, majd a latinositással létrejött szóalakok véghangzóit, de rámutatunk néhány olyan szervetlen véghang keletkezésének módjára is, amelyek az imént említett csoportokba nem sorolhatók be.

6.3.1. A honfoglalás előtti ótörök jövevényt szavak közül inetimologikus véghangzót találunk a *bors*, a *borz*, a *kos*, a ? *magyar*, a *sár*¹, a *Tas* szavunkban (l. Anon., ill. 1138/1329: *Toſu* < ótör. *taš* BÁRCZI: Ht² 19; Konszt.: *Τασις* MNyT. 158, olv. *Tászisz* > m. *tási*). Az idézett alakok bizonyítják, hogy a *tas* szó *-u* és *-i* végmagánhangzóval is meghonosodott a magyarban az átvétel idején. Az *-ü*-t tartalmazó jövevényt szavaink közé sorolható *örök* (1130-40/12-13. sz.: *Erecu*) és *török* (1055: ? *turku* hn., 1138/1329: ? *Turcu* szn.) szavunk, noha a Tihanyi Alapítólevél-beli adat talán *turku* 'torok'-nak is olvasható (ez ugyanis talán jobban illene a víznevek rendszerébe), s ebben az esetben *-u* véghangzót kellene feltennünk.

Természetesen jogosan föltehető, hogy a korabeli finnugor, ugor vagy belső keletkezésű szavaink analógiás hatására más (mássalhangzós végű) török eredetű szavaink végén is megjelent a szervetlen *-i* (*-j*) vagy *-u* véghangzó: pl. (tör. *ard'q* >) **ároku* > *árku* > *árk* > *árok*, ill. **ároku* > *árok* (l. SÁROSI ZSÓFIA: i. m. 176), de más szóalakokban is számolhatunk ezzel az elméleti lehetőséggel (l. - ok: 1138/1329: ? *Okudi* sz. < ótör.; vö. ujjg. *uq*; - szám: 1130-40/12-13. sz.: ? *Zamudi* sz. (< ócsuv. **sam* vagy **sām*); - kor < ótör. *qur*; dél < ótör. *diül*; szél < csuvasos tör. **šāl*; - som < ótör. *čum* vagy csuvasos tör. *šum*; - gyász < ótör. **jas*; - gyom < ótör. **jom* stb.), noha adatokkal igazolni nem tudjuk.

6.3.2. Szláv jövevényszavaink közül öt adatot említhetünk; a már tárgyalt adatokon (*halom, szász, zomak, szín¹*) kívül a *Dentümogyer* formát, amely 1150 k./13-14. sz.-ból idézhető: *Dentumogyer* (Anonymustól idézi JUHÁSZ DEZSŐ: *Dentümogyer* c. tanulmányában: BenkőEml. 300). A *dentu* előtag végső *-u*-ja a tövégi magánhangzó jele, amely Anonymusnál -írja JUHÁSZ DEZSŐ (i. m. 301) - „nemcsak a magyar szavak végén van meg, hanem a jövevényszavainkhoz is hozzáfűggeszkedik, pl. *Ecilburgu*”. Szerinte „a szóvég analogikus tövéghangzót kap (...), tehát a meghonosodáskor [keleti szláv *Donyec (Donec)* m. *Donet*>] **Donetü* formával számolhatunk” (i. m. 302). A **Donetü* alak hangrendi kiegyenlítődéssel **Denetü* formát ölt - folytatja JUHÁSZ (i. m. 303) -, majd a kétnyíltszótagos törvény értelmében *Dentü*-vé alakul, a teljes név valószínű jelentése pedig ’donyeci magyarok, ill. ezek lakóhelye’. Mindebből bennünket ez alkalommal az érdekel, hogy az *-ü* nem képzőelem, hanem szervetlen hang, amely véghangzóként jelenik meg. Keletkezésének oka pedig az analógián alapuló rendszerkényszer.

Szláv jövevényszavainkban mindössze három *-u* és két *-ü* végmagánhangzós formát tudunk adatolni (l. 6.1.3.1; 6.2.5.1).

6.3.3. Az ómagyar kori német jövevényszavak szervetlen véghangzói az alábbi adatokban jelentkeznek: - *Ecilburg* ’Óbuda (régi neve)’ (< ném. *Etlzburg* MELICH: MNy. 6: 15, HORGER: MNy. 28: 37): 1200 k. (Anon. 47., 49., 50.): de *ecilburgu*, in *Etilburgu*, de *elcilburgu*. A szóvégi *-u* szervetlen voltára először SZINNYEI mutatott rá (NyK. 34: 10), azóta ún. klasszikus példája a hangtörténeti szakirodalomnak (BÁRCZI: i. m. 19). - *Perl* hn. (< ném. *perl(e)* BÁRCZI: i. h.; VárReg. 57. §. de villa *Perl*) 1215: *Perlu* (VárReg. 196 §. *Perlu*) olv. *Perlü*. MELICH szerint a szó 12. századi, 13. század eleji alakjának **Perli* > *Perlü*-nek kellett lennie (MNy. 10: 197). - *ság* ’domb, halom’: 1138/1329: Villa *Sagu* hn., 1230: *Sagu*. PAIS (MNy. 9: 360) a szóvégi *-u*-t szervetlen hozzátoldásnak tartja, de úgy tűnik, hogy az alapszót: a *ság* alakot akkor még (1913) nem a finnugorból (< vö. fgr. *čsŋka* TESz.), hanem föltehetően a bajor-osztrákból (< vö. kfn. *schache*, ném. R. *schache*) származtatta, megengedve, hogy a véghangzó „egy teljesebb *Schaga (Scaca)* alak utolsó magánhangzójának a maradványa” (i. h.)

A régi német jövevényszavak között nyilvánvalóan voltak olyan más átvételek is, amikor a magyarban szervetlen felső nyelvválású magánhangzó kapcsolódott analógiás úton a szóhoz. Példaképpen a *torony* szót említjük, amelyben SÁROSI ZSÓFIA is teljes joggal következtet ki egy **tornu* alakot (i. m. 2: 253), s tesz fel egy „analogikus tövéghangzót” (< vö. ném. *torn* > m. **tornu*). Az adatok számát minden bizonnyal szaporíthatnánk, mivel azonban nyelvemlékbeli adatokkal megtámogatni nem tudjuk ezen alakok megvoltát, ezért nem célszerű tárgyalnunk a jelenséget.

6.3.4. Meglepően sok adatot idézhetünk ómagyar kori idegen eredetű személyneveinkben található szervetlen véghangzókra. Ezeknek a neveknek nagy része latin nyelvi alakokra megy vissza, de közvetítő nyelvként más nyelvekkel (szláv, német) is számolhatunk. Az ide tartozó adatok a következők: - *Antu* (< *Ánt* < *Antonius*): 1138/1329 (112., 358., 395.): *Antu* olv. *ántu* (BENKŐ: MNy. 46: 231). - *Balu* (< *Bal* < *Blasius*): 1221/1550 (VR. 191, 192): *Balu* olv. *bálu*; 1213/1550 (VR. 176): *Bolu* (BENKŐ: i. h.; FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983. 38, 59). - *Bertu* (< **Bert* < *Bartholomeus*): 1211: *Bertu* (olv. *bertu* v. *bertü*, BENKŐ: i. h.). - *Bogu* (< *Bog* < idegen eredetű személynév: ? szláv *Bogumil*, ? *Bogdanus*): 1138/1329: *Bogu* szn. (BENKŐ: i. h.). - *Dersi* (< *Ders* < ? szláv; vö. cseh *Držovice* hn. < **Drž* vagy **Drža* szn; a.-szorb *Derš* FNESz.): 1138/1329: *Dersi*, 1202-3/1500 k.: *Dersi*, 1211: *Dersi* (FEHÉRTÓI K.: i. m.; BENKŐ: i. m. 233). - *Ellu* (< *Elias*): 1138/1329: *Ellu*, 1213/1550: *Ellu* (FEHÉRTÓI: i. m.). - *Fili* (< *Philippus* BENKŐ: i. m. 232): 1138/1329: *Fili* olv. *fili* (FEHÉRTÓI: i. m.). - *Gali* (< *Gal* < *Gallus* BENKŐ: i. h.): 1138/1329: *Gali* olv. *gálj* (BENKŐ: i. m. 231). - *Gurgu* (< **Gurg* < *Georgius*): 1138/1329: (249, 273, 359, 398):

Gurgu (BENKŐ: i. m. 233). - *Isu* (< *Izs* < *Johannes* vagy *Isac* BENKŐ: i. m. 232): 1226/1550: *Isu* (VR. 288) olv. izsü vagy esetleg izsu. - *Jaku* (< *Jak* < *Jakobus* MELICH: MNy. 10: 198): 1214/1550: *Jacou* (VR. 178, 190). MELICH (i. h.) felteszi, hogy a rövidüléssel keletkezett *Jak* alak szervesen véghangzót vett fel, s **Jaki* > *Jaku* forma jött létre. A VárReg-ből idézhető alakok viszont csak szóvégi -ou jelöléssel fordulnak elő (*Jaku* forma nem található), ezek pedig lehetnek -ó képzős formák is (l. *Jákó*, *Jakó*). - *Lompu* (< *Lämp*, *Lomp* < *Lambert* BENKŐ: i. m. 231): 1138/1329 (346): *Lompu*, 1211: *Lampu* (FEHÉRTÓI: i. m. 207, 200) olv. lmpu ~ lompu, illetve lmpu ~ lmpu. - *Marku* (< *Mark* < *Markus*): 1211: *Marcu* (BENKŐ: i. h.) olv. mårku. - *Matu* (< *Mat* < *Mattheus* BENKŐ: i. h.): 1214/1550 (VR. 183): *Matu* (FEHÉRTÓI: i. m. 221). - *Mihali* (< *Mihal* < *Michael*): 1138/1329: (165.): *Mihali* olv. Miháli, esetleg Mihálí; BENKŐ szerint az -i a palatalizáció jele is lehet (MNy. 45: 77, 46: 233). - *Miku* (< *Mik* ~ *Nik* < *Nikolaus*): 1138/ 1329 (332.): *Mícu*; 1211: *Micu* olv. Miku (vö. FEHÉRTÓI: i. m. 231). - *Peti* (< *Pet* < *Petrus* BENKŐ: i. h.): 1211: *Peti*; 1213/1550: *Petu*, 1217/1550: *Petu* olv. pēti, ill. petü. - *Petu* l. az előző szócikket! - *Sebu* (< *Seb* < *Sebastianus* BENKŐ: i. h.): 1138/1329 (97.): *Sebu*, 1199: *Sebu* (BENKŐ: MNy. 46: 231-32) olv. sebü. - *Sciku*, *Sycu*, *Sicu* (< *Sik* < *Sixtus*): 1138/1329: *Sciku*, 1211 (507., 505.): *Sycu*, 1213/1550 (VR. 159., 382.): *Sicu* (BENKŐ: i. h.; FEHÉRTÓI: i. m. 328) olv. siku vagy sikü. - *Timu* (< *Tim* < *Timotheus*): 1211 (504): *Timu* (BENKŐ: i. h.) olv. timu. - *Vítu*, *Widu* (< *Vit* < *Vitalis*): 1211 (509.): *Vítu*, 1211 (503): *Widu*, 1211/1550 (260.): *Vidu* (FEHÉRTÓI: i. m. 356; BENKŐ: i. h.) olv. vitu, vidu.

BENKŐ szerint nem lehet kérdéses, „hogy az -i, -i, -u, -ü-s végű alakok is a keresztnév-rövidítésnek az egytagú zárt formájához tartoznak, s bennük a felső nyelvválású véghangzó inetimologikus eredetű, eredetileg nem tartozott a tőhöz” (i. h.). A korabeli közzszoí (*hodu*, *utu*, *Mogu* stb.), vagy ismeretlen eredetű személynevek (1138: *Kaku*, *Beku*, *Bedu*, *Bedí*, *Kobu* stb.) tövégi magánhangzói - folytatja BENKŐ (i. m. 233) - erős analógiás hatást gyakoroltak azokra a rövidült személynevekre, amelyekben már etimológiájuk szerint nem volt meg a tövéghangzó (l. még BENKŐ: MNy. 45: 77, uő: TNyTA. 52).

6.3.5. Az előző fejezetekben (6.3.1.-6.3.4.) tárgyalt jövevényszavak véghangzójáról ö s s z e f o g l a l ó a n annyit mondhatunk, hogy a szó végén a felső nyelvválású rövid magánhangzók fordulnak elő inetimologikus hangként. Keletkezésük oka az analógia, azaz az a szóalakrendszertani sajátosság, hogy a finnugor (uráli) eredetű és belső keletkezésű tőszavaink rövid felső nyelvválású magánhangzókra végződtek, s ez a jelenség az ómagyar kor első felében is olyan zárt rendszert alkothatott, amely az idegen eredetű, mássalhangzós végződésű szavakra analógiás hatást gyakorolt, s etimológiailag hozzájuk nem tartozó szervesen tövégi magánhangzókat hozott létre (-i, -u, -ü, ?i), éppen olyanokat, amelyek ősi, eredeti szavainkon is szerepeltek (a kérdésre l. még SZINNYEI: NyK. 34: 10; MELICH: MNy. 6: 15, 10: 197; PAIS: MNy. 9: 360; BÁRCZI: Ht² 19; BENKŐ: MNy. 45: 77, 46: 230; uő: TNyTA. 52 stb.).

Az *u* előfordulása viszonylag gyakorinak tűnik (25 adat), s ez akkor is feltűnő, ha az -*u* alá besorolt példák közül kivesszük az -*ü*-vel is olvasható alakokat (*bertü*, *sebü*, *sikü*, illetve a *Jaku* előzményéül feltett **Jaki* alakot); az *ü*-re már kevesebb példánk van (8 adat, amelyet növelhetnénk az imént említett -*ü* végű formák), s még kisebb az -*i*-t tartalmazó adatok száma (5 adat, ha a *Mihaili* adatot mégis ide tartozónak vélünk, s növelhetnénk az -*i* előfordulásának lehetőségét, ha mint valós lehetőséget vennénk fel a **Perli*, **Jaki* formát); az -*i* meglepte pedig erősen kétes (? 1 adat: *Gáli*), bizonyára az -*i*-hez kellene besorolnunk.

A felső nyelvválású rövid inetimologikus véghangzókat tartalmazó adatok száma összesen 38 (34 + ?4). A tövéghangzók számszerű megoszlása a jövevényszó-rétegek s az első előfordulás szerint a következő:

Jövevényszó-réteg	i	u	ü	? j
honfoglalás előtti török	? 1 870 k.	5 1075/†1124/†1217	2 1055	-
szláv	-	2 + ? 1 1075/†1124/†1217	2 1150 k./13-14. sz	-
német	-	1 + ? 1 1200 k. (Anon.)	1 1138/1329	-
(főleg) latin	3 + ? 1 1138/1329	13 1138/1329	4 1138/1329	1 1138/1329

Csupán egyetlen adatnak vettük a kétféleképpen olvasható neveket (siku ~ sikü, izsü ~ izsu stb.) az adatok tárgyalása során elsőnek feltüntetett olvasat szerint. Az *i*-t tartalmazó adatot a biztos adatok közé vettük, mivel az *i*-nek csak a veláris vagy palatális volta lehet kérdéses.

Nyilvánvaló, hogy az ómagyar korban előforduló inetimologikus véghangzók száma a fenténél jelentősen nagyobb volt, de vagy a források nem maradtak fenn kellő mennyiségben, vagy adataik kiaknázása várat még magára (l. pl. FEHÉRTÓI KATALIN személynévtárát).

6.3.6. A 16. század (pontosabban 1546) utáni német jövevényszavak inetimologikus *-i* véghangzóiról.

Az 1500-as évek utáni jövevényszavak két nagyobb csoportjában találunk véghangzót: a szóvégi mássalhangzó-torlódást záró *-l* (*-l*) és az *-n* (*-n*) után.

Az *-l* hang utáni helyzetben jelentkező *-i*-re 1900-ig összesen 131 lexikai egység idézhető, ebből 126 tekinthető biztos adatnak, 5 pedig bizonytalanak (*cakli*, *csúzli*, *kapucli* 'kapucni', *ringli*, *snidli*(ng). Az adattárba nem vettük fel az 1900 utáni évekből származó adatokat (*gürtli* 'gürtni' NyF. 49. sz. 44; *hokedli* 1909; *húzli* 'húzni' MNny. 4: 188; *kapli* 1957; *kurbli* 1932; *partedli* 1939; *pendli* 1939; *ródlí* 1910, 1914; *ruszli* 1939; *snapszli* 1928), de ezekben a szavakban is hasonló jelenség figyelhető meg, mint az 1900 előtti adatokban.

Az *-i* hangot mindenképpen inetimologikus végmagánhangzónak kell tartanunk, mely az *l*-lel együtt a német (bajor-osztrák) sonans *l* magyar realizációja. Kifejlődésében fonetikai-fonológiai tényezők játszottak szerepet. Az *-i* keletkezésének oka korántsem lehet csupán a német (bajor-osztrák) *l* fonetikai, fiziológiai-hangtani jellege, hanem okvetlenül szerepe volt annak a szándéknak is, hogy a beszélő a magyartól idegen abszolút szóvégi mássalhangzó-torlódást elkerülje. Az *-i* a következő mássalhangzó-torlódások után fordul elő:

Mássalhangzó-torlódás	Előfordulási gyakoriság	Mássalhangzó-torlódás	Előfordulási gyakoriság
dl	18 + ? 1	gl, ml(y), mpl, sl	4
kl	16 + ? 1	fl, nkl, rl, szl	3
tl	10	bl, ntl, pszl, rbl, rgl,	2
cl	8 + ? 1	rkl, rsl, rtl, sztl	
ndl	6	csl, jbl, jsl, kszl, mfl	1
pl	5	mzl, ncl, rcl, rstl	
ngl, zl	4 + ? 1		

A *-li* végű címszavak változataiban a címszóbelitől eltérő szóvégi mássalhangzó-variációk is előfordulnak (cl ~ szl: *pricli* ~ *priszli*, *tácli* ~ *taszli*, dl ~ rl: *pukedli* ~ *pukerli*, *puszedli* ~ *puszerli*, *stampedli* ~ *stamperli*, *vimedli* ~ *vimmerli*; dl ~ tl: *kidli* ~ *kitli*, fl ~ pfl: *kifli* ~ *kipfli*; gl ~ kl: *kugli* ~ *kukli*(zó), kl ~ tl: *fuszekli* ~ *fuszetli*; mfl ~ nfl: *strimfli* ~ *strinfli*; mz ~ nz: *pemzli* ~ *penzli*, ndl ~ ntl: *mándli* ~ *mantli*; pl ~ fl: *kápli* ~ *káfli*; rsl ~ rstl: *gersli* ~ *gerstli*,

virslī ~ virstli; rtl ~ rkl: pertli ~ perkli; rtl ~ rgl: svartli ~ svargli, sl ~ csl: fásli ~ fácsli; sl ~ szl: masli ~ nászli (o: ? mászli); sztl ~ szl ~ stl: kasztli ~ kaszli ~ kastli; szl ~ sztl: pruszli ~ prusztli; tl ~ ndl: muskátli ~ muskándli; tl ~ dl: pitli ~ bidli, cetli ~ cedli).

A német (bajor-osztrák) szóvégi *-l* magyar *-li* realizációjára az első adatokat a 16. századból idézhetjük (mantli 1533, gandli 1546, topli (sorder) 'zsoldos' 1551, francli 1562), az 1600-1700-as évekből növekvő számú adatokat találunk, a legtöbbet viszont az 1800-as évekből. Az újabb, 20. századi adatolt átvételek száma már jóval kisebb.

A szóvégi német mássalhangzó-torlódást záró *-n* hang utáni helyzetben levő inetimologikus magyar *-i*-re az 1500-as évektől kezdve csupán 12 lexikai egységet idézhetünk (s a 20. századiakkal együtt is számuk csupán 26-ra emelkedik: *fakszni; facsni, fasni* 'fásli' ÜMTsz.; *fecni, glokni, gürti* 'gurti' ~ *gurti*, PHNyr. 136, TESz.; *pacni, plectsni, pofézni, puncni* 'prostituált', *rósejbní, ruszni* 'esprot', *spulni, sufni, zokni*).

Az *-i* az alábbi szóvégi mássalhangzó-torlódások utáni helyzetben fordul elő:

Mássalhangzó-torlódás	Előfordulási gyakoriság
kn	3
csn, m, sn	2
pn, szn, tn	1

A *-ni* végű címszavak változataiban a címszóul vett szóalaktól eltérő szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok is előfordulnak (szn ~ szny: *kaszni ~ kasznyi*; rn ~ jn ~ ln: *lérni ~ rejni ~ rélni*; tn ~ tny: *platni ~ platnyi*; kn ~ kny: *vekni ~ veknyi*).

A *-ni* végű szavakban az *-i* inetimologikus hangként először meglehetősen későn fordul elő: *kasznyi* 'kaszni' 1837; *lokni* 1845; *kalucsni* 1861, azaz tudomásunk szerint csak a 19. századtól kezdve.

6.3.6.1. Az *-i* vég hangzó keletkezésének okát a szakirodalom a német szóvég: *-el* és a magyar *-li* megfelelésben kereste (MELICH: MNy. 11: 384, 12: 316; l. még TMNy. 178; SIMONYI: Nyr. 7: 243-246 - számos ritkább adatot is említve: *jánkli, rajthuzli, strufli, stékli, fékli, vukli, snékli, roszpráddli, grésli, spáddli, grifli, hózédli, hängédli* stb.; PUTNOKY: MNy. 11: 463 - *karszetli, stibli, strupli, subrigli, szeszli, vanáddli, mináddli*; JUHÁSZ JENŐ: MNy. 26: 207; tulajdonképpen HORGER is: *nátli* 'tűzés, bevarrás', *szájmedli* vagy *zajmédli* MNy. 36: 126; LOVÁNYI: MNy. 39: 31). MOLLAY viszont már 1943-ban rámutatott (MNy. 39: 234), hogy a LOVÁNYITÓL (i. h.) közismertnek mondott német *-el* > magyar *-li* változás feltevése hibás, „a valóságban a fonetikailag is értelmesebb német *-l* > magyar *-li*, ugyanúgy német *-ŋ* > magyar *ni* változás ment végbe, azaz nem a LOVÁNYITÓL föltett *Zettel, Gimpel, Schwindel, Zirkel* szavakból kell kiindulnunk, hanem *tsētl, kimpl, švindl, tsirkl* > magyar *cetli, gimpli, svindli, cirkli* fejlődés történt” (i. h.). BÁRCZI a *puli* kapcsán azon véleményének ad hangot MOLLAY cikkére reagálva, hogy bizonyára LOVÁNYI sem a német szóvégi *-el* ejtésre gondolt, másrészt hogy a *pu'l* meglétét igazolni kellene (MNy. 39: 314-5). Ezen felül pedig azt is bizonyítani kellene, hogy az ilyen *m a g á n h a n g z ó + 'l* (l. *pu'l*) és *-li* helyettesítődik a magyarban.

CZEGLÉDY a *krumpli* szó eredeztetése kapcsán arra mutatott rá (MNy. 39: 229-230), hogy a bajor-osztrák *-l* kicsinyítő képzőt a magyar *-li* alakban veszi át. DEME viszont már helyesen mutat rá, hogy a *krumpli* magyarázatához feltétlenül *krumpl* alakot kell feltennünk, sonans szóvégi *-l*-lel, mássalhangzó utáni helyzetben (MNy. 40: 275). HORVÁTH MÁRIA (i. m. 30, 73 stb., ill. MNy. 50: 461-464), KOBILAROV-GÖTZE (i. m.) és KUBÍNYI is (MNy. 69: 287) igazában MOLLAY nyomán (i. h.) haladnak. Az *-i*-t ejtése könnyítő hangnak tartja BEKE (Nyr. 60: 140) és KNEZSA is (MNy. 60: 312-3: *kifli, strimfli, veknyi, zoknyi; sámla ~ sámlí, tápla ~ táplí* stb.).

Összefoglalóan azonban azt mondhatjuk, hogy amint azt MOLLAY KÁROLY véglegesen és egyértelműen tisztázta (i. h.; illetve NMNyÉ. 20), a magyar *-li* nem a német *-el*, *-al*, hanem az *l* megfelelője (pl. baj.-osztr. *lajwl* > m. *lajbli*, ill. a ném. *-ŋ*-nek a magyarban a *-ni* felel meg, pl. *cakni* 'Zacken') (NMNyÉ. 20). A németben az *-el* [*əl*] végű szavak *l*-je előtti *e* a 14. században teljesen redukálódott, azaz szinkopálódott, a szóvégi mássalhangzó ezáltal szótagképző, sonans [*l*] lett. A magyarban - írja MOLLAY - „sonans [*l*] nem lévén, a spontán kétnyelvű beszélő megszünteti a szóvégi mássalhangzó sonans jellegét, ismét consonassá teszi úgy, hogy vagy előtte vagy utána ejtett, nem etimologikus magánhangzó lesz szótagképző” (i. m. 158), pl. *francli*, *kinigli*, *mántli*, *pántli* stb. (uo.).

Hozzátehetjük azonban a fentiekhez, hogy az *-i* véghangzó létrejöttét nemcsak az *l* sonans jellege indukálta, hanem a magyar szóalakrendszerben szokatlan abszolút szóvégi mássalhangzó-torlódások elkerülésének, illetve megszüntetésének szándéka. S hogy miért kizárólag *-i* került a szó végére, az nem magyarázható csupán az *l* fonetikai természetével, mivel az *-i* az *l*-től eltérő sonans *-ŋ* után is ugyanúgy fellép. Ennek - nézetünk szerint - fonológiai-rendszertani oka van. Az *-i* ugyanis a hangrendi illeszkedés szempontjából úgynevezett neutrális hang, mely egyformán járulhat mély és magas hangrendű szavainkhoz (s ez nem csak az *-i*-re, hanem az *i*-t tartalmazó végződéseinkre is áll: pl. *-ig*, a főnévi igenévképző *-ni*, a melléknévképző *-i*, a műveltető *-ít*, az *-ik* igei személyrag: *alszik*, *eszik*, a sorszámnév-képző *-ik*: *ötödik*, *hatodik* stb.), a beszélő tehát kézenfekvőnek és „kényelmesnek” tartja az *-i* használatát mind a mély-, mind a magas hangrendű szavakban. Aligha járnánk helyes úton, ha csupán az *l* vagy *ŋ* palatális (vagy ? jésített) jellegével magyaráznánk az *-i* létrejöttét. Hadd említsek meg egy nagyjából párhuzamos jelenséget a finn nyelvből. Köztudomású, hogy a finn nyelv a jövevényszavak vagy idegen szavak mássalhangzós vagy mássalhangzó-torlódást mutató szövegéhez leggyakrabban (de korántsem kizárólag) egy inetimologikus *-i*-t tesz hozzá: l. svéd *stund* > fi. *tunti* 'óra'; *Stund*, sv. *offizier* > fi. *upseeri* 'tiszt', sv. *tyran*, *tiran* > fi. *tyranni* 'tirannus', sv. *stol*, *stool* > fi. *tuoli* 'szék'; orosz *arbúz* 'Arbuse, Wassermelone' > fi. *arbuusi*, orosz *atamán* > fi. > *atamaani*, orosz *kolchóz* > fi. *kolhoosi* stb. (PLÖGER: RLW. 282-87; HAKULINEN: i. m. 288, 292). A párhuzamosság azonban nem ebben van, hanem abban, hogy pl. a finn nyelv orosz jövevényszavainak végén álló *-i* keletkezését a rendszerkényszerrel magyarázza a finn nyelvtudomány is; a tövégi magánhangzókat a finn nyelv eléggé következetesen megőrizte, az idegenből bekerülő mássalhangzóra vagy mássalhangzó-torlódásra végződő szavak úgy illeszkednek be a rendszerbe, hogy egy szóvégi szerves hangot vesznek fel. Hogy miért éppen *-i* kerül a leggyakrabban például az orosz jövevényszavak végére, azt többnyire úgy magyarázzák, hogy ha az oroszban a szó végén lágy mássalhangzó állt, akkor a finnben *-i* keletkezett, ha nem, akkor más magánhangzó. KALIMA (Slaavilaisperäinen sanastomme. SKSToim. 243. Helsinki, 1952. 75-76) pl. azt írja: ha az orosz szóvégi mássalhangzó kemény, akkor a finnben a szó végén *-a* keletkezik, ritkábban *-o*. Természetesen gyakoriak a más jellegű megfelelések is (a várható *-a* helyett a finnben *-o* jelenik meg vagy *-i*). A valós helyzet bemutatásához inkább kölcsönözzük át ide ANGELA PLÖGER táblázatát (Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache. Hamburg, 1973. 288), amely világosan bemutatja az orosz jövevényszavak szóvégi megfeleléseit a finnben:

		az orosz véghangzók								
		a	ь	kemény mássalhangzó	o	e	a, i, y, (Pl.)	Mn-i végz.	j	Összesen
a finn vég- hang- zók	a	83	1	70	10		1	10	2	177 = 51%
	ä	9	1	6	1					17 = 5%
	i	8	37	33			8	4	1	91 = 28%
	u	6		6					1	13 = 4%
	y			1						1
	o	5	1	6	1	1				14 = 4%
	e					1				1
	Mássalhangz ó			4						4
Többes -t							4			4

A figyelmünket csak a (mássalhangzó +) lágyítójel és kemény mássalhangzó utáni helyzetben szereplő megfelelésre fordítva azt látjuk, hogy a lágy mássalhangzó után valóban gyakori a finn szóvégi *-i*, de azt is látjuk, hogy a kemény mássalhangzó utáni helyzetben is jelentős a használati gyakorisága, noha nem vetekedhet az *-a*-val. Tehát már itt meginog az a nézet, hogy a lágy mássalhangzós szóvég nagy mértékben kedvezne a finn inetimologikus szóvéghangzó keletkezésének. S most már csak utalunk arra, hogy hasonlóan jelentős szerepe van az *-i*-nek a szóvégek kialakításában a svéd jövevényszavakban, a svédben pedig nincsenek lágy és kemény mássalhangzók, tehát az *-i* szerephez juttatását nem ezek indukálják (vö. NSS. 6. kötet; STRENG: NRLVSK.).

6.3.7. Az idegen eredetű szavaink *-a* szóvégeinek kiformalásában jelentős szerepe volt a latinositásnak, s az is szembeűnő, hogy ilyen módon kizárólag inetimologikus *-a* hang keletkezett. Az ide sorolható szavak száma meglehetősen jelentős, különösen akkor, ha az analógia hatását is figyelembe vesszük. Rendkívül nehéz ugyanis eldönteni, mikor van szó úgynevezett „független” latinositásról, s mikor gondolhatunk a latinositott vagy latin szóalakok analógiás hatására.

6.3.7.1. A független latinositással keletkezett szavaink száma a legrégibb időktől e század elejéig terjedően 103. Az ide tartozó szavak valamennyien idegen eredetűek: *német* 32 (baritonista 1879, basszista 1789, bigóta 1805, blanketta 1880, cigaretta 1879, ciráda 1789, dioptria 1883, dressúra 1860, drogista 1891, frizura 1780, galanta 'galand' 1831, gárdista 1788, garnitúra 1862, glasura 'glazúr' 1865, karambol 1851, kurázsia 'kurázszi' 1803, marsruta 1704, masiniszta 1793, masinéria 1830, sturma 'ostrom' 1464, pakéta 1749, parketta 1810/1898, pelargónia 1892, pikantéria 1857, politúrára gr. 1793/1844, potentáta 'potentát' 1877, republika 1835, statiszta 1793, szandaláid gr. 'szandál' 1848, szlavista 1872, szlavisztika 1897, turisztika 1886), *olasz vagy német*: 4 (bagatellás sz. 1710, bandita 1642, granáta 'gránát' 3, kártifiola 'karfiol' 1787), *bajor-osztrák vagy ausztriai német*: 4 (Bankétákat gr. 'bankett' 1680, Spagotáért gr. 'spagát' 1620, spaletákat gr. 'spaletta' 1888, szekatúra 1768), *francia vagy német* (közvetítésű): 10 (bürokrata 1862, kokilla 1895, mandzsetta 1742, matrica 1888, parcella 1865, prűdéria 1853, romanista 1890, szonda 1891, turista 1798, Gelatina 'zselatin' 1894), *vándorszó* 2 (drapéria 1806/1893, Szatirák gr. 'szatír' 1804/1930), a többi: 49 szó *nemzetközi idegen szó*, amelyek természetesen valamelyik közvetítő nyelv útján jutottak el nyelvűnkbe (főltehetően német 35, német vagy francia 10, francia 2, angol vagy német 1, olasz közvetítéssel 1).

A független latinositásra az első adatot 1464-ből (*sturma* 'ostrom'), illetőleg 1620-ból idézhetjük (*Spagotáért* gr. 'spagát'), az adatok nagy része azonban a 18-19. századból való.

A fenti besorolások természetesen vitathatók, mivel ma már nehéz biztosat mondanunk az elmúlt évszázadok egy-egy szóalakjának pontos útjáról, alaki változásairól, orientáló jellegük miatt mégis célszerűnek látszott a besorolásuk.

6.3.7.2. Az analógia és a latinositás, illetve a latinositást segítő analógia hatása jónéhány szóvég kialakításában érezhető. A valószínűleg német eredetű 9 szón kívül (akusztika 1854 ← *grammatika, fizika*; antiszemita 1882 ← *szemita, izraelita*; cinkográfia 1893 ← *bibliográfia*; csellista 1900 ← az *-ista* végű szavak; fagota 'fagott' 1803 ← *oboa, harsona, cseleszta*; filozemita 1884 ← *antiszemita*; germanista 1851 ← *kálvinista, kapitalista*; romantika 1822 ← a ném. *Kritik* : m. *kritika*, ill. a ném. *Poetik* : m. *poétika* szópárok hatására; szeminarista ← az *-ista* végű szavak hatása) érvényesült az analógiás hatás a francia vagy német (kokettéria 1792 ← *pedantéria, prűdéria, rafinéria*), az oszmán-török (*bagaria* 1552 ← *bagazia, karazsia*) s mindenekelőtt a nemzetközi eredetű szókészletünk szóvégeinek kialakításában (olasz vagy német közvetítésű akrobata 1867 ← *artista, atléta*; a német bukéta 1811 ← *bokréta*, a francia vagy német artista ← az *-ista* végűek hatása; a német vagy francia dinamika 1835 ← *botanika, fizika, matematika*; a német erotika 1869 ← *bukolika*; az angol vagy német vagy francia esszéista 1880 ← az *-ista* végű szavak hatása; a német grafika 1865 ← a *botanika* : *botanikus*, a *fizika* : *fizikus* szópár hatására; a német kapitalista ← az *-ista* végű szavak analógiájára; a francia vagy német MTsz.: *kalánéta* 'klarinet' ← *furulya, pikula*; a német kreola 'kreol' 1802 ← egyes népnevek analógiás hatása, pl. *dalmata, szarmata*; az osztrák hadmérnökök révén elterjedt rondella 1795/1883 ← a közép-latin vagy hazai latin *rondella* 'kerek védőfal, bástya').

E csoportba összesen 22 szó tartozik. Ha az oszmán-török *bagaria* alakot is latinositásnak fogjuk föl, akkor a jelenségre 1552-től vannak adataink, bár ezek szinte kizárólag a 18-19. századból származnak.

Az adatok értékelésekor két fontos kérdés merül fel:

a) mindenkor inetimologikusnak tartható-e a szóvégi *-a*, másrészt

b) miért éppen az *-a* szerepel az idézett szavak szóvégi inetimologikus magánhangzójaként.

Az első kérdésre adandó válasznál óvatosnak kell lennünk, mivel néhány esetben bizonyára hanghelyettesítés is történhetett (pl. a 6.3.7.1. fejezetben: *blanketta*; *ciráda*; 1809: *granáta* 'gránát', ha viszont az olaszból vettük át, akkor a magyar szóvégi *-a*-t semmiképpen sem tarthatjuk inetimologikusnak, de a németből való származtatás esetén is gondolhatunk *-ə > -a* hanghelyettesítésre; hasonló lehet a helyzet a *karambola* (< ném. *Karambole*) szóban is; vitás lehet a *kartifiola* 'karfiol', a *kokilla*, a *mandzsetta* szóvégi *-a*-ja, ha a németből (< vö. ném. *Manschette*) származtathatnánk; s ugyanúgy a *marsruta* (< ném. *Marschroute*), a *matrica* véghangzója, ha a németből eredeztetnénk (< ném. *Matrize*) stb.). Noha olykor valóban számolhatunk hanghelyettesítéssel, az esetek legnagyobb részében mégis inetimologikus *-a*-t kell feltennünk.

A második kérdésre a válaszuk az, hogy mivel a 6.1.1.2.-6.1.1.3. fejezetben az idézett példák szinte kivétel nélkül vagy mély vagy vegyes hangrendűek, természetesen látszik, hogy a latinositás eredményeképpen létrejövő véghangzó is mély hangrendű (inetimologikus) *-a* lesz. Kivételt csupán az elülső hangrendű *esztétik(a)*, *pesszimizm(a)*, *prűdéri(a)*, *sémit(a)*, *spiritiszt(a)*, *terpentin(a)* (l. 6.1.1.1.), illetve az *esszéist(a)* (l. 6.1.1.2.) képeznek. Ennek oka az lehet, hogy az említett szavak idegen nyelvi és magyar képzett alakjaiban mély végződést találunk (-us: *esztétikus, pesszimizmus* stb.), ennél fogva az egy elemű inetimologikus végződés is a mély változatok közé sorolódott, illetve a nagy számú mély vagy vegyes hangrendű szavak analógiájára itt is a mély hangrendű változat kerekedett felül.

6.3.8. Az analógia szerepet játszott a szóvégi *-a* létrejöttében (l. 6.1.1.2.), a húsz adatból azonban négy bizonytalanak tekinthető (*csimpolya*, *fagota* 'fagott', *kreola* 'kreol', *retka* 'rideg'). Az *-u* (*indu*), az *-e* (*peszterce*, *rizike*; a *keszege -e*-je lehet kicsinyítő képző is), az *-é ~ -e* (*káskaválé ~ kaskavale* 'kaskavál' *-é ~ -e*-jének szervetlen volta kérdéses), az *-i* (*tilángli*, *tréfli*) és az *-ű* (*körpölyű* 'körpöly') megterheltsége igen csekély, mindössze egy-két adat idézhető (l. 6.1.1.2., 6.1.3.2., 6.2.1.1., 6.2.2.1., 6.2.3.3., 6.2.6.1.).

6.3.9. Szóalak-rendszer-tani okok játszottak szerepet az *-a* (*barna*, *kaporna*, *lárma*), az *-u* (*Borsu*, ? *Burzu* 'borz', *holmu* stb.), az *-e* (*berhe*, *epörgye* 'eper', *érce* 'érc stb.), az *-i* (? *mogyeri*), az *-ő* (*szederjő* 'szeder') és az *-ü* (*Erecu* 'örök', *szenü* 'szín', ? *turku*) létrejöttében, ugyanis az esetek döntő többségében az inetimologikus végmagánhangzó a szóvégi mássalhangzó-torlódás kiküszöbölését segítette elő (l. 6.1.1.4., 6.2.1.2, 6.2.3.4., 6.2.5.1., 6.2.4.2.).

Külön csoportot alkotnak itt a felső nyelvválású rövid magánhangzóra (*u*, *ü*, *i*) végződő alakok (kivéve az *indu* 'ind' formát, l. 6.1.3.2.), melyeknek végmagánhangzója a korabeli, rövid felső nyelvválású magánhangzót tartalmazó finnugor és ugor eredetű szavaink hangalak-szerkezetének analógiás hatására keletkezett (l. 6.3.1., 6.3.2., illetőleg 6.1.3.1., 6.2.3.4., 6.2.5.1.).

Az ide tartozó adatok száma nem túlságosan nagy:

A tövégi magánhangzó minősége	Adatok
<i>-u</i>	<i>Borsu</i> , ? <i>Burzu</i> , <i>-holmu</i> , ? <i>Kosu</i> , <i>Villa Sagu</i> , <i>Saru</i> 'sár' ¹ , <i>fafu</i> , 'szász', <i>Scumoku</i> 'zomak', <i>Antu</i> , <i>Balu</i> , <i>Bertu</i> , <i>Bogu</i> , <i>Ellu</i> , <i>Gurgu</i> , <i>Jaku</i> , <i>Lompu</i> , <i>Marcu</i> , <i>Matu</i> , <i>Miku</i> , <i>Timu</i> , <i>Vitu</i>
<i>-u</i> vagy <i>-ü</i>	<i>Sycu ~ Sicu ~ Sciku</i> , <i>Isu</i>
<i>-ü</i>	<i>Erecu</i> 'örök', <i>Zenu-</i> , ? <i>turku</i> 'török'; <i>Petu</i> , <i>Sebu</i>
<i>-i</i>	? <i>mogyeri</i> ; <i>Derzsi</i> , <i>Fili</i> , ? <i>Mihali</i> , <i>Peti</i>
<i>-i</i> vagy <i>-j</i>	<i>Gali</i>

A bizonytalan adatokat is beszámítva mindössze 34 adatot idézhetünk a véghangzók meglétére az ótörök, a szláv és az idegen (latin) eredetű szavakban, hely- és személynevekben.

Ez a viszonylag alacsony szám magyarázható a nyelvemlékek, illetve az adatolás hiányával, de bizonyára azzal is, hogy a finnugor-, ugor eredetű szavaink tövégi magánhangzóinak megléte az idegen átvételek korában sem lehetett általános.

Elég talán BÁRCZIRA hivatkoznunk, aki kifejtette, hogy mindig hiányzik a véghangzó a *-γ*, *-χ* után (pl. *meneh*, *azah*; *Woiteh* TA.; *γενάχ*, *ιέλεχ*, *εξελεχ*, Konst.; 1001/1109: *σαμτὰγ*, *σάμταγ*, 1086/12-13. sz.: *Keseih*, *Sekeh* stb.), ha nem számítjuk a szóvégi mássalhangzó-torlódásos alakokat, illetve az 1086/12-13. századi *Hylde(c)hu* formát (TihAl. 76), vagy 1138/1329-es dömösi oklevél néhány adatát (*Kerehu*, *Tohu*, *Behi*, *Zahu*), melyeket szintén másképp is lehet magyarázni (i. h.). Hasonló a helyzet az *-s*-re végződő szavakban, ahol szintén igen ritka a tövégi magánhangzó előfordulása (de l. mégis az ellenpéldákat: Konst. *Τασήf*, 1001/1109: *ξάλέση*, 1086/12-13. sz.: *Lessu*, *Apasci*; Anon.: *Tosu*, *Thosu*, *Emesu*; 1138/1329: *Cofu*, *Sefu*, *Efu*, *vfu*, *Refu*, *Kenefu*, *Fonofu* stb.) (i. m. 76-77). Ugyancsak nem találunk véghangzót *-n*, *-ny* után, kivéve néhány adatot (pl. TA: *gunu*; 1086/12-13. sz.: *Nenu*, 1131 k.: *Gnenu*, 1138/1329: *Heímu*, Anon.: *Zenuholmu* i. m. 77).

Ha tehát a tövégi magánhangzók már nem voltak általánosak és kivételnélküliek, akkor természetesen azt sem várhatjuk, hogy tömegesen jöjjenek létre inetimologikus végmagánhangzók idegen eredetű, mássalhangzóra végződő szavainkban.

6.3.10. A tudatos szóvégalakítás eredményeként jött létre az *-a* (*ászka*, *bárcsa* 'bárcs', *cirbolya*, l. 6.1.1.3.).

6.3.11. A népetimológia érvényre jutása hozta létre az *-e* (*csicsere*- 'csicséri (borsó)'), az *-i* (*bodóbácsi*, *csicséri*, *gácsmari* 'kasmír', *szarházi*) és az *-ő* (*mérőföld* 'mérőföld') hangot (l. 6.2.1.4., 6.2.3.5., 6.2.4.1.).

6.3.12. A pótlónyúlás mindössze egyetlen alak, az *-i* végű *puli* alak kiformálásában játszott szerepet (6.2.3.6.), de ez sem biztos példa.

6.3.13. A lakkeveredés hatására jött létre az *-a* a *malogya* szóban (6.1.1.5.).

6.3.14. Természetesen számolnunk kell azzal is, hogy a szervetlen végmagánhangzók létrejöttének ismeretlen, felderítetlen okai is lehetnek (l. 6.1.1.6., 6.1.2.1., 6.1.3.3., 6.2.1.3., 6.2.2.2., 6.2.3.7.).

A fenti megjegyzés arra utal, hogy a Jókai-kódexben (l. Jókai-kódex XIV-XV. század. Codices Hungarici VIII. Bp., 1981. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS) olyan írásváltozatokat találunk, amelyeknek alapján tövégi magánhangzókat, valamiféle járulékelemeket véltek felfedezni, mások viszont funkciótlan írásváltozatot láttak bennük. Éppen ezért célszerű megvizsgálnunk a kérdést kissé tüzetesebben.

6.3.14.1. A beszólút szóvégi helyzetben a következő írásjeleket találjuk:

-e: *ehfege* 'éhség' 62/26 (oldal-/illetve sorszám), *eze* 'ez' 114/17, *'fente* 'istent' 48/3, [?] *'fene* 'isten' 91/1, *kege* 3, *kyke* 'kik' ?' 83/12, *kewlewmb* *kylemb* 'különb-különb, különféle' 21/1, *meg yelente* 'megjelent' 51/14, *men'e* 'menj' 56/24, *ne men'e* 'ne menj' 147/8, *el men'e* 'el menj' 137/22, *ewke* 'ők' 105/21, [?] *zerzete* 'szerzett' 75/11.

Figyelmet érdemel azonban az is, hogy a szóvégi *-e* betű több helyen át van húzva, vagy ki van vakarva: *bewlcz(e)* 'bölcsh' 107/12, *elewt(e)* 'előtt' 88/14, *nem engedel(e)* (az *e* mintha törölve volna) '?nem engedel, nem engedsz' 56/21, *ezt(e)* 'ezt' 100/28, *e3felel(e)* 'ez felül [mondott]' 12/15, *vr' ftenn(e)* 'úr isten' 89/7, *'wuend(e)* 'jövendő' 14/25, *myu(e)* 'mív, mű' 5/22, *ewlewku(e)* 'ülőkkel' > 'ülőkkel' 98/3.

-a: A szóvégi *-a* betű a következő adatokban fordul elő: *alam'znauala* 'alamizsnával' 82/2, *auagya* 'avagy' 136/3, *euel napuala* 'éjjel-nappal' 55/12, *kyuanatuala* 'kívántsval' > 'kívántsval' 24/26, *nyluala* 'nyilván' (elírás is) 52/9, *val'a* 'vallj' 49/1.

Át van húzva vagy ki van vakarva az *-a* a következő adatokban: *a3talt(a)* 'asztalt' 82/2, *a3a3(a)* 'azaz' 130/25, *lac3(a)* 'látsz' 126/8.

Az imént idézett *-uala* végű alakok szóvégi *-a*-ja a sok igei *vala* hatását mutatja, amint arra az egyes szavakkal kapcsolatos lábjegyzetében P. BALÁZS JÁNOS is rámutatott (i. m.).

-o: A szóvégi *-o* betű két olyan szóban található, amelyekben az *-o* törölve van, illetőleg át van húzva: *akarad(o)* 'akarod' 142/28, *vala3tok(o)* 'választok' 82/3.

-u: Az *-u*-ra a *mo[n]g'w* 'mondj' 11/25, *3olyw* 9/13, *3ol'w* 'szólj' 9/24 és az *olyw* 'oly' 12/13 alakok idézhetők.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az idézett alakok között egyetlen olyan példa sem található, amelynek végső eleme (*-e*, *-a*, *-o*, *-u*) valódi tövégi magánhangzónak minősülne, kivéve talán az *ehfege*, *kege* és az *eze* alakot.

Az adatok legnagyobb részében a szóvégi betűjel a *-t* tárgyrag (*ʔtente*), a *-k* többesjel (*kyke, ewke*), a *-val* határozórag (euel *napuala, alam ʔnauala, kyuanatuala*), a *-b* középfokjel (*kewlewmba*) és a felszólító módjel utáni helyzetben (*mong ʔu, ʔol ʔw, val ʔa, men ʔe*) fordul elő, s ugyanez vonatkoztatható azokra az adatokra is, amelyeknek szóvégi magánhangzó-jelét az író vagy áthúzta vagy kivakarta.

A szó végén - úgy tűnik - rövid magánhangzó-jelek lehettek, a mély magánhangzók sora teljes (*a, o, u*), a palatális magánhangzók közül viszont csak az *e* fordul elő. Teljesen hiányzik az *i*, az *ü* és az *ö*.

6.3.14.2. Az úgynevezett tövégi magánhangzó-jel igen gyakran jelentkezik a Jókai-kódexben a *v é g z ö d é s e k* előtt:

-e (igei, igenévi alakokban): *felelet* 'felelt' 95/6, 137/21, *feleletuolna* 'felelt volna' 42/27, nem *elettuoalna* 'nem élt volna' 71/21, *emelet* 'emelt' 34/14, *felemelet* 4/14, *fel emelet* 'felemelt' 4/15, 34/13, *fel emeletlenny* 63/14, *felemeletlen* 64/6, 13 *felemeletlen* 'felemelt lenni' 64/11, 'gerett' 'ígért' 26/2, *ygeret* 'ígért' 22/25, *yelenet volna* 'jelent volna' 19/19, 'elenet meg' 'megjelent' 61/4, 135/4, *keret* 'kért' 157/23, *keretuala* 'kért vala' 142/5, *kereuen* 'kérven' 72/9, *meg rettenet* 45/3, *meg rettenet* 'megrettent' 44/13, *nyeret* 'nyert' 103/28, *teretuala* 'tért vala' 101/21.

A *felele(e)ne* 'felelne' 41/10 harmadik szótagi *-e*-je át van húzva.

-e- (névszói alakokban): *Crestenek* 'keresztnek' 76/25, *fferenczenek* 'Ferencnek' 49/14, *feleteket* 'festéket' 67/25, *kewnuezelekeuel* 'könyvezésekkel > könnyezésekkel' 53/20 (P. BALÁZS szerint ebben a szóban az *e* vagy ? tövéghangzó vagy egy *k* értékű *c*, illetve talán a korábbi helyesírás maradványa; i. m. 126), *neppekenek* 'népeknek' 56/14.

A *neppeke(e)nek* 57/1 harmadik *e*-je át van húzva.

-ö-: *lewlewt* 'lelt' 129/25, *lewlewtuala* 'lelt vala' 101/22, *meg betegewlewt* 'megbetegült, megbetegedett' 116/7.

-o-: *fordolot vala meg* 'megfordult vala' 2/17, *kolczolot* (keze ʔvel) '(össze)kulcsolt (kezeivel)' 23/24, *meg fargolott* 'megsárgult' 2/22, *nyomorolot* 'nyomorult' 162/25, *ʔolgalatonak* 'szolgáltatnak' 73/15, *világoffolot* 'világosult' 5/3, *v ʔlagofolott* 'világosult' 77/13, *meg vylagoffolot* 'megvilágosult' 77/16, *vonot k ʔ* 'vont ki' 77/2.

Az *-o-* főleg múlt idejű igei, (befejezett cselekvésű) igenévi alakokban fordul elő 8 adatban, s csupán egyetlen adatunk van a genitivuszi *-nak* rag előtti helyzetre (*ʔolgalatonak adafara*).

6.3.14.3. S z ó b e l s e j é b e n , a második szótagban előforduló betoldásra, amely valóban valóságos betoldásnak értékelhető, pusztán egyetlen adatunk van: *Geregel* 'Gergely' 81/13, s aligha tartozik ide *eredewnges* 60/10 szavunk, melynek második szótagi *-e*-je P. BALÁZS szerint *r*-nek is olvasható (i. m. 140).

A Jókai-kódex véghangzó-jeleinek gyakorisági mutatója							
Hangtani helyzet	a	o	u	e	i	ö	ü
Abszolút szóvégi helyzetben: alapszóban vagy szótári szóalakban	1		1	3 + ? 1			
Abszolút szóvégi helyzetben: végződés után	5		3	8 + ? 1			
Szó belsejében: végződéstelen alakban				1 + ? 1			
Szó belsejében: végzódések előtt		9		25		3	
Összesen	6	9	4	37 + ? 3	-	3	-

6.3.14.4. A Jókai-kódex szóvégi és végződésekre előtti különleges magánhangzó-jeleiről

A Jókai-kódex tárgyalt magánhangzó-jeleinek funkciója mind a mai napig nem tisztázódott, noha többen többféle elképzelést fogalmaztak meg.

SZARVAS GÁBOR „A Ferencz Legenda” (Nyr. 1: 215, 263, 316, 366, 411) című cikksorozatában azt említi meg többek között, hogy a felszólító mód 2. személyében „figyelemre méltó a vég *u* e hang”, pl. *zolyw*, *mondyw*, *menye*, *elmenye* (i. m. 413-414).

VOLF GYÖRGY a Nyelvemléktár VII. kötetében (1878-1881) megemlíti a SZARVASTól említett adatokat (*zolyw*, *mongyu*, *menye* stb.), de ki is egészíti a példatárat: *valya* ’vallj’ (habeas), s felhívja a figyelmet néhány „teljes alak”-ra: *fefeteket*, *kereuen*, *jelenet volna*, *jelenet meg*, *feleletuolna*, *emeletlenny*, *vonot ki*, *vylagofolott*, *nyeret*, *nyomorolot* (XIX. oldal). Majd azzal folytatja, hogy „kiváló figyelmet érdemelnek a következő véghangzók”: *olyw*, *ehlege*, *eze*, *kylke*, *ewke*, *kegyege*, *auagya*, *yftente*, *valasztoko*, *fferenczenek*, *egebe* (égbe), *zolgalatonak*, *Crestenek*, *kewnuezelekeuel*, *neppekenek* (XX. oldal).

VOLF teljesebb alakoknak tartja tehát a *feseteket*-féle formákat, s véghangzóknak az *olyw*, *eze*-féle szavak szó végén található magánhangzóit (tévesen említve talán az *egebe* szót).

HUNFALVY (Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Bp., 1884. 6-7) azon a nézeten van, hogy Anonymus és a régi oklevelek szórványainak utóhangja nem tartozik szervesen a tőhöz, hanem olyasfajta járulék képződmény, mint az egyeseknél megfigyelhető lassú, elgondolkozó beszédmódban néha jelentkező szervesetlen magánhangzó (l. még PAPP ISTVÁN: NyK. 40: 288). Ez aligha vonatkoztatható a Jókai-kódex kérdéses „hangjaira”.

SIMONYI (A magyar szótók. Általános rész. Bp., 1888) azt jegyzi meg, hogy „az Ehrenfeld codexben következetesen, de még néha későbbi nyelvemlékekben is, magánhangzós alakjok van az *r*, *l*, *n*, *ny* végű igék perfectumának is: *fordólott*, *sárgólott*, *felelött*, *térött*, *nyerett*, *kérött*, *jelenött*, *vonott* stb.” (24-25; 18), valamennyi idézett adat a Jókai-kódexből származik. A teljesebb alakok hangjait nem tartja „segédhangzó”-nak (25), hanem ejtett hangként fogja fel.

SIMONYI azonban később visszatér a Jókai-kódex nyelvi sajátosságaira (A magyar nyelv I. A magyar nyelv élete. Bp., 1889), s azt írja, hogy „a Halotti Beszédben már eltűnt régi szóvégi magánhangzóknak nyomai is megvannak itt (a mint hogy egyes nyelvjárások megőriznek efféle régiségeket századokon át): *olyw* (oly), *eze* (ez), *ehsege* (éhség); tő végén ragok előtt: *kewnuezelekeuel* (könyvezésekkel), *zolgalatonak* (szolgálatnak), *egebe* (égbe) stb.” (i. m. 164). Majd hozzáfűzi, hogy „csak az Ehrenfeld codexben van mindig magánhangzó a befejezett cselekvés jele előtt a tárgyatlan alak 3. személyében: *fordólott*, *lölött*, *jelénött* (*fordult*, *lelt*, *jelent*) stb.” (i. h.)

Az említett adatokban tehát SIMONYI régi szóvégi magánhangzók megőrződését látja, éppen úgy, ahogy egyes nyelvjárások is megőriznek régi nyelvi sajátságokat (i. h.).

Hasonlóképpen a régi szóvégi magánhangzók megőrződését látja az adatokban ZOLNAI GYULA is (Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1894), ilyen adatokban, mint *olyw* (olv. *ollyu*) oly, *eze* (olv. *ezē*) ez, *ehsege* éhség, *mongyw* mondj, illetve ragok előtt: *fferenczenek*, *zolgalatonak* stb., aminőket - írja - a Halotti Beszédben és a Königsbergi Töredékben is találunk (*halalut*, *bynut*), és ide tartozónak véli továbbá a múlt idő jele előtt a tárgyatlan ragozása 3. személyben, illetőleg a befejezett cselekvést kifejező igenevekben található teljesebb alakok véghangzóit: *vonott* vont, *felelött* felelt, *nyomorólot* nyomorult (i. m. 92).

SZINNYEI JÓZSEF (NyK. 33: 137) azonban már óvatosabb, a fent említett adatok kérdéses magánhangzóit nem tartja ejtett hangoknak, példaképpen említve az *ehsege*, *olyw*, *eze*, *kewlewmb* *kylemb*, *eleztebe* (elesztébb, prius), *auagya* alakokat. Nem sorolja fel az ide tartozó összes adatot. Azt jegyzi meg, hogy a Jókai kódex tele van „furcsábbnál furcsább hibás

fordításokkal, íráshibákkal” stb. (137). Ugyancsak nem tartja ejtett hangnak a *fferenczenek*-, *Crestenek*-féle alakok végződés előtti elemeit sem (uo.).

A tárgyalt kérdésben nem könnyű állást foglalni. A Jókai-kódex viszonylagos késeisége miatt ugyanis nehéz elképzelni, hogy az ős- és ómagyar kor egykori tövégi magánhangzóihoz hasonló jelenséggel lenne dolgunk, már csak azért is, mert az úgynevezett tövégi magánhangzók csak *e l e n y é s z ő s z á m b a n* jelentkeznek tőszavak vagy szótári értelemben vett lexikai egységnek nevezhető szavak végén (pl. *eze*, *olyw*, *ehfege*, *auagya*). A többi mind végzódések után jelentkezik (-*k* többesjel: *kyke*, *ewke*; -*t*: tárgyrág: *ʃtente*; -*b* középfok jel: *kewlewmbé*; -*t* múlt idő jele: *meg yelente*; a -*val* határozórag: *napuala*, *kyuanatuala*, *alam ʒnauala*; a felszólító módjel: *mo[n]g`w*, *ʒol`w* után).

Ami még a fentiekben túl meggondolkodtató, az az, hogy a szóvégi magánhangzó-jel feltűnően sokszor van áthúzva vagy kivakarva, amint arra már rámutattunk (pl. *bewlcz(e)*, *elewt(e)*, *nem engedel(e)*, *eʒt(e)*, *eʒfelel(e)*, *vr ʃtenn(e)*, *myu(e)*, *aʒtalt(a)*, *azaz(a)*, *lacʒ(a)* stb. - l. fent, összesen mintegy 16 adatban.)

Mindezek alapján joggal kérdőjelezhető meg az az állítás, hogy a Jókai-kódex szóvégi magánhangzó-jelei valóságos ejtést tükröznének, noha kizárni ezt a lehetőséget sem lehet. Ekkor viszont fel kell tennünk, hogy a jóval korábban keletkezett eredeti kódex-kézirat tövégi magánhangzókat feltüntető formáinak másolásakor a másoló olykor fel-feltüntette az eredeti szöveg véghangzóit, olykor kikaparta vagy áthúzta, mivel a másolás korában már nem voltak ejtett hangok. A másik még kevésbé valószínű feltevés lehet, hogy a magyar nyelvterület egyik körzetében a sajátos tövégi magánhangzók jóval tovább megmaradtak, mint más területen. Az is meggondolandó továbbá, hogy a véghangzókat tartalmazó korábbi nyelvmemlékek adataitól eltérő, szokatlan formákat találunk a Jókai-kódexben (*ʒol`w*, *men`e*, *kyke* stb.).

Jóval enyhébben kell viszont fogalmaznunk a végzódések előtti magánhangzókról, illetve magánhangzó-jelekről, mivel a megőrző tendencia érvényesülése itt inkább elképzelhető, ugyanis a későbbi irodalmi nyelv, de különösen a nyelvjárások hasonló régiességnek tűnő alakokat őriztek meg (*mondta* ~ *mondotta*; *mondva* ~ *mondova*, *tiltva* ~ *tiltova*, *partra* ~ *partora*, *sáncba* ~ *sáncoba* vö. KÁLMÁN BÉLA: *Nyelvjárásaink*. Bp., 1971¹. 70; *beszélletek* Pázmány, NySz. ~ *beszéltek* stb.).

Legújabbán BÁRCZI foglalkozott a Jókai-, a Keszthelyi- és a Kulcsár-kódex igealakjainak (pl. Jókai-kódex 56, 137, 147: *menye*, 49: *valya*, KulcsK. 10: *fel terye* 'törj', 79: *vye* 'vívj', KeszthK. 248: *image*) abszolút szóvégi helyzetben előforduló véghangzóival, s azzal a föltevessel él, hogy „ezekben az -*a*, -*e* nyomatékosító elem, olyanféle, mint a -*szá*, -*sze* a *jersze*, *mondjadsza*-félékben” (A magyar igeragozás története. Bp., 1990. NytudÉrt. 130. sz. 41), eredetükre nézve pedig - folytatja - „talán egybe lehet vetni a vog. *ä*-vel: pl. *jäy-ä* 'hé, atyus', *nēt-ä* 'nők!’” (uo.), hozzátéve azonban, hogy ezek között bizonyára csak „lélektani rokonság” áll fenn. A Jókai-kódexben található bonyolultabb alakokkal kapcsolatban (9: *zolyw*, 11: *mongyw*) cáfolja MELICH (MNy. 9: 252) és HORGER (Igerag. 119) azon véleményét, mely szerint az -*e*, -*u* úgy keletkezett volna, hogy a felszólító mód jele nem *j*, hanem *ji* (illeszkedéssel *ju*) lett volna (l. BÁRCZI: i. h.). Mivel ezt BÁRCZI teljes joggal valószínűtlennek tartja, más magyarázattal próbálkozik. Abból indul ki, hogy a felszólító mód ősi *γ* változata mássalhangzó után -*j*-vé vált ugyan (*szólj*, *mondj*), de ritkábban az is előfordulhatott, hogy a *γ* mássalhangzó után félhangzós *u*-vá fejlődött (vö. pl. *baldʹryan* > *bojtorvány* MNy. 43: 12; tör. *qđryaj* > *karvaly*). Föltehető tehát, hogy *szólʹγ*, *mondʹγ* formák is létrejöttek, a *γ* vokalizálódásával pedig *szólú*, *mondú*, esetleg *szólu*, *mondu* alakok keletkeztek. A *szólj*, *mondj* és a *szólu*, *mondu* formák keveredésével állhattak elő a Jókai-kódexben található *szólju*, *mongyu*-féle alakok.

Ezzel a nézettel kapcsolatban BÁRCZI maga is megjegyzi, hogy mindez „persze merő föltevés, de pillanatnyilag ez illik hozzá a nyelvi tényekhez” (i. h.).

A tárgyalt jelenségkörbe természetesen nemcsak a Jókai-kódex már idézett alakjai tartoznak, hanem más kódexek adatai is:

LobkK. 7, 14: *menie* 'menj', 12: *kerye* 'kérj', 42: *akarya* 'akarj';

KeszthK. 10: *fel terye* 'feltörj', *Itely[e]* 'ítélj', 15: *Zerezye* 'szerezz', 25: *zolya* 'szólj', 57: *nyerye* 'nyerj', 79: *vye meg* 'vívj meg', 126: *hye* 'hívj', 448: *Imagye* 'imádj, imádkozzál';

KulcsárK. 10: *fel terye*, *Itelye*, 15: *zerezye*, 25: *zolya*, 79: *vyemeg* 'vívj meg'; s talán ide tartozik a

GuaryK. 133: *hoz'a* 'hozd' alakja is (erre l. MELICH: i. h.).

Ezek az alakok is felszólító módú egyes szám második személyű formák, amelyekben a módjel után *-e*, *-a* fordul elő. SIMONYI ezekkel kapcsolatban jegyzi meg, hogy „azt kell hinnünk, hogy ezek a *szóljal*, *ítéljél*, illetőleg - a hogy eredetileg ejthették - **szóljal*, *ítéljél* alakok rövidítéseit” (TMNy. 599), ha viszont ezeket valóban rövidülésnek tartanánk, akkor minden bizonnyal *-é*, *-á*-t kellene feltennünk bennük.

MELICH (i. h.) a *jere* (JordK. 496: *yere*, TelK. 196: *iere*), a *vára* 'várj' (NyF. 13. sz. 36, 40), az *ergye* (NyF. 9. sz. 41, 33. sz. 11), a *gyüvő* 'jöjj' (NyF. 20. sz. 8), a *yoyo* 'jöjj' (SzékelyudvK. 343) és a már korábban is említett *hoz'a* 'hozd' (GuaryK.) alakokat is a tőlünk most tárgyalt jelenségek körébe vonja, ezekre azonban nem vonatkoztatható SIMONYI imént említett magyarázata.

Az egyes kódexekből idézhető olyan alakok, mint *mynde* ? 'mind' (KeszthK. 15), *menyedörgés* 'mennydörgés' (VirgK. 63), *menyebelen* 'mennyből' (KulcsK. 29, 183), *menyebe* 'mennybe' (uo. 176) a Jókai-kódexben található *ehfege*, *eze* stb. adatokkal hozhatók kapcsolatba.

Mindenesetre örvendetes, hogy BÁRCZI újra előveszi a máig sem tisztázott végmagánhangzós alakok (*mongyu*, *szólju*, ill. *menye* 'menj', *valya* 'vallj') keletkezésének kérdéskörét, még ha egyértelműen elfogadható magyarázatot - nézetünk szerint - nem is talál a tárgyalt alakok problematikájára.

Ha ugyanis a *szólju*-féle formákat meg is magyarázhatnánk a tőle említett mássalhangzó utáni *γ* sajátos (*-u > u-vá*) fejlődésével, homályban marad továbbra is az *olyu*-féle (JókK.) alakok létrejöttének kérdése. Másrészt meggondolandó, nem okozott volna-e zavart a *szóluy*, *mondγ*-féle alakok lehetséges továbbfejlődése, amely *szóló*, *mondó*-féle formákat eredményezett volna a *szólú*, *mondú* képződmények mellett.

7. Befejezés

Az inetimologikus magánhangzók egész rendszerének áttekintése után megállapíthatjuk, hogy

7.1. Járulékhangok minden fonetikai helyzetben találhatók: abszolút szóeleji helyzetben: előtét hangként (l. *iskola*), hangsúlyos helyzetben, első szótagi bontóhangként (*b-a-rát*), hangsúlytalan szóbelseji helyzetben svá-vokálisként (*pol-o-gár*), szóvégi helyzetben, a szóvégi mássalhangzó-torlódás feloldó hangjaként (*hár-o-m*), s végül abszolút szóvégi helyzetben (*Ecilburg-u*).

7.2. Az inetimologikus magánhangzók keletkezésének számos oka lehet. Igen jelentős szerepet játszik az abszolút szóeleji és hangsúlyos helyzetben az ejtéskönnyítés, kevésbé fontosat a hasonulás és az analógia.

A hangsúlyos helyzetben az ejtéskönnyítés mellett a népetimológia játszott némi szerepet.

Hangsúlytalan szóbelseji helyzetben az ejtéskönnyítésen kívül a népetimológia, a téves kikövetkeztetés és az analógia is szerephez jutott, de okvetlenül számolnunk kell azzal, hogy a kétnyíltszótagos tendencia visszahatásaként keletkezhetett az itt tárgyalt magánhangzók jelentős része (l. 4.3.).

A szóvégi mássalhangzó-torlódások feloldásában elsősorban ugyancsak az ejtéskönnyítés játszott főszerepet, de itt is megfigyelhetjük az analógia és a tudatos szóalakítás szerepét.

Az abszolút szóvégi helyzetben a latinositás, illetőleg az analógiás indítékú latinositás, a tudatos szóvégalakítás, az alakkeveredés, a népetimológia, az analógia és a pótlónyúlás játszott szerepet, de az esetek legnagyobb részében a fonetikai és a szóalak-rendszertani okokkal magyarázható betoldás (l. pl. a *-li*, *-ni* végű szavakat) jutott érvényre.

A betoldások egy részére nem tudtunk magyarázatot találni, ezeket általában kénytelenek voltunk „ismeretlen okok” címszó alatt tárgyalni.

Ha a magánhangzó-keletkezés okait összevetjük az inetimologikus mássalhangzók keletkezésének okaival, akkor azt látjuk, hogy a magánhangzók keletkezésében jóval kevesebb tényező játszott szerepet:

A szervetlen hangok keletkezésének okai	A magánhangzók keletkezésében	A mássalhangzók keletkezésében
Ejtéskönnyítés, fonetikai okok	+	+
Analógia	+	+
Hasonulás	+	+
Téves visszaütés (reciprok hangfejlődés)	+	+
Ragszilárdulás	-	+
Népetimológia	+	+
Téves (tő)kikövetkeztetés	+	+
Expresszivitásra törekvés	-	+
Alakkeveredés (kontamináció)	+	+
Ikerítés	-	+
Szóhatártévesztés (-eltolódás)	-	+
Hangutánzás-hangfestés	-	+
Emfatikus ejtés	-	+
Nyomósítás	-	+
Játékos szóalakítás	-	+
Szótaghasonító hatás	-	+

Pusztasíjírásosság	-	+
Tudatos szóalakítás	+	-
Latinosítás (analógiás indítékú latinosság)	+	-
Pótlónyúlás	+	-
Hangrendi átcsapás	+	-
Szóalak-rendszertani ok	+	-
Ismeretlen ok	+	+

7.3. A betoldott magánhangzók minőségét és időtartamát tekintve azt állapíthatjuk meg, hogy szervetlen hangként minden rövid magánhangzó előfordul (*ä, a, o, u; ë, e, i; ö, ü*), a hosszú magánhangzók viszont meglehetősen ritkán szerepelnek (*á, ú; é; ő, ű*).

A betoldódó szervetlen hangok												
Keletkezésének okai	ä, a	o	u	ë, e	i	ö	ü	á	ú	é	ő	ű
Ejtéskönnyítés	+	+	+	+	+	+						
Analógia	+	+	+	+	+					+		+
Hasonulás				+	+	+	+					
Téves visszaütés ²	+	+	+	+	+							

A betoldódó szervetlen hangok												
Keletkezésének okai	ä, a	o	u	ë, e	i	ö	ü	á	ú	é	ő	ű
Népetimológia	+			+	+	+					+	
Téves (tő)kikövetkeztetés				+								
Alakkeveredés	+											
Tudatos szóalakítás	+	+						+				
Latinosítás	+											
Pótlónyúlás					+							
Hangrendi átcsapás						+						
Szóalak-rendszertani ok	+		+	+	+		+				+	
Ismeretlen ok	+	+	+	+	+				+	+		

7.4. Az inetimologikus mássalhangzók és magánhangzók rendszerének esetleges összefüggéséről

A járulékhangok két csoportja között szoros összefüggést nem fedezhetünk fel. Hasonlóság csupán annyiban áll fenn, hogy mindkét rendszer hangjai betoldódhatnak, betoldásuknak azonban más-más okai vannak. **F o n e t i k a i o k** lehet például a *p, b* mássalhangzó közé iktatódásának (*komló > kompló, terem > teremt* stb.), *m* hang utáni létrejöttének (*csomó > csombót* akk.), vagy például a hiátustöltő *j* kialakulásának (vö. NYÍRKOS, InetMsh. 30, 111), másrészt pedig az előtétmagánhangzók, a bontó-magánhangzók keletkezésének, de nyilvánvaló, hogy más-más jelenségről van szó. Az inetimologikus magánhangzók tehát önálló, külön tárgyalást kívántak meg. A feldolgozásnál egészen más elvek szerint kellett eljárunk, mint a mássalhangzók vizsgálata során. A dolog annyira nyilvánvaló, hogy további indoklása alighanem felesleges. Némileg más a helyzet persze akkor, ha egészen általános jellegű elvek

² Svarabhakti magánhangzók; a példaanyag az ejtéskönnyítés címszó alatt szerepel, itt tehát csak formálisan szerepel a + jel.

érvényesüléséről van szó (népetimológia, analógia, téves tőkikövetkeztetés), de igazi, szoros, valamiféle közvetlen összefüggésekről itt sem beszélhetünk.

Gondolhatnánk arra, hogy a mássalhangzó- és magánhangzó-kiesésekkel, -eltűnésekkel (l. NYÍRKOS: Der Lautschwund im Ungarischen. FUF. 41: 69-85; A szóeleji inetimologikus hangok keletkezésének okairól. MSFOu. 150. sz. (1973) 263-265) szemben jelentkező betoldások mintegy ellentett fejleményei az eltűnésnek, s ennél fogva azokkal szemben bizonyos értelemben párhuzamos jelenségcsoportba tartoznak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kiesésekkel szembeni betoldódások nem minden esetben mutatnak teljes, egymásnak mindenben megfelelő párhuzamosságot (l. NYÍRKOS, InetMsh. 171-172). A hangkiesések, -eltűnések rendelkezésünkre álló teljes anyaga alapján azt mondhatjuk, hogy a párhuzamosságok vizsgálata talán mégsem volna minden tanulság nélkül való, de a kérdés megvizsgálása nagy körütekintést igényelne, s a következtetéseknek nagyon mértéktartóknak kellene lenniük.

Bibliográfia

- AIRILA, MARTTI: Johdatusta kielen historiaan. II. Porvoo-Helsinki, 1946.
- A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei. I. Bp., 1991. Főszerk. BENKŐ LORÁND.
- A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/1. Bp., 1992.
- ANDRÁSSY-NÉ KÖVESI MAGDA: Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból. MNyj. 2: 86-89.
- BAKOS FERENC: A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Szótagszerkezetek a finnugor alapnyelvben. Magyar Fonetikai Füzetek 23. sz. (1991) 17-25.
- Alapnyelvi szótagszerkezetek. Rédei-Eml. Wien-Budapest, 1992. 35-41.
- BALASSA JÓZSEF: Magyar fonétika. Bp., 1904.
- BALASSA JÓZSEF-SIMONYI ZSIGMOND: Tüzetes magyar nyelvtan. Bp., 1895. 39-195.
- BALÁZS JÁNOS: A gazdaságosság a szótagképződésben. ÁNyT. 5 (1967) 7-39.
- Szinkrónia és diakrónia, változás és egyensúly a magyar nyelv rendszerében. NytudÉrt. 58. sz. 1967. 70-73.
- BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelv francia jövevényszavai. Bp., 1938.
- A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951.
 - Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941.
 - Magyar hangtörténet. Bp., 1958².
 - Magyar történeti szóalaktan. I. A szótövek. Bp., 1958.
 - A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Bp., 1982. Sajtó alá rendezte E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Nyelvészeti Tan. 24. sz.
- BÁRCZI GÉZA-BENKŐ LORÁND-BERRÁR JOLÁN: A magyar nyelv története. Bp., 1967.
- D. BARTHA KATALIN: Magyar szótörténeti szóalaktan. II. A magyar szóképzés története. Bp., 1958.
- Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. NytudÉrt. 42. sz. Bp., 1964.
- BEKE ÖDÖN: Bodza és társai. Nyr. 60: 20.
- Boglya és társai. Nyr. 58: 76-81.
 - Zur Lautgeschichte der slavischen Lehnwörter im Ungarischen. FUF. 24 (1935): 256-263.
 - Istálló. Nyr. 58: 103-109.
 - Cseremisiz nyelvtan. Bp., 1911.
 - Zur Lautgeschichte der deutschen Lehnwörter der Ungarischen Sprache (Sonderdruck aus Theutonista, Jahrgang 6/3-4).
 - A tővégi magánhangzók történetéhez. Nyr. 60 (1946): 138-140.
- BENKŐ LORÁND: Az Árpád-kor magyar nyelvű szöveg emlékei. Bp., 1980.

- A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988.
 - Die Bedeutung der Synchronie für die sprachgeschichtliche Forschung. UAJb. 44 (1972) 153-61.
 - Tövégi magánhangzóink rövidült keresztneveinkben. MNy. 46 (1950): 230-33.
- BENKŐ LORÁND-IMRE SAMU: The Hungarian Language. Bp., 1972. 59.
- DEME LÁSZLÓ: A hangátvetés a magyarban. MNyTK. 69. sz.
- On the Inherent Laws Governing the Development of Language. ALH. 6 (1957): 107-42.
- DÉSINÉ ÉLTES EMÍLIA: A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. Bp., 1935.
- E. ABÁFFY ERZSÉBET: Szóvégrendszerünk az ő- és az ómagyar korban. MNy. 70 (1974): 430-440.
- Igerendszer és igeragozás összefüggései az ősmagyar korban. MNy. 77 (1981): 20-33.
- FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983.
- FLUDOROVITS JOLÁN: Latin jövevényszavaink hangtana. Bp., 1930. MNyTK. 26. sz.
- A magyar nyelv latin jövevényszavai. Bp., 1937.
- FOKOS-FUCHS, DÁVID R.: Syrjänisches Wörterbuch. I-II. Bp., 1959.
- FÓNAGY IVÁN: Hangváltozás és hangváltakozás. ÁNyT. 5 (1967): 123-53.
- HAKULINEN, LAURI: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki-Keuruu, 1968³.
- HERMAN JÓZSEF: A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. ÁNyT. 5 (1967): 155-68.
- HONTI LÁSZLÓ: Chrestomathia Ostiacica. Bp., 1984.
- HORGER ANTAL: Szókezdő magánhangzók fejlődése. MNy. 17 (1921): 78-86.
- Magyar szavak története. Bp., 1924.
 - Király. Nyr. 36 (1940): 410.
 - Az inetimológikus magánhangzók fejlődéséhez. MNy. 28 (1932): 37-39.
 - Egy ismeretlen magyar hangtörvény. NyF. 65 (1911): 1-50.
 - A nyelvtudomány alapelvei. Bp., 1926.
- HORVÁTH MÁRIA: Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1971.
- IMRE SAMU: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.
- ITKONEN, ERKKI: Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966.
- JAKAB LÁSZLÓ-KISS ANTAL: A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1978. KLTE. Szerk. JAKAB LÁSZLÓ ÉS SEBESTYÉN ÁRPÁD.
- JUHÁSZ DEZSŐ: Dentümogyer. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. 300-303.
- KALIMA, JALO: Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. Helsinki, 1936.
- Slaavilaisperäinen sanastomme. Helsinki, 1952.
- KÁLMÁN BÉLA: A szókezdő mássalhangzócsoporthoz egyik feloldási módja a magyarban. MNy. 2 (1953): 59-70.

- Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp., 1961.
- KARINTHY FERENC: Olasz jövevényszavaink. Bp., 1947. MNyTK. 73. sz.
- KESZLER BORBÁLA: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. NytudÉrt. 63. sz. Bp., 1969.
- KETTUNEN, LAURI: Eestin kielen äännehistoria. Helsinki, 1962.
- KIEFER FERENC: Fonológiai struktúrák diakronikus változása. ÁNyT. 5 (1967): 219-36.
- KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I-II. Bp., 1988.
- KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1-2. Bp., 1974².
- Szláv jövevényeink tövégi magánhangzóinak történetéhez. MNy. 39 (1943): 1-12.
- Iskola. (Adalék német eredetű szavaink szóvégi magánhangzóinak eredetéhez). MNy. 310-314.
- KOBILAROV-GÖTZE, GUDRUN: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. Wiesbaden. 1972.
- LIGETI LAJOS: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986.
- LUMTZER, VIKTOR-MELICH, JOHANN: Deutsche Orstnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck, 1900.
- MELICH JÁNOS: Német jövevényszavainkról. MNy. 12 (1916) 310-319.
- A magyar nyelv szláv jövevényei. MNy. 6 (1910) 443-445.
- MEZŐ ANDRÁS: A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982.
- MOLLAY KÁROLY: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982.
- A német-magyar nyelvi érintkezések tanulságairól. MNy. 80 (1984): 1-10.
- Nykysuomen sanakirja. Etymologinen sanakirja [= A mai finn nyelv értelmező szótára. Etimológiai szótár]. Szerk. KAISA HÄKKINEN. Porvoo-Helsinki-Juva, 1987. WSOY.
- Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989.
- PLÖGER, ANGELA: Die russische Lehnwörter der finnischen Schriftsprache. Wiesbaden, 1973.
- RAPOLA, MARTTI: Suomen kielen äännehistorian luennot. Helsinki, 1966.
- RAVILA, PAAVO: Johdatus kielihistoriaan. Helsinki, 1966³.
- RÉDEI, KÁROLY: Die syrjänische Lehnwörter im Wogulischen. Bp., 1970.
- SIMONYI ZSIGMOND: A magyar nyelv. I-II. Bp., 1889.
- A magyar nyelv. 2. kiad. Bp., 1905.
- A magyar szótók. Általános rész. Bp., 1888.
- STRENG, HARRY: Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakelessä. Helsinki, 1915.
- SUHONEN, SEPPO: Lähikielten muoto-oppia ja lainasuhteita. Helsinki, 1974.
- SZATHMÁRI ISTVÁN: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968.
- ZOLNAI GYULA: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1894.

Rövidítések

a.	= alatt
adv.	= adverbium
AHLQV.	= A. AHLQVIST: Wogulisches Wörterverzeichnis von A. Ahlqvist. Helsingfors 1891. MSFOu. II.
AIRILA, Johdatusta	= MARTTI AIRILA: Johdatusta kielen teoriaan. II. Porvoo- Helsinki, 1946.
Anon.	= Anonymus
aun.	= aunuszi nyj.
B/V	= biztos vagy valószínű (adat)
baj.-osztr.	= bajor-osztrák
BAKOS, MSzRET	= A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982.
BAL.	= A. Н. Баландин: Русские элементы в обско-угорских языках. Ленинград, 1949.
BAL. JMSk.	= A. Н. Баландин: Язык мансийской сказки. Ленинград, 1939.
BAL.-VACHR.	= A. Н. Баландин и М. П. Вахрушева: Мансийско-русский словарь. Ленинград, 1958.
BÁRCZI, Ht ² .	= BÁRCZI GÉZA: Magyar hangtörténet. Bp., 1958 ² .
BEKE, CserNyt.	= BEKE ÖDÖN: Cseremiszi nyelvtan. Bp., 1911.
BENKŐ, ÁrpSzöv.	= BENKŐ LORÁND: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Bp., 1980.
BENKŐ, TNytA.	= BENKŐ LORÁND: A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988.
blg.	= bolgár
c. a.	= címszó alatt
cser.	= cseremiszi, mari; nyK. = kozmogymjanszki, kCar. = carevo-koksajszki-csebokszári, kP = permi, kUfa = ufai, kM = malmizsi, kUr. = urzsumi nyj.
ČERN.	= В. Н. Чернецов и И. Я. Чернецова: Краткий мансийско-русский словарь. Москва-Ленинград, 1936.
dual.	= duális
észt E	= déli észt, P = északi észt
fi.	= finn
FLUDOROVITS, LatJsz.	= FLUDOROVITS JOLÁN: A magyar nyelv latin jövevényszavai. Bp., 1937.
FOKOS-FUCHS, SyrjWb.	= D. R. FOKOS-FUCHS: Syrjänisches Wörterbuch I-II. Bp., 1959.

FUF.	= Finnisch-ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde. [Folyóirat.] Helsingfors-Leipzig, (később) Helsinki. I. 1901-
h.	= hazai
HAJDÚ, UNyA.	= HAJDÚ PÉTER: Az uráli nyelvészet alapkérdései. Bp., 1981.
HAKULINEN, SKRK ³ .	= LAURI HAKULINEN: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki-Keuruu, 1968 ³ .
impf.	= imperfektum
irod. ny.	= irodalmi nyelv
E. ITKONEN, KST.	= ERKKI ITKONEN: Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966.
E. ITKONEN, LpChr.	= ERKKI ITKONEN: Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis. Helsinki, 1960.
E. ITKONEN, SUKH.	= ERKKI ITKONEN, Suomalais-ugrilaisen kielen ja historian tutkimuksen alalta. Helsinki, 1961.
JókK.	= Jókai-kódex. P. BALÁZS JÁNOS: Jókai-kódex XIV-XV. század. Bp., 1981.
JSFOu.	= Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki, 1886.
k.	= körül (pl. 1405 k. = 1405 körül)
K.	= kétes (adat)
KALIMA, ISKBL	= JALO KALIMA: Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. Helsinki, 1936.
KALIMA, SlaavS.	= JALO KALIMA: Slaavilaisperäinen sanastomme. Helsinki, 1952.
KÁLMÁN, RLwWog.	= BÉLA KÁLMÁN: Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp., 1961.
KÁLMÁN, Msi nyelvkönyv	= KÁLMÁN BÉLA: Manysi nyelvkönyv. Bp., 1955.
KANN.	= KANNISTO
karj.	= karjalai nyj.
KARJ.-VÉRT., MSFOu. 128: 1-341	= KARJALAINEN-VÉRTES: Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. Helsinki, 1964.
KETTUNEN, EKÄ	= LAURI KETTUNEN: Eestin kielen äännehistoria. Helsinki, 1962.
KETTUNEN, MSFOu. 119: 1-252	= LAURI KETTUNEN: Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet. Helsinki, 1960.
KETTUNEN, LWb.	= LAURI KETTUNEN, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki, 1938.
KISS, FNESz.	= KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I-II. Bp., 1988.
KKS	= Karjalan kielen sanakirja, I-III. 1968, 1974, 1983. Toim. PERTTI VIRTARANTA.
KNIEZSA, SzlJsz.	= KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1-2. Bp., 1974 ² .
KOB.-GÖTZE vagy KOBILAROV-GÖTZE, DtLw.	= I. Bibliográfia a.
lat.	= latin

LIIM.	= LIIMOLA
litv.	= litván
lp.	= lapp; N = északi, Et. = déli, Ko. = kolai, L. = lulei, Pi. = pitei, R. = svéd-lapp, T = turjalai nyj.
LUMTZER-MELICH, DOLW.	= LUMTZER, VIKTOR-MELICH JOHANN: Deutsche Orstnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck, 1900.
m.	= magyar
md.	= mordvin; E. = erzä, M = moksa
MNy.	= Magyar Nyelv [folyóirat]. Bp., 1905-.
MNyjRKsz.	= MÁRTON GYULA-PÉNTÉK JÁNOS-VÖÖ ISTVÁN: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977.
MNyT.	= BÁRCZI GÉZA-BENKŐ LORÁND-BERRÁR JOLÁN... I. a Bibliográfia a.
MOLLAY, NMNyÉ.	= MOLLAY KÁROLY... I. a Bibliográfia a.
MSFOu.	= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki, 1890-.
MSzRET.	= BAKOS FERENC...I. Bibliográfia a.
MTsz.	= SZINNYEI JÓZSEF: Magyar Tájszótár. I-II. Bp., 1893-1901.
MUNK.	= MUNKÁCSI
N.	= népnyelvi
ném.	= német
NSS. 6. kötet	= I. a Bibliográfiában a Nykysuomen sanakirja a.
Nyatl.	= A magyar nyelvjárások atlasza. I-VI. Bp., 1968-1977.
NYIRKOS, InetMslh.	= NYIRKOS ISTVÁN: Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987.
nyj.	= nyelvjárás(i)
NyK.	= Nyelvtudományi Közlemények. Pest (később) Budapest 1862-.
Nyr.	= Magyar Nyelvőr. Bp., 1872-.
NytudÉrt.	= Nyelvtudományi Értekezések. Bp., 1953-.
óe. szl.	= óegyházi szláv
ófn.	= ófelnémet
ol.	= olasz
olv.	= olvasd!
or.	= orosz
osz.	= oszét
osztj.	= osztják, chanti; K = kondai, Kaz = kazimi, Li = likriszovszkojei, N = északi, Nizj. = nizjami, O = obdorszki, Trj. = tremjugani, V = vahi, Vj = vaszjugani, VK = felső kalimi nyj.
ótör.	= ótörök
PAASONEN, MordwChr.	= Mordwinische Chrestomathie. Helsingfors. 1909.

PATK.-FUCHS	= S. PATKANOV-D. R. FUCHS: Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte, Bp., 1911.
PLÖGER, RLw.	= l. a Bibliográfiában.
plur.	= plurális
R.	= régi nyelvi, nyelvemlékbeli (adat)
RAPOLA, ÄHL	= MATTI RAPOLA: Suomen kielen äännehistorian luennot. Helsinki, 1966.
RAVILA, Johdatus	= PAAVO RAVILA: Johdatus kielihistoriaan. Helsinki, 1966 ³ .
RÉDEI, NOstjT.	= KÁROLY RÉDEI: Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Göttingen, 1968.
RÉDEI, SLwWog.	= KÁROLY RÉDEI: Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp., 1970. Szerk.
Rédei-Eml.	= Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. - Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Wien- Budapest, 1992.
rom.	= román
ROMB.	= E. И. Ромбандеева: Русско-мансийский словарь для мансийской школы. Ленинград, 1954.
SKES	= Suomen kielen etymologinen sanakirja. I-VI. Helsinki, 1955-1978.
STEINITZ, OstjChr.	= WOLFGANG STEINITZ: Ostjakische Chrestomatie. Leipzig, 1949 ² .
STRENG, NRLVSK	= HARRY STRENG: Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakelessä. Helsinki, 1915.
SUHONEN, LML	= SEPPO SUHONEN: Lähisukukielten muoto-oppia ja lainasuhteita. Helsinki, 1974.
sv.	= svéd
szb.-hv.	= szerb-horvát
szl.	= szláv
szlk.	= szlovák
szln.	= szlovén
tat.	= tatár
TER.	= TERESKIN
TERESKIN, Ocserki...	= Н. И. Терешкин: Очерки диалектов хантыйского языка. I. Ваховский диалект. Москва– Ленинград, 1961.
TESz.	= A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-III. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967, 1970, 1976.
TMNy.	= Tüzetes magyar nyelvtan. Bp., 1895.
tör.	= török
TUNKELO, VKÄ	= E. A. TUNKELO: Vepsän kielen äännehistoria. Helsinki, 1946.
u. (évszám után)	= után
ua.	= ugyanaz
ÚMTsz.	= Új magyar tájszótár.

UOTILA, MSFOu. LXV, 1-446 = T. R. UOTILA: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. Helsinki, 1933.

v. = vagy

vepsze E = déli vepsze, Ma. = Matvejanselkä, Si. = Šimjärvi, So. = Šokšun, Štj. = Šoutjärvi, V V V = Vepsavenähine vajehnik - вепско-русский словарь. Ленинград, 1936; Ä = Äänisvepsze nyj.

WIED., GrSyrjSpr. = J. F. WIEDEMANN: Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen. St. Peterburg, 1884.

vir. = virolainen, észti

Vir. = Virittäjä. Helsinki, 1897-.

vog. = vogul, manyysi

vö. = vesd össze!

VR. vagy VárReg. = Váradi Regestrum

zürj. = zürjén, komi; I = izsmai, IU = alsóizsmai, L = luzai, LU = alsóluzai, Le. = letkai, P. = permják, PO = kelet-permják, Pr. = prupi, S = sziszolai, Peč. = pecsorai; U, Ud. = udorai, V = vicsegdai, VO = felsővicsegdai, VU = alsóvicsegdai nyj.